

АРХЕОЛОГІЯ

32 * 1979

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

32

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1979

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Каришковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція історичної та археологічної літератури

Ю. С. АСЕЕВ

Про дату будівництва кіївської Софії

У науковій літературі вже понад 100 років точиться дискусії про час спорудження кіївського Софійського собору. Цьому питанню присвячено чимало праць, воно є важливим не тільки для вивчення визначеної пам'ятки давньоруського мистецтва і архітектури, від його вирішення багато в чому залежить висвітлення історії часів Ярослава Мудрого, що мали велике значення для розвитку давньоруської культури, мистецтва і архітектури. Дискусія була викликана розбіжністю у літописних джерелах. «Повість времінних літ» у всіх її списках та редакціях відносить будівництво Софії до 1037 р., а I Новгородський літопис і пізніші новгородські списки вказують дату заснування Софійського собору 1017 р., тобто період запеклої міжкнязівської боротьби за Київ. Проте згодом це повідомлення повторюється тут під 1037 р. В пізніших списках новгородських літописів у статті під 1037 р. слово «заложи» переправлено на «сверши». Кілька разів ця дискусія нібито остаточно схилялася на користь свідчення «Повісті времінних літ».

Більшість радянських дослідників архітектури та мистецтва стародавньої Русі (М. І. Сичов, Б. Д. Греков, І. В. Моргілевський, П. О. Рапопорт, К. М. Афанасьев та інші) або взагалі не мали сумніву щодо відомого запису «Повісті времінних літ» під 6545 (1037 р.) про початок будівництва «града великого Києва», Софійського собору та інших споруд Ярославових часів, або відстоювали правдивість свідчень кіївського літописця (М. К. Каргер, Б. О. Рибаков, Д. С. Лихачов, В. М. Лазарев, В. В. Мавродін). Дехто вважав це питання спірним (М. М. Воронін, М. І. Брунов). Проте відомий дослідник давньоруського мистецтва Д. В. Айналов у своїх працях датував собор 1017—1037 рр., вважаючи, що запис у новгородських літописах був точнішим за повідомлення кіївської «Повісті времінних літ».

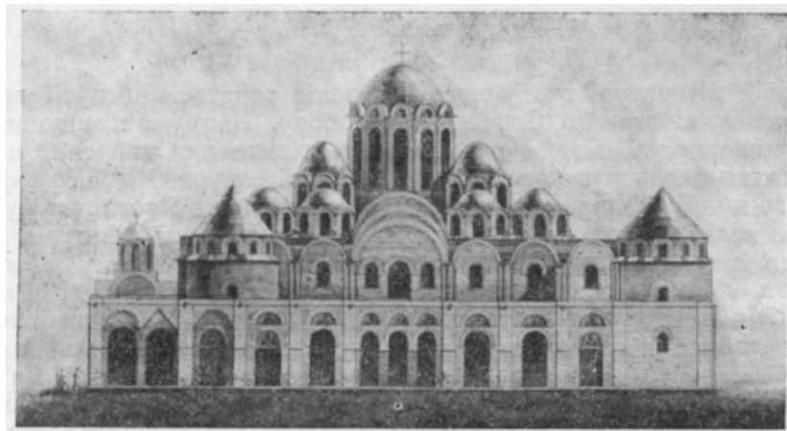
У гіпотезі, висловленій ще 1917 р.¹, Д. В. Айналов виходив з тексту «Слава про закон і благодать», проголошеного митрополитом Іларіоном між 1037 та 1050 рр.² на честь Ярослава Мудрого. Звертаючись до князя Володимира, Ілларіон говорив, що Ярослав «и те недокончанная твоя доконъча, аки Саламон Давыдова, ите дом божий великий святый его премудрости созъда на святость и освещение граду твоему». З цього тексту Д. В. Айналов робив висновок, що підготовчі роботи по спорудженню храму були проведені ще за Володимира, а Ярослав почав будівництво зразу ж в 1017 р. Будували Софію, на думку Д. В. Айналова, майстри, що споруджували Десятинну церкву.

Для підтвердження гіпотези дослідник наводить свідчення хроніки Тітмара Мерзебурзького під 1018 р. про те, що в «монастирі св. Софії, який, на жаль, в минулому році згорів, епіскоп зустрічав Болеслава і Святополка». Припущення Д. В. Айналова підтримали Ф. І. Шмідт і М. І. Брунов, проте після того, як М. К. Каргер аргументовано спро-

¹ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира.— Сб. в память... кн. Владимира. Пг., 1917, с. 34—39.

² Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966, с. 87.

стував цю гіпотезу, М. І. Брунов у своїх останніх працях вказував, що найбільш імовірною датою будівництва Софії є 1037 р.³ Власне М. К. Каргер⁴ лише розвинув аргументацію видатного знавця давньоруських літописів О. О. Шахматова, який, аналізуючи тексти літописних статей, переконливо обґрунтував висновок про те, чому існування Софії в новгородських джерелах датовано 1017 р.⁵ Як відомо, новгородські літописці під цим роком відзначають дві події: напад на Київ печенігів і будівництво Софії, в той час як «Повість времінних літ» відносить першу подію до 1036 р., а другу — до 1037 р. Як писав О. О. Шахматов, «всі спроби наших істориків вилучити 6425 (1017)

Первісний вигляд Софійського собору. Реконструкція автора. 1977.

рік для перших двох подій натрапляють на непереборні труднощі, особливо, якщо ми збагнемо, що під 6544 р. в розповіді про напад печенігів на Київ у «Повісті времінних літ» прямо сказано: «Печенези приступати начаша и еступишася на месте, идже стоить ныне святая София, митрополья Русская; бе бо там лоле вне града», отже, обидві події — напад печенігів у 6544 (1036) р. і закладка св. Софії в 6545 (1037) р.— поставлені «Повістю времінних літ» в певний зв'язок між собою»⁶.

Зазначаючи вірогідність свідчень новгородських джерел і спираючись на дослідження О. О. Шахматова, Б. О. Рибаков пише, що «новгородські літописці нерідко були дуже тенденційними і користувалися дуже примітивними прийомами брутальних підробок тексту, вставок, заміни імені Києва іменем Новгорода і т. ін.»⁷ До того ж, звичайно, вони були обізнані з київськими подіями значно менше, ніж автор основного тексту початкового літопису, складеного в середині другої половини XI ст., що були майже сучасниками цього будівництва і писали про події, які відбувалися за їх пам'яті.

В останні часи, коли питання про дату спорудження Софії здавалося остаточно вирішеним, з'явилися нові матеріали, які примусили переглянути його заново. 1957 р. вийшло з друку капітальне дослідження М. М. Ільїна «Літописна стаття 6523 року та її джерело»⁸, де автор, спираючись на аналіз ірландських саг доводить, що згаданий літописом напад печенігів на Київ відбувся 1017 р., а 1966 р. опубліковано

³ История русской архитектуры. М., 1961, с. 10.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев, т. 2. М.—Л., 1961, с. 100—101.

⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб., 1908, с. 229.

⁶ Там же, с. 228.

⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 194.

⁸ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957.

статтю С. О. Висоцького⁹, присвячену результатам досліджень граффіті на стінах київського Софійського собору. Серед численних датованих записів XII ст. дослідник виявив дати 1030 та 1032. Якщо М. М. Ільїн йшов шляхом умовиводів, то знахідка С. О. Висоцького є фактом, який примусив істотно переглянути всі аргументи на користь ранньої (1017) або пізньої (1037) дати закладки Софійського собору. Праця М. М. Ільїна в основному присвячена критиці концепції О. О. Шахматова. Захищаючи вірогідність запису в Новгородському літопису, автор спирається в основному на три положення. По-перше, він цілком довіряє свідченню Тітмара про існування у 1018 р. Софійського монастиря, який начебто за рік до того згорів. М. М. Ільїн вважає, що мова йде не про монастир, а про закладений Ярославом 1017 р. Софійський собор, будівництво якого закінчилось 1037 р. При цьому дослідник вбачає тут «прихованій анахронізм» в зв'язку з дуже довгим терміном будівництва. По-друге, М. М. Ільїн на основі ретельного аналізу ірландських саг, де розповідається про подвиги Еймунда під час оборони Києва від печенігів, дійшов висновку, що відомості про битву з ними, описану в «Повісті времінних літ» під 1036 р., треба віднести до 1017 р.

По-третє, М. М. Ільїн вважав, що стаття «Повісті времінних літ» — «суцільне нагромадження анахронізмів»¹⁰, бо в ній йдеться не тільки про події 1037 р., але й про пізніші. Щодо свідчення Тітмара, то він зазначав, що, пишучи про руські справи з чужих слів, Тітмар робив численні фактичні помилки, як, наприклад, згадка про одруження Володимира з царівною Оленою, засватаною за Оттона III, або про поховання Володимира в церкві Христа і папи Клімента¹¹. Відомості про Київ хронікер одержав від німців, що перебували у військах Болеслава, але точний там, де йшлося про німецькі справи, він не дуже дбав про точність руських даних. В усікому разі повідомленням Тітмара аж ніяк не можна віддавати перевагу над свідченням Київського літопису.

Софійська церква чи монастир жодного разу не згадуються в київських літописах, а ім'я софійського ігумена, безумовно, повинно було б стояти в списку ігуменів, що брали участь в численних церемоніях, про які неодноразово повідомляють літописи.

В. В. Мавродін довів, що монастирів на Русі до часів Ярослава не було¹². Літопис у статті 6545 недвозначно стверджує, що лише з часів Ярослава «монастиреви починаху быти»¹³. Незалежно від того, чи існувала у Києві церква Софії або монастир за Володимирових часів, цей факт не можна ставити у залежність від заснування Ярославом Софійського собору в 1037 р., бо, як відомо, в Новгороді було споруджено 989 р. дерев'яну Софію, а згодом, 1045 р., зовсім на іншому місці Володимир Ярославич буде кам'яний собор.

Окремо треба зупинитися на обвинуваченні автора «Повісті времінних літ» у «нагромадженні анахронізмів», оскільки за М. М. Ільїним цю думку підтримують противники статті 1037 р. Коли вважати, що її написано після 1037 р. (а в цьому ні у кого немає сумніву), то обвинувачення в анахронізмі само собою відпадає. Літописець точно зазначає дату початку будівництва «заложи», а не «сверши», і ніяк не можна погодитися з С. О. Висоцьким, який вважає за можливе інше тлумачення цього точного терміна¹⁴, а далі пише про події, що були наслідком розпо-

⁹ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження Софії Київської.—Укр. іст. журн., 1966, № 7.

¹⁰ Ільїн Н. Н. Указ. соч., с. 75.

¹¹ Там же, с. 104, 119.

¹² Мавродін В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945, с. 367.

¹³ Повесть временных лет. М.—Л., 1950, с. 102.

¹⁴ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 106.

чатих робіт. Таких прикладів у літопису чимало. Зокрема при описі подій 1043 р. говориться, що полоненого в цей рік Вишату було відпущенено через три роки¹⁵ тощо. І ще один «анахронічний» запис: «В лето 6407 (989 р.). По семъ-же Володимер живяше в законе, помысли создати церковь пресвятая Богородица... и начешю же здати, и яко сконча здати, украси ю иконами...»¹⁶. За шість років до закінчення будівництва автор літопису бачить Десятинну церкву збудованою і прикрашеною іконами.

Особливо слід відзначити той факт, що М. М. Ільїн ці словом не згадав про дуже важливий висновок О. О. Шахматова. Останній вважав невірогідним свідчення I Новгородського літопису, яке фігурує під 1017 р., про закладення храму Софії в Києві, бо в Новгородському літопису ХІ ст. дат взагалі не було, їх проставили пізніше і перідко з помилками¹⁷. Цей висновок був згодом обґрутований Б. О. Рибаковим.

Після виходу в світ книги М. М. Ільїна питанню про дату побудови київської Софії присвятив свою працю відомий польський історик Анджей Поппе¹⁸. Аналізуючи літописні джерела, дослідник доводить неслучність датування 1017 р. закладення собору і поділяє думку М. К. Каргера.

Як уже згадувалось, 1966 р. С. О. Висоцький опублікував результати своїх досліджень софійських графіті, що дають винятково важливі нові відомості про життя Києва XI—XII ст.¹⁹ Серед графіті увагу дослідника привернули дати 1076, 1054, 1052, 1046, 1042 рр. При цьому С. О. Висоцький відзначав, що всі вони, крім останньої, не викликають сумніву щодо заснування собору в 1037 р.²⁰ З приводу дати 1042 р. він висловлює таке припущення: якщо собор почали будувати в 1037 р., то ця дата не могла з'явитися на стіні, бо споруду не можна було збудувати за п'ять років. Оскільки цей аргумент наводять інші противники дати заснування собору в 1037 р., то нижче ми розглянемо його детально. Серед інших написів — один недатований, але з текстом «Всеволода роди», який С. О. Висоцький вважає записом про народження князя Всеволода Ярославича, що, як відомо з літопису, народився 1030 р. Є також напис у Георгіївському боковому вівтарі з коротким і малозрозумілим грецьким текстом та цифровим позначенням під ним, яке дослідник на підставі розрахунків розшифрує як дату 1031—1032 рр.²¹

З усіх аргументів проти тези щодо заснування Софійського собору раніше 1037 р. останній доказ є найсерйознішим, бо тут ідеться не про умовиводи, а про факти.

З критикою висновків С. О. Висоцького виступив А. Поппе²², на думку якого напис «Всеволода роди...» може свідчити не про народження Всеволода, а когось з його синів, а дата 1031—1032 рр. може бути якоюсь арифметичною справою. С. О. Висоцький, ще раз дослідивши грецький текст, дійшов висновку, що це звернення до святого, зображеного на фресці, а напис «Всеволода роди» пайвірогідніше стосується

¹⁵ Повесть временных лет, с. 103.

¹⁶ Там же, с. 83.

¹⁷ Шахматов А. А. Указ. соч., с. 228—230.

¹⁸ Поппе Анджей. Заснування Софії Київської.—Укр. істор. журн., 1965, № 9, с. 97—104.

¹⁹ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 103—106; Висоцький С. О. Граффіті та час побудови Софійського собору в Києві.—Стародавній Київ. К., 1975, с. 171—181; У подальшому дослідник більш детально розвинув аргументацію дати заснування Київської Софії 1017 р. Див.: Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976, с. 240—257.

²⁰ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 105.

²¹ Висоцький С. А. Средневековые надписи..., с. 199—200.

²² Поппе А. Граффіті й дата спорудження Софії Київської.—Укр. іст. журн., 1968, № 9, с. 94—97.

Всеволода, бо поруч згадується про його поховання²³. Щодо останнього, то з висновком С. О. Висоцького трудно погодитись, бо на тому ж стовпі є запис про смерть Володимира Мономаха, а під 1053 р. літопис повідомляє: «У Всеволода родися сын, и нарече имя ему Володимер, от царица гръкыне»²⁴. Звичайно, не можна софійський напис беззастережно пов'язувати з народженням Володимира Мономаха, але тлумачення його, запропоноване А. Поппе, більш вірогідне, отже він втрачає характер аргумента.

Дата 1031—1032 рр. читається нечітко і може розшифровуватись інакше. Навіть якщо дослідник має рацію, то все ж невідомо, чи її було написано саме в той рік. По-перше, це не випливає з тексту напису і, по-друге, вона могла мати ретроспективний характер. Хоч, як доводить С. О. Висоцький, ретроспективних дат у Софійському соборі досі не виявлено, то це ще не означає, що їх там не було, оскільки такі записи відомі в граффіті Софійського собору в Новгороді²⁵. Крім того, вони були специфічними для літописання, з характером якого С. О. Висоцький пов'язує софійські написи XI ст.²⁶

На підставі досліджень С. О. Висоцького можна дійти висновку, що тексти софійських граффіті більшою мірою підтримують, ніж спростовують дату закладення собору в 1037 р. Найдавніший датований напис, що, безперечно, належить до часу виникнення софійських граффіті,— це повідомлення про грім 3 березня 1052 р.²⁷ До речі, перша згадка літопису про Софійський собор як завершенну споруду стосується 1051 р. (про «ставлення» в Софії митрополита Ларіона). Решта написів на стінах собору пов'язана з пізнішими часами. Якщо будівництво розпочалось 1031—1032 р., то відсутність згадок про нього в літописних та епіграфічних джерелах 20—30-х років стає незрозумілою, особливо коли порівняти це з численними написами в Новгородському соборі, зробленими під час будівництва та розпису храму.

Аргументи М. М. Ільїна і С. О. Висоцького підтримав і розвинув у своїх працях П. П. Толочко²⁸ і в останній час — Г. Н. Логвин, який присвятив питанню будівництва київського Софійського собору змістовну статтю. В ній автор навів всі аргументи за ранню дату спорудження собору і запропонував власне датування (1017/1019—1031/1032), в зв'язку з чим «виникає необхідність перегляду всієї періодизації початкового періоду в історії розвитку архітектури і живопису стародавньої Русі»²⁹. Останній висновок настільки відповідальний, що на аргументації Г. Н. Логвина треба зупинитися грунтовно. Слід відзначити, що поряд з обґрунтованими положеннями в його статті є чимало припущення. Так, наприклад, він вважає за доведений факт існування у Києві в X ст. Софійського монастиря. На його думку, «величезна більшість стародавніх монастирів виникла поза міською межею»³⁰, в той час як київські (Ірини, Георгія, Янчин, Федорів та ін.) розташовувались переважно у центрі міста. Першим за часом позаміським монастирем був Печерський.

На основі фрази літопису «приде Мъстислав на Тъмутороканя Кье-ву, и не прияша его кыяне он же шед седе на столе Чернигове» Г. Н. Логвин вважає, що до цього часу (1024 р.) Ярослав спорудив

²³ Висоцкий С. А. Средневековые надписи..., с. 11 (прим.).

²⁴ Повесть временных лет, с. 108.

²⁵ Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора. М., 1978, с. 56—57.

²⁶ Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966, с. 127.

²⁷ Там же, с. 17.

²⁸ Толочко П. П. До історії будівництва «Города Ярослава» та Софії Київської.— Археологія, т. 22, К., 1969; Толочко П. П. Древний Киев. К., 1976.

²⁹ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве. Памятники культуры. Новые открытия. М., 1977, с. 169—186.

³⁰ Там же, с. 169.

нові укріплення, і тому Мстислав не зміг взяти Києва. А напис на стіні в Софійському соборі про смерть Ярослава, де останнього величають «царем нашим», на думку Г. Н. Логвина, свідчить про те, що Ярослав мав титул царя і посідав у Києві царський престол³¹. Оскільки в записках городень оборонних укріплень Ярослава Мудрого траплялась кераміка Х—XI ст., дослідник припускає, що територію Ярославова міста було забудовано ще до цього і ніякого «поля вне града», згаданого в «Повісті времінних літ», не існувало³². Це твердження автор підкріплює посиланням на Никоновський збірник, де пропущено фразу про «поле вне града». Проте, як відомо, цей документ належить до пізніших часів і містить в собі невірогідне нагромадження відомостей: на 1017 рік припадає і вступ Ярослава до Києва, і пожежа, коли погоріли сімсот церквів, і закладини Софійського собору, Золотих воріт та великого міста, а також битва під Києвом з печенігами, тобто події, що відбувалися в різні роки.

Грунтуючись на цих міркуваннях, Г. Н. Логвин вважає сумнівним важливий аргумент на користь свідчення «Повісті времінних літ» про те, що Софійський собор закладений 1037 р. на місці, де ще 1036 р. було «поле вне града». Посилаючись на М. М. Ільїна, він пише, що ці слова «потрапили в текст випадково»³³. Іншої думки дотримується П. П. Толочко, який вважає одним з основних аргументів на користь пізньої дати заснування Софійського собору «обов'язковий зв'язок двох подій: нападів на Київ печенігів 1036 р. і наступні за цим закладини на місці цієї битви Софії 1037 р. Переконливий на перший погляд цей аргумент є вразливим у своїй основі: адже якби вдалося довести, що битва з печенігами... відбувалася на 20 років раніше, то на цей же час довелося б пересунути і закладини Софії³⁴. Але як П. П. Толочко, так і Г. Н. Логвин не звернули уваги на слова М. М. Ільїна, який, вказуючи, що битви з печенігами у Ярослава були 1015, 1017 і 1018 рр., писав: «Проте масова загибель печенігів, про котру сповіщає літопис під 6544 (1036 р.) дійсно відбувалася близько цього часу, що підтверджується іноземними джерелами»³⁵.

Як відомо, під натиском торків і половців печеніги в 30-х роках XI ст. пішли на захід. З 1030 р. Ярослав гарячково укріплює пороську лінію оборони («пocha ставити города по Ръси»)³⁶. Це було викликано посиленням печенізької загрози, яка вже 120 років нависала над Руссю. Боротьба з печенігами, що стала основним стержнем політики Володимира Святославича, була, на думку Б. О. Рибакова, причиною великої популярності, що нею користувалася Русь у країнах Європи в ті часи. Як свідчать візантійські джерела, печеніги змушені покинути свої кочівлі, подалися на захід, по дорозі обложивши Київ³⁷. Їх нищівна поразка, завдана Ярославом, була подією міжнародного значення. Після цього вони відійшли на Балкани, де розпочалася боротьба з Візантією, що тривала протягом 40-х років XI ст. Саме про події 1036 р. іде мова в статті літопису, в якій урочисто повідомляється про перемогу і проголошується, що з печенізькою загрозою покінчено назавжди: «И побегоша печенези разно, и не ведяхуся, камо бежати... а прок их побегоша и до сегодняя»³⁸. Так міг писати літописець в другій половині XI ст. про останній печенізький напад, тоді як в попередні роки (після 1017 р.) іх ще багато.

³¹ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве, с. 172.

³² Там же, с. 169.

³³ Там же, с. 174.

³⁴ Толочко П. П. Древний Киев, с. 69—70.

³⁵ Ильин Н. Н. Указ. соч., с. 118.

³⁶ Повесть временных лет..., с. 101.

³⁷ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 399.

³⁸ Повесть временных лет..., с. 102.

Дуже важливим для вирішення питання про час спорудження київської Софії є визначення терміну будівництва. Деякі дослідники — прихильники ранньої дати, зокрема С. О. Висоцький³⁹, окреслюють цей термін в 20 років (1017—1037), узгоджуючи тим самим обидві літописні дати. Г. Н. Логвин визначає його в 10 років, але пропонуючи як дату спорудження 1017/1019—1031/1032 рр., він таким чином, припускає три-валість терміну до 12—15 років⁴⁰. Час цей значно перебільшено. Як уже зазначали дослідники⁴¹, більшість давньоруських кам'яних споруд будувалися від двох до шести років. Не менша розмірами за Софією Десятинна церква споруджувалася і оздоблювалася фресками, мозаїками та мармуром з 989/990 по 966 рр. Великий Успенський собор Печерського монастиря почали будувати 1072 р. і закінчили «на п'яте літо» 1077 р. Собор Михайлівського золотоверхого монастиря засновано 1108 р., а 1113 р. про нього говориться як про завершенну будову. Новгородські літописці нерідко повідомляють про спорудження кам'яних церков за один будівельний сезон.

Нами складено кошторис будівництва собору на основі підрахунків об'єму його конструктивних елементів: фундаментів, стін, склепінь, підлог, вікон, покрівлі тощо. Норми виконання робіт було взято за «Урочним положенням» та коефіцієнтами на рівень організації будівельних робіт у XI ст., з урахуванням особливостей конструктивних елементів та їх виконання (характер мурування, вага та форма цегли, складність виготовлення розчину тощо). Як показали розрахунки, при кількості 40 кваліфікованих майстрів і 80 допоміжних робітників (без тих, що виготовляли і підносили будівельні матеріали) всі роботи по муруванню київської Софії можна було провести в два-два з половиною будівельні сезони. Якщо додати ще рік на невраховані нами обставини, то термін виконання будівництва не перевищував трьох з половиною, максимум чотирьох років.

Для визначення часу будівництва київського Софійського собору цікавими є дані про «денні захвати», тобто мурування, що виконали за день муляри і закінчили складений протягом дня відтинок стіни загладженою фрескою. Такі «дennі захвати» добре помітні на звільнених від тинку поверхнях стіни внутрішньої південної галереї. На окремих ділянках вони сягали до 90 см висоти, що свідчить про швидкий темп мурування споруди.

Щодо виконання фрескового розпису та мозаїк, то за останніми спостереженнями Г. Н. Логвина⁴², розпис київської Софії провадився одночасно у всіх приміщеннях собору, що потребувало не менше 10 бригад майстрів. Коли врахувати, що тут було близько 4000 м² фрескового живопису і 600 м² мозаїк, то роботи по їх виконанню могли зайняти не більше двох-трьох сезонів⁴³. Отже, поява напису з датою 1042 р. на фресці є цілком імовірною, навіть якщо графіті було написано в цей же рік.

Собор не могли будувати майстри, що споруджували Десятинну церкву, як вважав Д. В. Айналов: в київській Софії інші методи спорудження фундаменту, інша система влаштування підлог, відмінний характер фрескового розпису і нарешті інші архітектурні форми; все це свідчить про значний час, який пройшов від Володимирової доби. Порівнюючи техніку будівництва таких споруд, як київська Софія та

³⁹ Висоцький С. А. Средневековые надписи..., с. 246.

⁴⁰ Логвин Г. Н. Новые наблюдения в Софии Киевской.— Культура древней Руси. Л., 1974, с. 154—160; Логвин Г. Н. К истории сооружения..., с. 101.

⁴¹ Поппе А. Заснування Софії Київської..., с. 101.

⁴² Логвин Г. Н. Новые наблюдения..., с. 156.

⁴³ За дослідженнями В. М. Лазарєва, лише над мозаїками в центральній частині собору працювало «не менше восьми мозаїстів, не рахуючи тих майстрів, що робили смальту, підготовлювали грунт і виконували попередні начерки» (Лазарев В. М. Мозаїка Софії Київської. М., 1960, с. 153).

Десятинна церква, можна з певністю твердити, що за технічними особливостями Софія значно близчча до Спаського собору в Чернігові або Успенському собору Печерського монастиря в Києві, піж до Десятинної церкви. Між іншим, остання дуже близька за технікою спорудження до церкви в Тмутаракані, побудованої, як гадають, Мстиславом Володимировичем 1021 р. Важливим доказом пізньої дати будівництва київської Софії є розміри цеглин — $36 \times 27 \times 3$ —3,5 см. Вони типові для храмів середини XI ст. (Софійські собори у Новгороді і Полоцьку, Спасский собор у Чернігові, київські церкви Ірини та Георгія) і рішуче відрізняються від цегли, з якої збудували Десятинну церкву ($31 \times 35 \times 2,5$) та інші споруди кінця X — початку XI ст. (київські палаці, церква Богородиці в Тмутаракані). Є значні відмінності у фресковому живопису, тому аж ніяк не можна погодитись з Г. Н. Логвином, який вбачав у розписах Десятинної церкви і Софійського собору стиль однієї художньої школи⁴⁴. До висновку, що в Софії працювали майстри пізніших часів, прийшов М. П. Сичов, досліджуючи залишки фресок Десятинної церкви⁴⁵.

Серед доказів вірогідності запису «Повісті времінних літ» є ще один, що належить до категорії фактів, але він до останнього часу не привертав уваги учасників дискусії. На західній стіні собору, як відомо, був великий груповий портрет родини Ярослава Мудрого. На ньому зображено дітей князя, причому більшість з них вже дорослі, і лише молодші виглядають дітьми від 8 до 15 років.

В. М. Лазарев, зіставляючи історичні й антропологічні дані, прийшов до висновку, що портрет було написано близько 1045 р.⁴⁶ (старший син Ярослава — Володимир народився 1020 р., молодші — Вячеслав та Ігор між 1032 — і 1036 рр.). Про атрибуцію персонажів портрета точилася дискусія⁴⁷, але факт зображення дітей Ярослава дорослими є безперечним і, отже, категорично спростовує можливість його виконання до 1037 р. Виключено також, що він був створений в далекі від початку будівництва роки. Портрет розміщувався на чільному місці західної стіни, в самому центрі собору, і без цього не можна уявити закінченої споруди. До того ж, як слушно довів Г. Н. Логвин, «аналіз характеру мурування, кольору розчину, розмірів плінф і порядку нанесення тинку під фрески в центральній частині споруди, на хорах, у внутрішній та зовнішній галереях і баштах начисто спростовують гіпотезу про різночасність будівництва і розпису»⁴⁸.

Г. Н. Логвин, визначаючи важливість з'ясування часу, коли було написано портрет, як аргумент на користь пізньої дати заснування Софії, детально проаналізував цю фрескову композицію і висловив думку, що її в даному разі не можна взяти до уваги, оскільки портрети пошкоджено «відновлювачами» XIX ст. і реставраторами ХХ ст.⁴⁹. Проте дослідник безумовно перебільшує «вину» реставраторів ХХ ст. У середині XIX ст. фігури Ярослава (чи Ярославичів) було підправлено іконописцем Пешехоновим у темперній техніці в святих Любов, Віру, Надію і Софію. Згодом їх фігури замалювали олійними фарбами Жовтоножський та Іринарх. 1936 р. цей живопис було знято П. І. Юкіним, і, можливо, реставратор, знімаючи нашарування олії, не розібрався до кінця в темперних долісках Пешехонова. Проте неперероблені фігури Ярославичів на північній стіні розчищені П. І. Юкіним у первісному вигляді. Зараз існує три реконструкції фрескової композиції —

⁴⁴ Логвин Г. Н. К истории сооружения..., с. 181.

⁴⁵ Сичев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи.— Seminarium Kondakovianum. Прага, 1928, с. 90—104.

⁴⁶ Лазарев В. М. Мозаики Софии Киевской, с. 57.

⁴⁷ Висоцький С. О. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі у Києві.— Вісник Київського університету, № 8, вип. 7, 1967, с. 35—44.

⁴⁸ Логвин Г. Н. Новые наблюдения..., с. 158.

⁴⁹ Там же, с. 176.

В. М. Лазарєва, С. О. Висоцького і А. Поппе, і не виключена можливість інших. В усякому разі незаперечним є факт зображення дітей Ярослава дорослими, і фреска продовжує залишатися важливим свідченням пізньої дати спорудження собору.

Щодо часу закінчення будівництва київської Софії, то слід навести два цікавих факти, вказаних дослідниками. Г. М. Штендер вважає, що Софійський собор у Новгороді почали будувати 1045 р. київські майстри⁵⁰. С. О. Висоцький знайшов на стінах Софійського собору в Києві автограф художника Георгія, що розписував Михайлівський боковий вівтар⁵¹. Цей автограф («Георгій писал») було також виявлено в парусі північно-західного купола Софійського собору в Новгороді, і дослідник на основі палеографічного аналізу встановив належність його тому ж майстру, який працював у київській Софії. Це підкріплює гіпотезу про те, що після закінчення будівництва собору в Києві 1045 р. майстрів було направлено до Новгорода. Софійський собор у Полоцьку, споруджуваний в 50-х роках XI ст., вважають на основі останніх досліджень також роботою будівничих київської Софії.

Важливим фактором для визначення терміну будівництва київської Софії є аналіз історичних обставин, що передували здійсненню цієї програмної для того часу будови. Напевно можна твердити, що спорудження Софії, як і «града великого Києва», було пов'язане з двома найважливішими подіями XI ст.: другим об'єднанням Русі після смерті Мстислава 1036 р., коли Ярослав нарешті став «самовладцем» всіх руських земель, та переможним закінченням столітньої боротьби, яку Русь геройчно вела з печенізькою загрозою.

Попередні роки були для цього будівництва несприятливими. 1017 р. Ярослав, що вступив у пограбований Святополком Київ, не тільки не мав грошей на будівництво Софії (це коштувало щонайменше 8—10 тис. гривен — suma величезна!), але й не міг сплатити свого боргу новгородцям. Далі настає пора напруженої феодальної боротьби з участю поляків, печенігів, кавказьких військ Мстислава і т. д.— «перших років усобиці», як називав цей час автор «Слова о полку Ігоревім». Розгромлений 1024 р. в битві при Листвені Ярослав мусив тікати до Новгорода, де він перебував доти, поки 1026 р. не замирився з Мстиславом. Наступні 10 років Русь була роздроблена: Київ, Новгород і Ростов залишалися під владою Ярослава, Чернігів і Лівобережжя — під владою Мстислава, в Пскові був Судислав, західні землі належали Брячиславу Ізяславовичу. Немає звісток і про те, щоб у той час на Русі діяла митрополія. Якщо вона і була заснована за Володимирових часів, на думку деяких дослідників, то цілком можливо, що в її діяльності існуvalа перерва до 1038 р., коли приїхав у Київ перший документально відомий митрополит Феопемт (його ім'я як митрополита Русі вперше згадується в ці часи в списках членів синоду). Ярослав, упорядковуючи державні справи щойно об'єднаної Русі, повинен був організувати і церковні справи, в тому числі створення загальноруської митрополії — Софійського собору.

Після смерті Мстислава 1036 р. в результаті переходу під владу Ярослава східних земель останній стає «самовладцем». Це було подією величезного значення — другим об'єднанням Русі навколо Києва. Ярослав активно зміцнює свою владу: в тому ж 1036 р. він «саджає в поруб» свого брата, псковського князя Судислава, розправляється з новгородським посадником Константином і посилає в Новгород сина Володимира, робить своїх синів намісниками в інших областях Русі. Саме в цей час виникає потреба закріпити права династії, що забезпечувалося

⁵⁰ Штендер Г. М. К вопросу о декоративных особенностях строительной техники новгородской Софии.— В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 209.

⁵¹ Высоцкий С. А. Автограф художника из Софийского собора в Киеве.— Культура средневековой Руси. Л., 1974.

шлюбами членів сім'ї з європейськими королями та представниками візантійського імператорського дому, а в Софійському соборі з'являється величезний груповий портрет представників нової правлячої династії: в умовах боротьби з «ізгоями» це мало велике значення.

Об'єднання Русі збіглося ще з однією важливою подією — переможним закінченням 120-річної печенізької війни. Все це знайшло відображення і в художньому образі київської Софії — соборного для всієї Русі храму, побудованого на місці і в честь знаменої перемоги. Так колись виник Парфенон, присвячений, як і київська Софія, богині мудрості. Ще з пізньоримських часів у християнській архітектурі існували дві тенденції: церкви, що мали суто культовий характер і вели свій родовід від базилік з їх осевою композицією, і храми-пам'ятки з центричною композицією на честь тих чи інших подій або людей, пов'язані з традицією давньоримських мавзолеїв. У подальшому ці тенденції розвивалися у християнській архітектурі, переплітаючись одна з одною. Київський Софійський собор, па відміну від Десятинної церкви та Спаського собору в Чернігові, а також монастирів другої половини ХІ ст. з осевою композицією, має чітко виявлену центральну.

Художній образ київської Софії з її урочистим, радісним, «симфонічним» характером архітектури, багатокупольною динамічною структурою, в основу якої покладено «слов'янську композиційну ідею», вражає небаченою досі гармонійністю форм, сміливим новаторством, що іненаче «запрограмоване» вимогами часу. Це завдання — створення храма-пам'ятника на честь видатної перемоги і об'єднання Русі в єдиній давньоруській державі — дуже влучно сформулював Іларіон: «Церков дивна і славна всем окружным странам ина ж бо не обрещется во всем полуночи земленем от востока до запада». Подібні завдання стояли в XVI ст. перед архітекторами Бармою і Постником під час будівництва собору Василя Блаженного в Москві, і вони, так само, як і зодчі київської Софії, звернулися до «слов'янської композиційної ідеї», щоб втілити загальнонаціональний характер споруди. Такими ж прагненнями керувалися українські архітектори XVII ст., будуючи храми-пам'ятники, що мали увічнити перемоги українського народу у визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького.

Отже, на нашу думку, немає достатніх підстав для перегляду дати спорудження Софійського собору в Києві в 1037—1044 рр., так само, як і обґрутованої В. М. Лазаревим⁵² дати його освячення — 11 травня 1046 р. Саме на ці часи дослідники відносять проголошення просвітителем Іларіоном «Слова про закон і благодать», очевидно присвяченого цій події.

Ю. С. АСЕЕВ

О дате строительства киевской Софии

Резюме

Вопрос о времени строительства киевского Софийского собора неоднократно привлекал к себе внимание исследователей как прошлого времени, так и современных. В его основе лежит противоречие между летописными известиями, относящими заложение собора и «града Великого Киева» к 1037 г. («Повесть временных лет») и производные от нее летописные списки) и к 1017 г. (летописи Новгородско-Софийского цикла). От выяснения датировки зависит понимание ряда существенных черт политики Ярослава Мудрого. Вопрос, решенный в пользу даты 1037 г. (М. К. Кагер, В. Н. Лазарев, А. Поппе), осложнился в связи с тем, что С. А. Высоцким были обнаружены надписи, давшие основание исследователю отнести заложение собора ко времени, более раннему, чем 1037 г.

Автор настоящей статьи на основании анализа всех письменных источников, архитектуры и росписей собора приходит к выводу о наиболее вероятной дате его строительства в 1037—1044 гг.

⁵² Лазарев В. М. Мозаики Софии Киевской, с. 57.

Давньогрецький Ніконій

Питання про локалізацію Ніконія, який згадується псевдо-Скілаком [§ 68], Страбоном [VII, 3, 16], анонімним автором V ст. [§ 87], Птоломеєм [III, 10, 8], неодноразово розглядалось в археологічній літературі, починаючи з XIX ст., але досі немає однієї думки серед дослідників щодо його розташування. Тільки в останні роки після узагальнюючої праці П. І. Каишковського в науковий обіг стало поступово входити під назвою Ніконія городище поблизу с. Роксолани на лівому березі Дністровського лиману, відоме ще з середини XIX ст. Саме тут розташовувалось місто Ніконій, і локалізація його не викликає сумнівів¹.

Тривалий час місцеві жителі добували на городищі каміння, інтенсивно руйнуючи його будівельні споруди, а з 1889 р. в пошуках предметів давнини почалось пограбування некрополя². В кінці XIX — на початку ХХ ст. Ніконій був оглянутий В. І. Гошкевичем, а в післявоєнний час — М. С. Синициним³. З 1957 р. експедиції Одеського державного університету та Одеського археологічного музею ведуть його систематичні розкопки, а в 1972 та 1974 рр.— також роботи на некрополі. Результати розкопок характеризують Ніконій як один із значних античних центрів Північного Причорномор'я.

Матеріали геологічних досліджень у Нижньому Придністров'ї свідчать, що в античний час Дністровський лиман не існував⁴. Ріка впадала безпосередньо в море, розділяючись в своїй нижній течії на два рукава⁵, основним з яких був західний. Ніконій засновано на лівому березі східного рукава на високому мисі, який з півдня і півночі відмежований глибокими балками, а зі сходу відділений від рівнинного степового плато неглибокою улоговиною. Цей найвищий в околиці мис переселенці вибрали, враховуючи оборонні можливості.

Після утворення Дністровського лиману почалось інтенсивне руйнування корінних берегів. Поступово зсувувалась в лиман прибережна частина Ніконія⁶. У наш час площа городища, яка залишилась, дорів-

¹ Каишковский П. О. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища.— МАСП, вып. 5. Одесса, 1966, с. 149—162; Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря, вып. 2. Спб., 1856, с. 150—151, див. план XXXI; Беккер П. В. Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена в отношении с его древними колониями.— ЗООИД, т. 3. Одесса, 1853, с. 174—182; Шмидт А. Херсонская губерния, ч. 2. Спб., 1863, с. 775.

² Протоколы заседаний Одесского общества истории и древностей № 136—290 за 1867—1895 гг., протокол № 246 от 3 ноября 1889 г., с. 3, пункт VIII.— Бібліотека Одеського археологічного музею АН УРСР.

³ Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903, с. 66; Гошкевич В. И. Записка об археологических исследованиях в Херсонской губернии.— Древности. Труды Моск. арх. общ. т. XXII, ч. 1. М., 1909, с. 181—182; Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912, с. 22—24; ИАК. Спб., 1911 (додаток до вип. 39), с. 153; Синицын М. С. Следы древних поселений скіфо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Буга.— Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту, т. 9. Одеса, 1950, с. 53; Синицын М. С. Карта поселень и городищ між гирлами Дністра й Південного Бугу скіфо-сарматського часу.— Там же, т. 10. К., 1955, с. 38.

⁴ Агбунов М. В. К вопросу о локализации башни Неоптолема и Гермонактовой деревни.— ВДИ, 1978, № 1, с. 116—121.

⁵ Порівняти з: Шилік К. К. Изменения уровня Черного моря в позднем голоцене. Автореф. канд. дис. Л., 1975, с. 12.

⁶ ИАК, додаток до вип. 39, с. 153; Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг., с. 24; Синицын М. С. Раскопки Надліманського и Роксоланського городищ в 1957—1958 рр.— ЗОАО, т. 1. Одеса, 1960, с. 197; Синицын М. С. Раскопки городища возле с. Роксоланы Беляевского района Одесской области в 1957—1961 гг.— МАСП, вып. 5. с. 10.

нює 3,8 га⁷. Результати невеликих підводних обстежень, проведених нами 1975 р.* показують, що лиманом знищено понад 2 га території міста (рис.). Таким чином, загальна площа Ніконія перебільшувається на 6 га.

Некрополь розташований на схід від городища на високому степовому плато. Дослідники XIX — початку ХХ ст. описували тут групи невеликих курганчиків, відзначаючи схожість місцевості з руїнами Ольвії. Протягом тривалого часу некрополь хижаки розкопувався шукачами стародавніх речей, крім того, внаслідок глибокої плантаційної оранки⁸ більшість курганчиків зрівнялась з землею. Його сучасна територія являє собою майже рівнину ділянку, на якій збереглось кілька курганів.

Тому визначити точну площину некрополя без систематичних розкопок неможливо. В усякому разі, вона була не менш як 15 га. У зв'язку з тим, що обсяг його розкопок незначний, говорити про історичну топографію некрополя поки що не можна.

Результати майже 20-річних досліджень городища дають підставу для того, щоб простежити загальний хід його історичного розвитку та виділити в ньому основні етапи.

Час заснування Ніконія (не засвідчений в писемних джерелах) визначається за археологічними матеріалами серединою

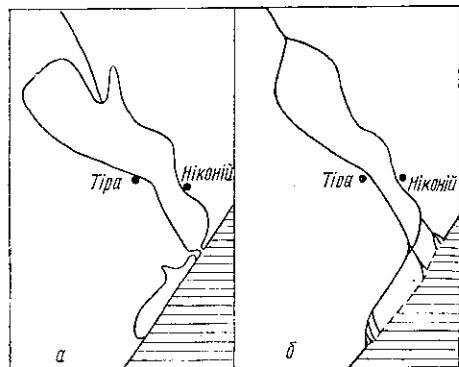

Схема пониззя Дністра:
а) в наш час; б — в давньогрецький період.

VI ст. до н. е.⁹ Виявлені ранні комплекси кінця VI — першої половини V ст. до н. е.¹⁰ свідчать про те, що вже в початковий період життя міста було досить інтенсивним. Воно займає невелику площину в середині прибережної частини мису, де траплялись в ямах найбільш ранні знахідки¹¹. Керамічні комплекси цього часу характеризуються, головним чином, посудом іонійського кола, але є також аттична кераміка¹². Спостерігається і незначний процент ліпного посуду скіфського та фракійського типу¹³.

⁷ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 11.

* Було детально досліджено рельєф дна лиману і проведено бурові роботи на його акваторії в прилеглій до городища частині.

⁸ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 9—10.

⁹ Секерская Н. М. Археическая керамика из Никония.— МАСП, вып. 8. К., 1976, с. 95. Оскільки до періоду половини VI ст. до н. е. належать тільки окремі уламки посуду, на нашу думку, часом заснування Ніконія слід вважати не середину, а останню третину VI ст. до н. е.

¹⁰ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 14, 19—21, 40—42, 47—48, 53; Андруніна Н. М. Раскопки строительных комплексов VI—IV вв. до н. э. в западной части Никония.— АО 1969 г. М., 1970, с. 236; Андруніна Н. М. Раскопки Никония.— АО 1970 г. М., 1971, с. 258; Секерская Н. М. Раскопки Никония.— АО 1975 г. М., 1976, с. 392; Секерская Н. М. Арханская керамика из Никония, с. 84—95; Андруніна Н. М., Кузьменко В. И., Загинайлло А. Г. Раскопки Никония.— АО 1973 г. М., 1974, с. 239; Загинайлло А. Г. Работы скифо- античной экспедиции.— АО 1974 г. М., 1975, с. 279; Загинайлло А. Г. Работы скифо- античной экспедиции.— АО 1975 г. М., 1976, с. 324.

¹¹ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 14. Товщина культурного шару в цій частині городища найбільша, вона перевищує тут 3 м, на решті площині — в середньому до 2 м.

¹² Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 53.

¹³ Кузьменко В. И., Синицyn M. C. Лепшая посуда.— МАСП, вып. 5, с. 72. Слід відзначити, що розселення місцевих племен у Нижньому Придністров'ї почалось синхронно з давньогрецькою колонізацією цього краю.

Для будівництва характерні невеликі житла з одного-двох приміщень, заглиблені в землю до 1 м і більше¹⁴. Будувались вони, в основному, з сирцевої цегли, але використовувалось і каміння.

Провідну роль в економіці міста відігравало землеробство, про що свідчать зернові ями і знайдені в них залізні серпи, залишки пшениці, ячменю, проса, а також поширення землеробських культів¹⁵ і досить великий процент у домашній фауні великої рогатої худоби, в тому числі й волів, які були в Північному Причорномор'ї основною тяглою силою. Крім великої рогатої худоби ніконійці розводили овець, кіз, причому перших було значно більше¹⁶. Полювання не відігравало значної ролі. Знахідки мідних гачків, грузил, кісток риби свідчать про те, що жителі займалися й рибальством¹⁷.

Ніконій мав економічні зв'язки з іонійськими центрами Середземномор'я. В місто надходив досить значний імпорт Хіоса¹⁸. Іонійські елементи наявні у теракотах і епіграфічному матеріалі¹⁹. Монетні знахідки свідчать також про зв'язки з сусідніми містами: Ольвією, Істрією²⁰. В цей період Ніконій був найбільшим населеним пунктом у Нижньому Придністров'ї.

Таким чином, в кінці VI — першій половині V ст. до н. е., тобто в початковий період розвитку, Ніконій займає провідне становище в Нижньому Придністров'ї. Місто швидко зростає, розширює свої економічні зв'язки, налагоджує, напевно, контакти з місцевими племенами. Родючість навколошніх земель, вигідна торгівля зумовили дальший економічний розвиток міста.

З другої половини V ст. до н. е. починається період розквіту Ніконія. Сюди, можливо, прибуває населення невеликих периферійних поселень, які припиняють свої існування²¹. Територія міста значно розширяється на північ і схід. В будівництві дедалі більше використовується в обробленому вигляді pontійський черепашник, піщаник, а також привозні породи, що потрапили сюди як корабельний баласт²². Для цього часу характерні наземні будівлі з житловими і господарськими підвальними приміщеннями. Невеличкі подвір'я устелялись керамікою і річковою галькою. Забудова відбувалася упорядковано. В східній частині міста, можливо, в цей час був виритий рів та споруджена оборонна стіна²³.

¹⁴ Секерская Н. М. Раскопки в юго-западной части Никония.— 150 лет Одесского музею археологическому музею АИ УССР, с. 112.

¹⁵ Ранні теракоти, процент яких досить значний для Північного Причорномор'я, сюжетно пов'язані з культурами самої Греції. Це в основному зображення Деметри, Афродіти, що сидять на троні. Див.: Клейман И. Б. Терракоты.— МАСП, вып. 5, с. 90—93, 100; Клейман И. Б. Статуетки из Роксолан (Никоний).— Терракоты Северного Причерноморья.— САИ, вып. ГІ-ІІ. М., 1970, с. 28.

¹⁶ Сушко В. И. Fauna.— МАСП, вып. 5, с. 142, табл. 1, с. 146, 149, табл. 11.

¹⁷ Синицын М. С. Раскопки городища... с. 52; Сушко В. И. Fauna, с. 149.

¹⁸ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма, найденные на восточном берегу Днестровского лимана.— МАСП, вып. 7. Одесса, 1971, с. 148.

¹⁹ Клейман И. Б. Терракоты, с. 100; Клейман И. Б. Статуетки из Роксолан (Никоний), с. 28; Головко И. Д. Эпиграфические находки.— МАСП, вып. 5, с. 77—88.

²⁰ Загайнайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище (1957—1963 гг.).— МАСП, вып. 5, с. 101—103, 104—111.

²¹ З них найбільш вивчені поселення Надлиманске III та Біляївка. Див.: Мелькова А. И. Работы Западно-скифской экспедиции.— АО 1969 г. М., 1970, с. 242; Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б. Раскопки городища и поселения на Днестровском лимане.— АО 1973 г. М., 1974, с. 269—270; Охотников С. Б. Раскопки античных поселений в Нижнем Поднестровье.— АО 1975 г. М., 1976, с. 373—374; Охотников С. Б. Новый памятник эпохи греческой колонизации в Нижнем Поднестровье.— МАСП, вып. 8, с. 201—204.

²² Петрунь В. Ф. К петрографической характеристике камня.— МАСП, вып. 5, с. 131.

²³ Синицын М. С. Раскопки городища..., с. 35, 42—45 (рис. 6); Андруніна Н. М. Раскопки Никония.— АО 1970 г., с. 258; Кузьменко В. И., Левіна Э. А., Секерская Н. М. Раскопки юго-западной части Никония.— АО 1974 г. М., 1975, с. 309.

В керамічних комплексах уже панує посуд аттічного кола²⁴. Теракоти з середини V ст. до н. е. широко представлені аттічними статуэтками, більшість їх, як і раніше, пов'язана з культами самої Греції. Зокрема, особливо поширюється шанування Зевса²⁵. Знайдені присвячення Зевсу — царю, культа якого відомий з Ольвії.

Наприкінці V ст. до н. е. Ніконій налагоджує торговельні зв'язки з Фасосом, товари якого поступово витіснили хіоський імпорт, а слідом за фасоським тут починає переважати з другої чверті IV ст. до н. е. гераклейський імпорт²⁶. Незначний в інших містах Західного і Північно-Західного Причорномор'я, сюди він надходить у великих масштабах²⁷. З другої чверті цього століття в Ніконій ввозяться і сінопські товари²⁸.

Розгалужені економічні зв'язки міста, звичайно, не були однобічними. В обмін за отримані вина, оливкову олію, посуд, ювелірні вироби, предмети побуту експортувались, напевно, хліб та інші сільсько-гospодарські продукти. Ніконій поряд з іншими містами Північного Причорномор'я бере участь у зростаючому в IV ст. до н. е. експорті хліба в Афіни і південнопонтійські центри²⁹. Слід відзначити, що площа оброблюваних земель збільшується³⁰, потреби експорту, очевидно, повністю не задовольняються. В цей період навколо міста виникає ряд невеликих селищ, що утворюють його сільськогосподарську округу*.

Великий обсяг імпорту дає змогу Ніконію вести торгівлю з місцевими племенами. Поширення ввізних товарів у середовищі варварів³¹ вказує на те, що місто стає не тільки споживачем, але й транзитним центром-реекспортером імпортних виробів. В обмін постачається хліб, виробництво якого на продаж стає одним з головних занять місцевого землеробського населення³².

В цей час Ніконій підтримує культурно-економічні зв'язки з Ольвією, але незрівнянно тісніші економічні, культурні, а можливо, і політичні відносини налагоджуються з Істрією³³. Велика кількість монет, знахідки вагів свідчать і про внутрішній товарний обіг. Значного розвитку набули ремесла: ткацьке, гончарське, кузнецьке, ливарне, каменотесне, косторізне та ін. Гончарні печі, майстерні, господарсько-побутові вироби, ювелірні прикраси, ливарні форми вказують на великий розмах робіт і досить високу майстерність ремісників³⁴.

²⁴ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 53.

²⁵ Клейман И. Б. Терракоты, с. 93—100; Клейман И. Б. Статуэтки..., с. 28; Головко И. Д. Указ. соч., с. 78—79.

²⁶ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма..., с. 138—141, 145, 148.

²⁷ Лейпунська Н. О. Про імпорт Фасоса та Гераклії Понтійської в Північному Причорномор'ї.—Археологія, 1973, 12, с. 28—29, табл. 1—3; с. 30, рис. 1; Брашинський И. Б. Соотношение импорта керамической тары в городах Северо-Западного Причерноморья в IV—II вв. до н. э. (Каллатия, Томы, Истрия, Тира, Никоний, Ольвия).—150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР, с. 103—106.

²⁸ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма..., с. 147.

²⁹ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у села Николаевка. М., 1975, с. 197—198.

³⁰ Секерская Н. М. Раскопки в юго-западной части Никония, с. 113.

* На цих поселеннях проведено поки що тільки розівідки.

³¹ Див.: Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени..., с. 35, 57—58; Алексеева И. Л. Скифские погребения в курганах Одесской области.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 150—151; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Раскопки курганов в низовьях Днестра.—АО 1968 г. М., 1969, с. 256; Загинайло А. Г., Черняков И. Т. Курганы у Каролино-Бугаза.—АО 1973 г. М., 1974, с. 275.

³² Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени..., с. 197—199.

³³ Загинайло А. Г. Монетные находки..., с. 102—103; Головко И. Д. Указ. соч., с. 78—79.

³⁴ Синицyn M. C. Раскопки городища..., с. 43—44; 50—51, 52, 53; Андрунина Н. М. Раскопки Никония.—АО 1971 г., с. 351; Загинайло А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В. Исследования древнего Никония.—АО 1972 г. М., 1973, с. 281; Загинайло А. Г. Работы скіфо-античной экспедиции.—АО 1974 г., с. 279.

Близько середини IV ст. до н. е. в Ніконії ведеться велике будівництво³⁵. З'являються нові вулиці, житлові будинки з розвинутою системою водопостачання. До цього часу належать найбільш багаті будинки під черепицею, яка надходить з Сінопи та Боспору. В будівельній техніці відбуваються зміни: споруди мають кам'яні цоколі, на яких мурувалися стіни з сирцевої цегли.

Економічне піднесення міста підтверджується також матеріалами досить багатих поховань на некрополі³⁶.

В період свого найвищого розквіту, приблизно з середини IV ст. до н. е. Ніконій зробив спробу випуску власної монети³⁷, однак лише невеликою групою монет ця справа і обмежилася, оскільки з другої половини IV ст. до н. е. дальше зростання міста припиняється.

Отже, розквіт Ніконія припадає на другу половину V — середину IV ст. до н. е., коли значно розширилась територія, розвинулось кам'яне будівництво, зміцніла економіка, основою якої було землеробство, зросли ремесла, торгівля, зв'язки з іншими містами. В результаті Ніконій став відомим як один із значних центрів Північного Причорномор'я.

Ще в період розквіту Ніконія ситуація в Нижньому Придністров'ї змінюється. Так, Сінопа, що почала ввіз своїх товарів у цей район в другій чверті IV ст. до н. е., орієнтується уже на Тіру, розташовану на правому березі західного рукава ріки. Сюди й починає надходити більша частина імпорту, хоч деяку кількість його одержує й Ніконій. В середині століття відбувається переорієнтація Фасоса. Ввіз його продукції в Ніконій зменшується, відповідно збільшуєсь в Тірі, яка швидко зростає і починає карбування власної монети³⁸. Через кілька десятиріч скороочується надходження в Ніконій гераклейських товарів³⁹. Занепад його торговельних зв'язків пояснюється не військово-політичними подіями, а зміною водного режиму дельти ріки. Східний рукав став замулюватися і втрачати свою судноплавність, а західний за його рахунок збільшувався і судноплавство тут значно поліпшилось. Це відігравало вирішальну роль в швидкому розвитку Тіри, яка мала тісні економічні й політичні зв'язки з Грецією. Ніконій же поступово втрачав зв'язки з усіма центрами давньогрецького світу. Зі зменшенням імпорту він перестає бути осередком транзитної торгівлі. Тепер Ніконій являє собою незначне містечко, життя якого тісно зв'язане з навколоишнім населенням. Відбувається швидкий процес його варваризації. Зруйновані в цей період, на думку дослідників, оборонні споруди, більше не відновлюються⁴⁰.

В кінці IV ст. до н. е. Ніконій встановлює торговельні зв'язки з Херсонесом Таврійським, однак обсяг ввізних товарів зовсім незначний. В першій половині III ст. до н. е. торгівля з Гераклеєю скороочується і поступово занепадає, а до кінця століття припиняються колишні відносини з Фасосом, Сінопою, Херсонесом, а нові контакти не

³⁵ Андруніна Н. М., Кузьменко В. И., Загінайліо А. Г. Указ. соч., с. 240; Загінайліо А. Г. Работы скифо-античной экспедиции.—АО 1974 г., с. 279; Загінайліо А. Г. Несколько строительных комплексов древнего Никония IV в. до н. э.—150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР, с. 114—115.

³⁶ Загінайліо А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В. Исследования древнего Никония, с. 280; Загінайліо А. Г. Работы скифо-античной экспедиции.—АО 1974 г., с. 279.

³⁷ Загінайліо А. Г. Монетные находки..., с. 108—109.

³⁸ Василенко Б. А. Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых связей Северо-Западного Причерноморья с греческим миром (V—III вв. до н. э.).—Автореф. канд. дис. М., 1972, с. 22; Зограф А. Н. Античные монеты.—МИА, № 16. М., 1951, с. 112, Зограф А. Н. Монеты Тиры. М., 1957, с. 11.

³⁹ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма..., с. 141. Ці зміни не можна розглядати як витіснення фасоських і гераклейських товарів імпортом Сінопи. Див.: Василенко Б. А. Керамические клейма..., с. 17.

⁴⁰ Синицін М. С. Раскопки городища..., с. 53.

налагоджуються⁴¹. Сусідня ж Тіра продовжує отримувати значний імпорт Сінопи та Херсонеса і підтримує тісні зв'язки з Родосом, Косом, Кнідом, а пізніше з італійськими та іншими центрами⁴².

Як бачимо, в кінці III ст. до н. е. Ніконій опиняється в повній ізоляції від усіх центрів античного світу. Лише деякий час сюди надходить обмежений імпорт через Тіру⁴³. Втрачаючи зовнішню підтримку, місто починає занепадати зовсім, життя поступово затухає. До цього часу, очевидно, і належить загадка про Ніконій в периплі анонімного автора V ст. [§ 87]: «Від гавані ісіаків до містечка Ніконія 300 стадій, 40 миль: від містечка Ніконія до судноплавної ріки Тіри 30 стадій, 4 милі». Тут Ніконій звуться уже не містом (πόλις), як в попередніх джерелах, а містечком (Χωριον). Перипл визначає відстань від нього до «судноплавної ріки Тіри», тобто до західного рукава. Це повідомлення свідчить про те, що східний рукав, на якому розташоване місто, став повністю несудноплавним.

В кінці III — на початку II ст. до н. е. Ніконій був дуже зруйнований⁴⁴. Ці події пов'язуються з галатами та іншими варварами, напади яких привели до того, що в Північно-Західному Причорномор'ї в цей період склалась дуже тривожна обстановка. Про неї свідчить, зокрема, декрет на честь Протогена. Вторгнення цих племен прискорило загибель міста, яке припиняє своє існування, мабуть, в кінці II ст. до н. е. Так завершується давньогрецький період історії Ніконія.

Отже, друга половина IV—II ст. до н. е. характеризується як період занепаду та загибелі Ніконія. Корінною причиною цього була, як уже вказувалось, зміна водного режиму в дельті ріки і несудноплавність її східного рукава. Таке становище зумовило своєрідний розвиток міста, криза якого почалась набагато раніше, ніж в інших містах Північного Причорномор'я. У сусідній Тірі вона починається з другої половини II ст. до н. е. і пов'язується із загальною кризою античного світу, а життя тут переривається близько середини I ст. до н. е. внаслідок навали гетів⁴⁵.

Узагальнюючи наші спостереження, слід відзначити, що в історичному розвитку давньогрецького Ніконія виділяються три основних етапи: початковий етап — кінець VI — перша половина V ст. до н. е.; період розквіту — друга половина V — середина IV ст. до н. е.; період занепаду та загибелі — друга половина IV—II ст. до н. е. Різкий поворот в історичній долі Ніконія і Нижнього Придністров'я в цілому привів до втрати провідної ролі міста в окрузі, хоч воно мало, здавалось би, всі можливості стати в один ряд з найвизначнішими центрами Північного Причорномор'я. В результаті Ніконій швидко занепав, віддавши пріоритет сусідній Тірі.

⁴¹ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма..., с. 141—145, 147—148, 149.

⁴² Штагерман Е. М. Керамические клейма из Тира.— КСИИМК, вып. XXXVI. М., 1951, с. 31—49; Сальников О. Г. До питання про торговельні зв'язки стародавніх поселень на узбережжі Дністровського лиману з Грецією в VI—II ст. до н. е.— МАСП, вып. 3. Одеса, 1960, с. 28; Василенко Б. А. Торговельні зв'язки Тіри в кінці V—I ст. до н. е. за даними керамічних клейм. Матеріали наукової конференції молодих учених університету. Одеса. 1968, с. 147—149.

⁴³ Василенко Б. А. Древнегреческие керамические клейма..., с. 147; Василенко Б. А. Керамические клейма..., с. 7.

⁴⁴ Синицын М. С. Раскопки городища..., с. 54, 55.

⁴⁵ Фурманская А. И. Античный город Тира.— Античный город. М., 1963, с. 46.

Древнегреческий Никоний

Резюме

В статье обобщены имеющиеся материалы по истории Никония в доримское время. Автор дает палеогеографическую реконструкцию низовьев Днестра для античного времени. Изменения гидрологического режима в дельте реки обусловили своеобразный ход исторического развития древнегреческого Никония. Город был основан, видимо, в последней трети VI в. до н. э. на левом берегу восточного рукава реки. Конец VI — первая половина V в. до н. э. выделяются как первоначальный этап развития города, который быстро растет.

Со второй половины V в. до н. э. начинается период расцвета Никония. Он занимает ведущее положение в районе. В середине IV в. до н. э. предпринимается попытка выпуска своей монеты. Однако со второй половины столетия начинается быстрый упадок города. Восточный рукав, на котором он располагался, стал заиливаться и вскоре потерял судоходность.

Постепенно Никоний оказался в полной изоляции от торговых и политических центров. На первый план в Нижнем Поднестровье выдвигается соседняя Тира. К концу III ст. до н. э. Никоний окончательно приходит в упадок. Разрушение его варварами в конце III — начале II в. до н. э. ускоряет гибель города. К концу II в. до н. э. жизнь в Никонии постепенно затухает и прекращается совсем. Главная причина такого резкого поворота в историческом развитии города в частности и Нижнего Поднестровья в целом заключается в изменении водного режима в дельте реки.

В. Є. РАДЗІЄВСЬКА

Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії

Як відомо, домашні промисли, і зокрема прядіння, відігравали значну роль в економічному житті всіх лісостепових землеробських племен скіфського часу. Ці промисли, як і пізніше, «становлять неодмінну принадлежність натурального господарства»¹. Проте в літературі про лісостепову Скіфію це питання висвітлене недостатньо. Немає досі й спеціальних досліджень, присвячених такій виробничій галузі, як прядіння, а в узагальнюючих працях звичайно лише констатується його наявність на підставі знахідок прясел².

Винятком є дисертація Б. А. Шрамка, в якій дається докладна характеристика домашніх промислів, в тому числі розглядаються пов'язані з ткацтвом підготовчі операції³. Але й тут немає повного аналізу всіх даних.

Багаторічні розкопки (1958—1976 рр.) Більського городища, найвизначнішого виробничого центру лісостепової Скіфії, дали велику кількість нових знахідок, що ілюструють технологію прядіння. Масовість матеріалу та його надійне датування по шарах полегшують статистичні підрахунки та спостереження, які були б неможливі при аналізі порівняно невеликої кількості речей, знайдених на інших поселеннях. Як відомо, у лісостепового населення головним знаряддям праці під час прядіння було веретено з кістяним, керамічним, металевим і,

¹ Ленін В. І. Повн. зібр. творів, т. 3, с. 313.

² Мелюкова А. И. Памятники скіфского времени лесостепного среднего Поднестровья.—МИА, 1958, № 64, с. 222—223; Либеров П. Д. Памятники скіфского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. Д1-31. М., 1965, с. 16; Косяненко Г. Т. Племена скіфского часу на Ворсклі. К., 1967, с. 136—137; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, вып. Д1-4. М., 1967, с. 11, 55 та ін.; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 161; Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VIII—III ст. до н. е.).—Укр. іст. журн., 1971, № 1, с. 60 та ін.

³ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепенных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху. Дисертація на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук, т. 2. К., 1965, с. 599—633; Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен..., с. 53—61.

можливо, дерев'яним пряслом. Та в питаннях про типи веретен і за-
соби використання різноманітних прясел ще багато нез'ясованого.

Серед більських матеріалів веретена не зафіксовані, до речі, як і інші вироби з дерева, що погано зберігаються у культурному шарі *. Незначні залишки їх у скіфських курганих комплексах трапляються рідко. І тільки знахідка О. Г. Шапошникової у кургані IV—III ст. до н. е. поблизу с. Новогригорівка Миколаївської області дає уявлення

тип	варіант			тип	варіант			тип	варіант		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3
I				VII				XIII			
II				VIII				XIV			
III				IX				XV			
IV				X				XVI			
V				XI				XVII			
VI		~		XII							

Рис. 1. Типологічна таблиця прясел (за матеріалами Більського городища, східне укріплення):

I — конічні, II — зрізаноконічні, III — біконічні, IV — зрізанобіконічні (з однією зрізаною основою), V — зрізанобіконічні (з двома зрізаними основами), VI — округлобіконічні, VII — конічні з сферичною основою, VIII — кулясті, IX — кулясті з зрізаним сегментом, X — напівкулясті, XI — дисковидні, XII — бочкоподібні, XIII — циліндричні, XIV — прясла у формі пласкачика, XV — котушкоподібні, XVI — грушовидні, XVII — прясла у формі посудини (фігури).

про один з типів дерев'яних веретен у степових скіфів ⁴. За кількістю, різноманітністю форм та розмірів глиняні прясла з Більського поселення поступаються лише фрагментам ліпного посуду. Тільки на східному укріпленні виявлено понад 400 цілих виробів та їх уламків. Серед них вдалося виділити 17 типів. Якщо форма прясла у перерізі відрізняється від основного типу за співвідношенням розмірів або новими деталями (увігнутістю на одній чи обох основах), ми визначаємо варіанти (рис. 1).

Найпоширеніші на Більському городищі біконічні прясла з однією (тип IV, 86 шт.) та двома зрізаними основами (тип V, 28 шт.), біконічні (тип III, 72 шт.), округлобіконічні (тип VI, 60 шт.), конічні (тип I, 21 шт.), трапецієподібні (тип II, 19 шт.). Використання їх у прядінні безумовно було пов'язане зі зручністю форми: широка основа конічних чи зрізаноконічних прясел (типи I, II, IV, VII) перешкоджала зісковуванню прядива з веретеном. Екземпляри біконічної, округлобіконічної форми, як буде показано нижче, вживалися також в парі з додатковим пряслом. В цьому випадку додаткове прясло не тільки збільшувало вагу основного, але й затримувало прядиво на веретені. З цією метою застосовувались прясла незначні за розміром та вагою з досить великою площею основи, що підтверджується наявністю на їх робочих поверхнях слідів своєрідної опрацьованості (типи I, II, X, XI, XIII, XIV). Використання додаткових прясел відомо також за знахідками з курганів ⁵.

* Автор вдячний Б. А. Шрамку за дозвіл використати в статті неопубліковані матеріали з розкопок на Більському городищі.

⁴ Шапошникова О. Г. Знахідкам — 25 віків.— Наука і суспільство, 1974, № 1, с. 48.

⁵ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганным поле.— МИА, 1962, № 115, с. 67.

Проте біконічні та подібні до них типи застосовувались і самостійно. Слід зауважити, що кількісне переважання деяких прясел (типи I—VI) частково можна пояснити і традицією. Наприклад, якщо на пам'ятках скіфського часу у басейнах Ворскли, Сіверського Дінця, Середнього Дону частіше трапляються біконічні та близькі до них за формою прясла, то на городищах Курського Посейм'я в той же час велику групу знахідок поряд з іншими становлять прясла у вигляді котушок⁶.

На жаль, за незначними винятками, кількісному аналізу форм та розмірів прясел зовсім мало приділяється уваги у публікаціях і тому важко навести точні дані за матеріалами інших пам'яток. Крім того, треба відзначити, що рисунки прясел у цих роботах звичайно не показують як слід іх місця на веретені, бо вони зображені широкою площею донизу. Судячи з багатьох аналогій та етнографічних даних, прясла закріплювали на веретені більшою основою догори.

Зупинимося на характеристиці типів з варіантами. До них насамперед належать прясла, на основах яких виявлено напівсферичні заглиблення. Хоч таких виробів небагато (27 шт.), серед них є різні типи (I, 3; II, 3; IV, 3; VI, 3; X, 3; XI, 3; XVI, 3). Огляд цих знахідок під бінокулярною лулою дав цікаві результати. Виявилось, що на поверхні основ є сліди потертості. До того ж, ці сліди відрізняються за характером. На пряслах типів II, 3; VI, 3 одна з основ має численні вибоїни з гострими краями та борозенки, які були продряпані зернами кварцевого піску. Увігнуті основи прясел (типи I, 3; IV, 3; V, 3; X, 3; XI, 3) мають робочі площини іншого вигляду. Поверхня їх слабо загладжена, відсутні борозенки та грубі вибоїни. Нарешті у прясел, де увігнута тільки одна основа, поверхня другої (II, 3; IV, 3) або вершина прясла (I, 3; IV; VI, 3; X, 3; XI, 3; XVI, 3) звичайно загладжена. Наявна невелика кількість заглиблень від зерен кварцу, що випали. Ці заглиблення не мають гострих країв. Подібні сліди спрацьованості помічені на переважній кількості прясел інших типів та варіантів (I, 1; II, 1, 2; III; IV, 1, 2; V, 1, 2; VI, 1; VII, 1; VIII; IX та ін.).

На одному пряслі часто можна спостерігати сліди спрацьованості різного характеру. Нижня, менша за розмірами площа дка найчастіше загладжена, а верхня відполірована або навпаки має вибоїни та глибокі борозенки. Безперечно, всі ці відмінності пов'язані з характером тертя поверхні та ударами, а також із якістю матеріалу, тобто глини додаткового прясла, волокна прядива або деревини веретена. Прясла типів II, 3, VI, 3 та інших, на увігнутих основах яких є вибоїни та борозенки з гострими краями, використовувались, можливо, у парі з іншими, додатковими. Останні застосовували для збільшення ваги веретена (рис. 3, 5—7). Під час кругіння його прясла терлися одне об одне, стикалися і взаємно спрацьовувались (рис. 2, 2, 3). Загладженість увігнутості на пряслах типу I, 3; IV, 3; V, 3; X; XI; XII, 3 утворилася внаслідок зіткнення волокон прядива і поверхні основи (рис. 2, 1). Сліди

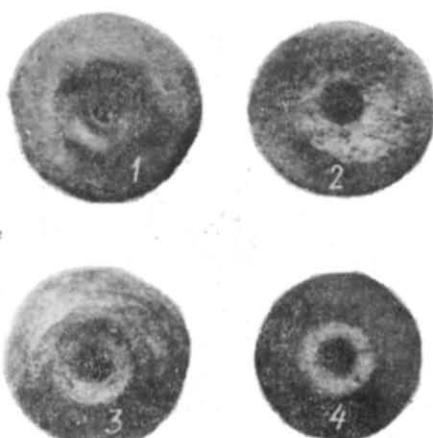

Рис. 2. Сліди спрацьованості на більських пряслах:

1 — прясло з відполірованою виїмкою на основі; 2—3 — з вибоїнами на основі; 4 — з потертістю на вершині.

⁶ Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья.—МИА, 1962, № 113, с. 109, рис. 13, 10, 11, 13.

тертя м'яким матеріалом є також на пряслах без увігнутих основ (I, I; II, I, 2; IV, 2 та ін.). Нарешті загладжені нижні основи або вершини прясел майже всіх типів та варіантів і наявність на них численних вибійн зумовлені формою веретена і способом закріплення на ньому прясла (рис. 2, 4).

Таким чином, за слідами роботи на пряслах можна уявити форму веретена, до якого вони належали. Більські веретена мали вигляд прямого циліндричного кийка, кінець якого був оформленій шишечкою.

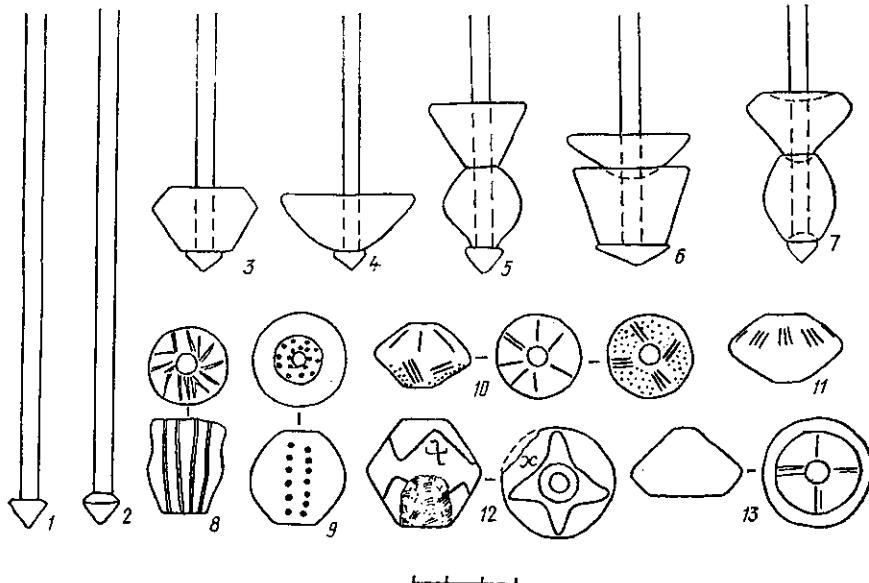

Рис. 3. Реконструкції веретен Більського городища з наборами прясел та орнаментацією прясел:

1, 2 — веретена з конічними і біконічними упорами; 3—5 — з різними типами прясел без заглиблень на основі; 6, 7 — веретено з набором прясел, які мають заглиблення на основах; 8—13 — орнаментовані прясла.

упором (рис. 3, 1, 2). Прясло, що легко закріплювалось на такому веретені, спиралося нижнім кінцем на шишечку. Упор мав форму конуса з повернутою донизу вершиною і плоскою чи сферичною основою. Якщо овальна поверхня шишечки входила до заглиблення на основі прясла, остання використовувалась як втулка (типи V, 3; VI, 3) для більш стійкого закріплення прясла на веретені.

Таким чином, увігнутості на основах більських прясел застосовувались цілком раціонально і були передбачені під час виготовлення. В залежності від форми пряслас напівсфери на його основах являли собою гнізда для додаткових прясел (рис. 3, 6, 7) або для шишечки веретена (рис. 3, 7). Слід відзначити, що подібні конструктивні особливості помітні й на знахідках, виявлених в інших пам'ятках скіфського часу в Лісостепу⁷. є прясла з западинами на основах серед матеріалів милоградської культури, на пам'ятках цього ж періоду у Курському Посейм'ї, на Десні та у верхів'ях Оки⁸.

⁷ Фабрициус І. Тясминська експедиція.—АП УРСР, т. 2. К., 1949, с. 94; табл. III, 18, 23; Шрамко Б. А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки.—АП УРСР, т. 6. К., 1956, с. 62, табл. II, 2; Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона.—МИА, 1969, № 151, с. 72, рис. 19, 4, 16, 18.

⁸ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, рис. 53, 6, 28; рис. 10, 22, 24 та ін.; Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья, с. 109, рис. 7, 10; Никольская Т. Н. О поселениях раннего железного века в бассейне Десны и Верхней Оки.—КСИА АН СССР, 1969, вып. 119, с. 18, рис. 116.

Запропонована інтерпретація місцевих веретен підтверджується також етнографічно. Зокрема, етнограф О. В. Адріанов у 1904 та 1907 рр. зафіксував у качинських татар Східного Сибіру веретена з пряслом, що спиралося на шишечку в нижньому кінці веретена (рис. 4, 1, 2)⁹. Взагалі більські матеріали свідчать про те, що місцеве населення використовувало дерев'яні веретена найпростішої форми у вигляді прямої, круглої в перетині палички. Подібні знаряддя були відомі й грецьким прялям¹⁰. Не виключено, що заможні жінки мали більш витончені та коштовні веретена у вигляді фігурних прямих або розширених в середній частині стержнів. Виточені з кістки чи дерева і навіть іноді срібні веретена звичайні для цього часу. Вони давно визначені не лише в античних комплексах, а й в степових та лісостепових курганах¹¹. Крім того, «точені фігурні кістяні палички у вигляді жезлів або колонок», відзначенні серед матеріалів юхнівських городищ¹², безумовно, також є веретенами грецького походження.

Найоригінальніших більських фігурних прясл у вигляді посудинок різних форм (тип XVII) виявлено всього чотири. Два з них повторюють форму більських глечиків, одне схоже на тюльпаноподібний горщик. Останнє нагадує гострореберну круглодонну посудину з невисокою прямуючишкою. Прясла схожі на горщики не типові для лісостепових пам'яток, вони трапляються тут значно рідше, ніж в комплексах лісової зони.

Деякі дослідники¹³ бачать в біконічних, конусоподібних пряслах тощо наслідування форми посудин періоду пізньої бронзи. Навряд чи можна погодитись з цим твердженням. Такі форми застосовувались дуже довгий час на великій території і відомі в багатьох культурах, що не мають ніяких генетичних зв'язків із зрубною. Наприклад, вони знайдені серед речей милоградської культури, а також часто наявні у середньовічних пам'ятках, де говорити про будь-який зв'язок з

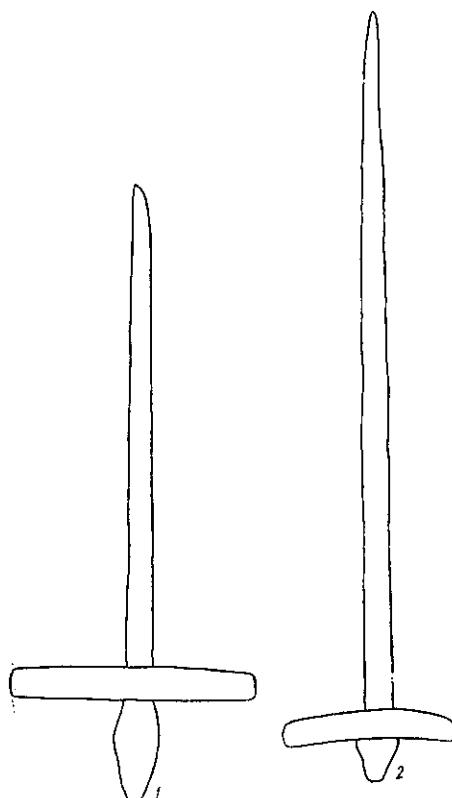

Рис. 4. Дерев'яні веретена з пряслами та упорами для них на нижніх кінцях (за етнографічними матеріалами О. В. Адріанова):

1, 2 — веретена з пряслом з колекції виробів каципських татар Східного Сибіру.

⁹ Колекція О. В. Адріанова, № 600—94 (аб) та 1263-76.

¹⁰ Античные города Северного Причерноморья, т. I. М., 1955, с. 406—407, 427 та ін.

¹¹ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. М. Скифские курганы Никопольщины.— Скифские древности. К., 1973, с. 154, рис. 37, 5; с. 231, рис. 37, 15; Лагодовская Е. Ф., Сымонович Э. А. Скифский могильник у с. Михайлівка на Нижнем Днепре.— Там же, с. 251, рис. 7, 3; Яковенко Е. В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби.— Археология. 1973, вип. 11, с. 40, рис. 1, 2; с. 42, рис. 3.

¹² Левенок В. П. Городища юхновской культуры.— КСИА АН УССР, 1957, вып. 7, с. 51, рис. 1, 14—15.

¹³ Либеров П. Д. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца.— МИА, 1962, № 13, с. 62.

керамікою бронзового віку взагалі неможливо¹⁴. Крім того, на тих же поселеннях епохи пізньої бронзи біконічні пряслас не переважають кількісно. Частіше тут знаходять зразки напівсферичні, у формі плескачиків¹⁵, що не мають нічого спільногого з одночасним ім посудом. Вони нагадують більш ранні кістяні пряслас, виготовлені з головок суглобів тварин. Нарешті, незрозуміло, чому в ранньому залізному віці пряслас, схожі на посуд бронзової епохи, мають таке велике поширення, а форми, близькі до посуду скіфського часу, трапляються рідко.

Нечисленні на Більському городищі й фігурні пряслас типів XVI, XVII. Вироби XIII типу також не характерні для цієї пам'ятки. Самостійне застосування їх, мабуть, не давало особливих переваг, і вони, певно, використовувались як додаткові важки. Вага та розміри цих пряслас невеликі, робочі поверхні зберігають сліди тертя об твердий матеріал.

Окремо слід відзначити орнаментовані пряслас, яких на Східному Більському городищі знайдено 25. Мотив орнаментації, що повторюється най-

Рис. 5. Фотографія зліпка пряслас з орнаментом у вигляді напису.

частіше, складається з хрестоподібних знаків, прокреслених по сирій глині на основах пряслас конічної, зізаноконічної і грушовидної форми. Виробів, прикрашених прямими хрестами, в центрі яких є отвір, виявлено 12 (рис. 3, 13). В одних випадках хрестоподібні лінії чіткі, вони проходять через всю основу і досягають ширини 2-3 мм, в інших — це злегка помітні тонкі рисочки, що не доходять до кінця основи.

Окрему групу складають біконічні пряслас, орнаментовані наколами й насічками у вигляді 2-3 або 7-8 променів, що розходяться від отвору (рис. 3, 8—11). Близький за композицією до описаного зонний орнамент кулястого пряслас, різні сполучення глибоких наколів на його поверхні обмежені концентричними врізними лініями. Чотири пряслас мають різноманітні композиції наколів, нанесених на поверхню тупим кінцем тонкої палички. Як правило, вони скомпоновані в окремі групи, розташовані на середній поверхні або на основі. Іноді наколи утворюють чіткі фігури у вигляді п'ятикутної зірки або концентричних кіл з променями. Чотирипроменеву асиметричну зірку зображену на одному з біконічних пряслас (рис. 3, 12). У лівому кутку між двома величими вершинами цієї зірки прокреслений солярний знак. Цей символ дуже схожий на знаки, виявлені В. А. Іллінською на пряслас з Басівського городища¹⁶. Мабуть, така ж композиція була і на іншому пошкодженному схилі пряслас. В усікому разі, на частині, що збереглася, помітні прокреслені зигзаги. Дуже незвичний врізний орнаментований поясок, що проходить по середній частині пряслас зізаноконічної форми (рис. 5) і з першого погляду нагадує якийсь напис. Він прокреслений в прилягаючій до основи частині й обмежений врізним колом.

В описаній вище орнаментації більшість фігур можна поясннювати як астральні культові знаки. До них належать — хрест, зірка, кола та ін. Однак немає сумніву в тому, що такі пряслас не були спеціальними культовими предметами. На них добре простежуються сліди спрацьованості. Немає також підстав вважати, що хрестоподібні лінії на основах важків були каналами для закріплення ниток основи верти-

¹⁴ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.—САИ Д1-19. М., 1969, табл. 17, 11, 12, 15; Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье.—МИА, 1969, № 160, с. 45, рис. 6, 1, 2, 4, 7.

¹⁵ Шинкарев Г. Н. О прядильцах срубной культуры.—СА, 1970, № 1, с. 239, рис. 1.

¹⁶ Іллінська В. А. Басівське городище.—Археологія, 1965, т. 13, с. 69, рис. 19, 6.

кального ткацького верстата, а самі важки, як припускав раніше Б. А. Шрамко¹⁷, натягували ці нитки. Ми не помітили слідів роботи на основах таких прясел з нарізками, які могли б утворитись при натяганні ниток. Ці лінії часто лише злегка намічені й сходять нанівець приблизно в середній частині основи. Та й навряд чи прив'язування важків до ниток основи хрест-навхрест було швидкою і зручною операцією. Набагато простіше закріплювати їх вузликом, як це робили грецькі ткачі¹⁸.

Привертає увагу той факт, що орнаментованих прясел на Більськуму городищі небагато. Очевидно, візерунок наносився на їх поверхню в якихось виняткових випадках. Мабуть, не всі описані мотиви мали культове значення. Семантика деяких з них незрозуміла. Можливо, мають рацию ті дослідники, які вважають, що в окремих випадках тут ішлося про знаки власності¹⁹. Не виключено, що й орнамент, схожий на напис, мав таку мету. До речі, аналогічний орнамент виявлений і на пряслиці з милоградських матеріалів Чаплинського городища²⁰. Можливість пояснення його як знака власності підтверджується й іншими спостереженнями. Численність форм більських прясел ще раз доводить, що прядіння було домашнім виробництвом, коли кожна пряля виготовляла прясла бажаної для неї форми. Незважаючи на їх різноманітність, серед більських знахідок є такі, що були, очевидно, виготовлені однією людиною. Вони не лише дуже схожі за формою, розмірами, матеріалом і способом ліпління, але й знайдені були здебільшого поруч і на одній глибині (типи III, VII).

Випадок орнаментації прясел знаками, що нагадують написи, винятковий. Значно більше аналогій відомо для композицій, які можна пов'язати з астральним культом, причому на деяких територіях Правобережжя і на півночі України вони відомі ще за доби середнього бронзового віку і доскіфського часу²¹.

В басейні р. Ворскли прясла з різними комбінаціями нарізок і наколів, що утворюють кола, промені тощо, добре відомі за матеріалами розкопок М. Я. Рудинського в уроці Таранів Яр і Десяте Поле²². Відзначенні вони і Г. Т. Ковпаненко на інших пам'ятках Поворськля²³. Є подібні фігури на пряслах з поселень басейну Сіверського Дінця, Середнього Дону, Правобережжя Дніпра²⁴.

Надзвичайно мальовничі важки й прясла лісових культур скіфського часу. Серед них також нерідкі екземпляри, що мають описаний вище орнамент. Але в той же час не можна повністю погодитись з О. М. Мельниковською, яка всі глиняні вироби з яскравою орнаментацією з колекції милоградської культури відносить до так званих грузиків²⁵. Серед них були, безумовно, справжні прясла. Останні як зряддя прядіння зовсім не виділені автором серед виробів з глини,

¹⁷ Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи.— Вісник ХДУ, вип. 1. Істор. серія. Харків, 1966, с. 81, рис. 8, 36.

¹⁸ Kultura materialna starożytnej Grecji. Warszawa, 1956, s. 326,rys. 346.

¹⁹ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепенных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху, т. 2, с. 620.

²⁰ Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— МИА, 1959, № 70, с. 137, рис. 11, 14.

²¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 123, рис. 42, 1—3; Тереножкин А. И. Предскіфский период на ДнепровскомПравобережье, с. 53, рис. 28, 9, 10.

²² Рудинський М. Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.), с. 75, табл. III, 11—13, 20.

²³ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі, с. 78, 127, рис. 16, 8—9.

²⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца, с. 217, рис. 83, 17—18; Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона, с. 217, рис. 19, 3—14; Москаленко А. Н., Пряхин А. Д. Поселения раннего железного века у хутора Титчиха.— МИА, 1969, № 151, с. 102, рис. 5—6, 15; Фабрициус И. В. Тясминська експедиція, с. 103, табл. III, 22—23.

²⁵ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, с. 116—122, рис. 53, 54.

хоча факт наявності ткацтва, а отже, й прядіння, дослідниця констатує²⁶.

Точно встановлене датування культурного шару східного більського укріплення по штиках²⁷ дає змогу намітити хронологічні рамки існування прясел різних типів. Більшість з них (типи I—V, X—XIII) використовувалась протягом усього часу життя на поселенні з самого початку VII ст. до н. е. до початку III ст. до н. е. Типи VI, IX, XVI, XVII характерні для раннього часу — основна їх кількість виявлена у другому та третьому штиках культурного шару, тобто серед матеріалів VII — початку V ст. до н. е. (тип VIII належить до V — початку III ст. до н. е.).

Звичайно більські прясла виготовлені недбало, з темної глини, що має домішку дрібнозернистого піску. Є й браковані екземпляри. Тільки деякі прясла виготовлені дуже ретельно. Як виняток трапляються вироби із слідами чорного та сірого лощіння. Розміри прясел різноманітні*.

Крім глиняних, на Більському городищі застосовували і металеві прясла. На східному укріпленні знайдено свинцеве пряслице у вигляді невеликого плескачика. Його вага 9,8 г, що на 3 г менше найлегшого керамічного. Очевидно, воно використовувалось як додаткове до основного прясла. Свинцеві пряслиця зрідка знаходять і на інших лісостепових поселеннях²⁸, але вони характерніші для степових комплексів. До останніх вони потрапляли у великій кількості з античних міст Північного Причорномор'я, або центрів, тісно з ними пов'язаних²⁹.

Таким чином, вивчення більських прясел допомагає уточнити технологічні особливості прядіння у місцевого населення, встановити форму застосованого веретена і намітити деякі хронологічні рамки використання керамічних прясел різних типів.

В. Е. РАДЗІЕВСКАЯ

Техника прядіння у населення лісостепової Скифії

Резюме

В статье рассмотрены орудия прядения и приемы их использования населением, жившим на территории лесостепной Скифии в VII—III ст. до н. э. Автор на значительном материале дает типологическую характеристику прясел, выясняет на основе следов сработанности способы их применения, а также формы местных веретен. Следует отметить, что орнаментация некоторых прясел имела культовое значение.

Стратиграфические данные, полученные при раскопках Бельского городища, позволяют наметить хронологические рамки существования отдельных типов прясел.

²⁶ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, с. 140 (посил. № 71).

²⁷ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища.— Скифские древности. К., 1973, с. 86—87; Шрамко Б. А. Исследование Бельского городища.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 53—57.

* Основні розміри прясел змінюються у межах: діаметр верхньої площини прясла 12—30 мм, основи 10—38 мм, у перетині 23—37 мм, висота 9—38 мм, діаметр отвору 4—7 мм.

²⁸ Фабриціус І. Тяминська експедиція, с. 94; Ільїнська В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.— СА, 1957, т. 27, с. 246, рис. 7, 7; Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху, т. 2, с. 622.

²⁹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— МИА, 1954, № 36, с. 102, табл. X, 6, 7; Граков Б. А. Скифские погребения на Никопольском курганном поле, с. 59, 68; Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 171, рис. 23, 7—9; Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська С. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермень».— АП УРСР, 1960, т. 8, с. 66, рис. 34, 16; Тереножкін А. И., Ильїнська В. А., Мозолевский Б. М. Скифские курганы Никопольщины, с. 154, рис. 37, 3; с. 183; рис. 53, 8—10 та ін.

Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів

Проблема антропоморфних стел епохи енеоліту — ранньої бронзи протягом щонайменше двох десятиріч залишається в центрі уваги дослідників. Актуальність її зумовлена насамперед тим, що антропоморфні стели становлять одну з найяскравіших і водночас найчисленніших груп пам'яток культур степових племен цієї епохи. По-друге, стели північнопричорноморських степів є чи не найдавнішими антропоморфними зображеннями монументального мистецтва в Східній Європі. Вони являють собою цінне джерело для вивчення ідеологічних уявлень і мистецтва первісного суспільства, його соціальної структури, розкривають перед нами цікаві філософські аспекти світогляду стародавніх людей.

Дослідження цих пам'яток проводилося у кількох напрямках: з'ясування походження антропоморфних стел, їх еволюції, класифікації, культурної належності та хронології¹. Визначалось їх місце у світогляді первісних людей, здійснювалися пошуки аналогій, спроби інтерпретації. Останньому аспектові приділялось найбільше уваги, в усякому разі, всі дослідники, які зверталися до проблематики антропоморфних стел, висловлювали свою думку з цього приводу².

Завданням статті є аналіз місцезнаходження антропоморфних стел у закладах поховань з метою довести існування пов'язаного з ними похованального обряду, досить складного за своєю структурою. Пропонується також спроба інтерпретації досліджуваної групи стел на підставі широких етнографічних паралелей.

На даному етапі в чималій за обсягом і дискусійній за своїм характером літературі з цього питання визначилось кілька точок зору. Найбільш поширеною (її дотримується тією чи іншою мірою більшість дослідників) є гіпотеза про антропоморфні стели як зображення божества. Ця думка, вперше висловлена Г. Чайлдом і підтримана пізніше А. Хойслером, В. Канараке, які вважають антропоморфні статуй зображеннями «богіні поховань», що спочатку стояли біля жертвників у святилищах³.

Подібної точки зору дотримується Д. Я. Телегін⁴. Він вбачає в цих стелах найдавніших ідолів, що містилися раніше у святилищах, а пізніше (як повторно використані, без врахування їх антропоморфності, а також вертикальної позиції) потрапили в заклади поховань, втративши своє культове призначення.

Як зображення божеств, а не реальних людей розглядає ці пам'ятки і В. М. Даниленко. Новочеркаську, Хаманджайську та Казанків-

¹ Формозов А. А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.—СЭ, 1965, № 6, с. 177—181; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству.—МИА, 1969, вып. 165, с. 150—189; Щепинский А. А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму.—СА, 1970, № 1, с. 109, 121; Златковская Д. Г. К вопросу об этюктуристических связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы.—СЭ, 1962, № 1, с. 79—88; Щепинский А. О. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.—Археология, 1973, 9, с. 20—27; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели пам'ятки нижньомихайлівського типу.—Археология, 1971, 4, с. 3—17.

² Формозов А. А. Образ человека в памятниках первобытного искусства с территории СССР.—Вестник истории мировой культуры, 1961, № 6; Формозов А. А. Эркери..., с. 186—187; Щепинский А. О. Антропоморфні стели..., с. 26—27; Чечетов И. М. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 12—13.

³ Чайлд Г. У истоках европейской цивилизации. М., 1952, с. 408—410; Häusler A. Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordfrontischen Raum.—WZ, Bd. XV, H. 1, 1966, S. 29—73. Канараке В. Археологический музей в Констанце. Добруджа, 1967, . 21.

⁴ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 8—9.

ську стели він інтерпретує як божества типу передньосхідного Тешуба, що об'єнував у своїй особі функції бога війни та грому⁵.

Цей погляд поділяє і А. О. Щепинський. Стели першої та другої груп, за його класифікацією, в основу якої покладено принцип їх місцезнаходження, він вважає за найдавніші ідоли-божества⁶. Щодо третьої групи, стел, виявленої у похованнях, то А. О. Щепинський припускає, що вони використовувались у перекрітті могил відповідно до певних культових уявлень їх творців. Вказуючи на три можливих призначення антропоморфних стел, дослідник схиляється до думки, що ці енеолітичні статуй є найдавнішими племінними, родовими, навіть родинними ідолами, які мають різне символічне значення. Він зв'язує їх як з культом родючості, так і з шануванням предків, вождів, космогонічними культурами, скотарськими, поховальними⁷.

Друга гіпотеза, що інтерпретує ці статуй як надмогильні пам'ятки, була запропонована А. А. Формозовим⁸. Він вбачає у стародавніх монументальних зображеннях схематично передані риси померлих родичів — вождів, жерців. На думку А. А. Формозова, стели у кам'яних закладах поховань ямної та кемі-обинської культур використані повторно, спочатку вони височіли на вершинах курганів.⁹

Такої ж думки дотримуються і болгарські дослідники¹⁰, приєднується до неї О. М. Лесков¹¹. Антропоморфні пам'ятки III—II тисячоліття до н. е. вважають зображеннями воїнів та шаманів.

Дві гіпотези запропонував І. М. Чеченов. За першою, найбільш аргументованою, стели спочатку ставились вертикально над похованнями в ґрутових могильниках¹². Водночас І. М. Чеченов не виключає можливості, що антропоморфні стели, зокрема з Нальчицької гробниці, як і статуй епохи бронзи мінусинських степів у Сибіру, являли собою не надмогильні пам'ятки, а зображення ідолів-божеств. У такому випадку можна думати, що ці статуй стояли комплексно у святилищі, звідки пізніше були взяті для будівництва гробниці¹³.

І. М. Чеченов порушує питання і про те, кого зображали антропоморфні стели, вважаючи слушною думку А. А. Формозова, що вони являли собою зображення померлих видатних людей, вождів, старійшин. При цьому він збільшує контингент осіб, на честь яких споруджувались пам'ятки. До них могли належати також жерці зі своїми родичами, найбільш досвідчені мисливці, славетні воїни, майстри гончарства, металообробки та ін.

Дещо відмінні від цих двох гіпотез погляди висловили М. М. Шмаглій та І. Т. Черняков у своїх публікаціях знахідок стел у курганах поблизу с. Глибоке¹⁴. Автори цих публікацій припускають, що вони могли виконувати роль «замінника» конкретних осіб, які мали сімейне або соціальне відношення до похованого.

Всі розглянуті вище гіпотези та точки зору є цінним внеском у вивчення та розуміння стародавніх кам'яних статуй. Безумовно, певна група антропоморфних зображень епохи енеоліту — ранньої бронзи являє собою найдавніші ідоли-божества. Це, насамперед, Керносівський ідол,

⁵ Даниленко В. М. Энеолит Украины. К., 1974, с. 83—85.

⁶ Щепинський А. О. Антропоморфні стели..., с. 26—27.

⁷ Там же, с. 27.

⁸ Формозов А. А. Очерки..., с. 186—188.

⁹ Там же, с. 178.

¹⁰ Тончева Г. Новооткрытые антропоморфные плиты из края с. Езерово, Варненско.—Известия на народния музей, т. 3 (XVIII) Варна, 1967, с. 3—18; Бобчева Л. Новооткрытые антропоморфные памятники от Толбухинско.—Там же, с. 213—215.

¹¹ Лесков А. М. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972, с. 43.

¹² Чеченов И. М. Нальчикская подкурганная гробница. М., 1973, с. 31—32.

¹³ Чеченов И. М. Указ. соч., с. 33.

¹⁴ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Исследование курганов в степной части междууречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.).—МАСП, вып. 6, ч. 1, 1970, с. 100—104.

Казанківський, стела з Наталіївки та подібні до них пам'ятки з дуже складною іконографією.

Проте велика група стел, знайдена у перекрітті поховань, не може, на нашу думку, інтерпретуватися як зображення божеств, бо зв'язана з цілим колом інших уявлень стародавнього населення.

Як уже відзначалось, більшість дослідників виходить у своїх наукових побудовах з того факту, що стели в перекрітті поховань енеоліту — ранньої бронзи використані повторно і зовсім втратили своє культове призначення¹⁵. Такий погляд здавався загалом вірним, поки вивчення цієї групи пам'яток базувалося на тому обсязі і характері матеріалу, який був у науковому обігу на початку 70-х років. Нові матеріали, що надходять у результаті інтенсивних досліджень на новобудовах у степовому Причорномор'ї, істотно змінили картину.

Думка про використання антропоморфних стел у закладах поховань ямної та кемі-обинської культур як прояв певного поховального обряду вже висловлювалась рядом авторів¹⁶.

Оскільки більшість дослідників, як можна судити з літератури, досі вважає, що стели були використані вдруге без врахування їх антропоморфних ознак¹⁷, необхідно докладніше зупинитися на аргументації цих авторів. Вони відзначають такі риси повторного використання стел у закладах поховань:

- 1) хаотичне розміщення стел відносно контурів ями, закладу, стоянів світу, орієнтації кістяків;
- 2) залягання їх разом з плитами, обробленими і без слідів обробки;
- 3) використання від однієї до трьох-четирьох стел відразу;
- 4) розташування статуй фронтальною поверхнею донизу або нижнім кінцем догори;
- 5) сліди пошкодження на значній частині антропоморфних стел, знахідки в кам'яних закладах поховань окремих їх фрагментів;
- 6) різноманітність місцезнаходження антропоморфних зображень, що трапляються як у перекрітті поховань, так і в кромлехах, у кам'яних ящиках (Піски), насипах курганів (Любимівка), підкурганних рівчаках (Каланчак), культових спорудах (Долгінцево, Близькьобойове);
- 7) наявність у переважної більшості стел необрбленої нижньої частини, що свідчить про їх первісне призначення для вкопування.

Таке явище, як розміщення більшості стел фронтальною поверхнею донизу, можна пояснити намаганням зберегти зображення на них, нерідко намальовані фарбою. Знахідки стел нижнім кінцем догори, найімовірніше, треба розглядати як результат просідання плит під валом насипу або внаслідок падіння статуй, вкопаної біля поховання (Іванівка, Капустине).

Проте більшість аргументів на користь повторного застосування стел потребує спеціального аналізу. Насамперед, це стосується тези про хаотичне розміщення стел щодо контурів ями тощо.

До аналізу було залучено усього 89 поховань з антропоморфними стелами ямної та кемі-обинської культур. Виділено такі групи закладів: з однією стелою (61), з двома (22), з трьома-четирма (6).

¹⁵ Формозов А. А. Очерки..., с. 177—178; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 8; Чеченов И. М. Указ. соч., с. 29—30.

¹⁶ Алексеев И. Л., Шмаглий Н. М. Антропоморфная стела из ямного погребения в Нижнем Поднепровье.— Тезы пленарных і секційних доповідей. Результати польових досліджень 1970—1971 рр. на території України, с. 130—131; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Исследования курганов..., с. 100—102; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогорожено.— Древности Поингулья. К., 1978, с. 143—144.

¹⁷ Чеченов И. М. Указ. соч., с. 29—32; Телегін Д. Я. Енеолітичні стели..., с. 8; Формозов А. А. Нальчикский курган.— ВИ, 1973, № 12, с. 209—212; Столбунов О. Я. Знахідка стели епохи бронзи в Криму.— Археологія, 1978, № 24, с. 110.

Аналіз 61 поховання з однією антропоморфною стелою показав, що в більшості випадків вона міститься у центральній частині закладу або перекриває поховальну яму по центру (рис. 1, 3, 4, 5, 6). У 10 закладах стела прикривала поховальну яму цілком, розміщуючись вздовж її довгої осі, при цьому виступ, що імітує голову, був орієнтований у

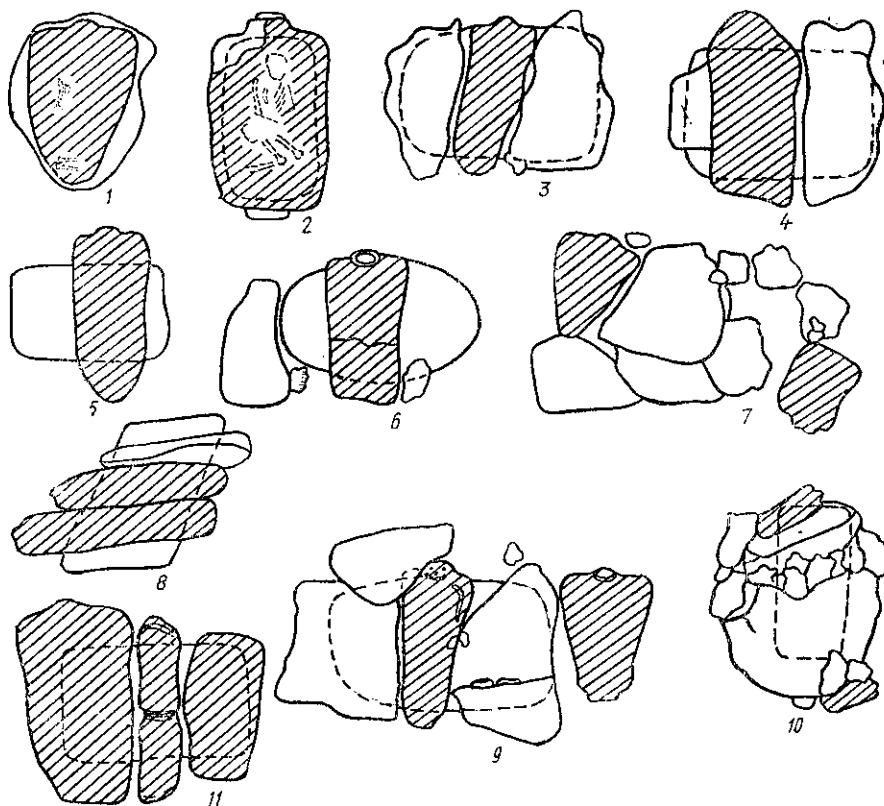

Рис. 1. Типи місцезнаходження антропоморфних стел у закладах поховань:
1 — Новопилипівка, к. 5, п. 9; 2 — Глибоке, к. 1, п. 11; 3 — Миколаїв; 4 — Іллічеве; 5 — Городівка; 6 — Старогорожено, к. 2, п. 3; 7 — Старогорожено, к. 3, п. 1; 8 — Широке, к. 1, п. 14; 9 — Старогорожено, к. 2, п. 9; 10 — Глибоке, к. 1, п. 7; 11 — Старогорожено, к. 3, п. 3

п'яти випадках так само, як і череп похованого (рис. 1, 1, 2). У 18 закладах стела мала крайнє положення, причому у 13 похованнях антропоморфні зображення розміщувались у головах небіжчиків. В п'яти випадках вона розташовувалась у ногах похованого, але більшість цих стел має невиразні риси антропоморфності, нерідко вони без виступу, який імітує голову.

Простежено два випадки, коли стели були знайдені в кромлеху навколо поховання. Два рази вони являли собою складову частину кам'яної гробниці (Піски, Покровка). У чотирьох випадках зафіксоване вертикальне розміщення стел (Чаплі, Іванівка).

В другій групі (22 поховання з двома антропоморфними стелами) у восьми закладах стели розміщувались у протилежних точках кам'яних конструкцій, орієнтованих за сторонами світу, частіше по лінії захід — схід, рідше південь — північ (рис. 1, 7). Серед цих закладів у п'яти випадках стели з більш виявленою антропоморфністю лежали в головах похованого. В одному похованні, де в діаметрально протилежних точках закладу розташувались лише нижні їх кінці, був відсутній і череп похованого (Отраднє). У двох випадках стели були єдиними плитами перекриття і розміщувались у центрі могили.

Десять закладів мали таку конструкцію: дві стели лежали поруч, іноді в головах похованого, поряд був покладений камінь або плита (Широке, рис. 1, 8). Інколи вони займають центральне і одне з крайніх місць у закладі (с. Старогорожено, к. 2, п. 3; рис. 1, 9).

Поховань з трьома-чотирма антропоморфними стелами небагато, усього шість (Старогорожено, Христофорівка, Ковалівка, Глибоке, Отрадне, Касперівка). Тому ставити питання про якість закономірності в-

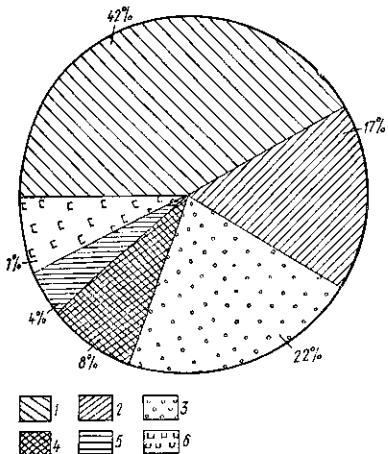

Рис. 2. Діаграма (І) типів умов місцезнаходження одного антропоморфного зображення в закладах поховань:
1 — розміщення стели у центрі закладу або ями; 2 — стела повністю перекриває могильну яму; 3 — розміщення стели в головах похованого; 4 — розміщення стели в ногах похованого; 5 — стела знаходилась в кромлесі; 6 — стела стоїть вертикально біля поховання.

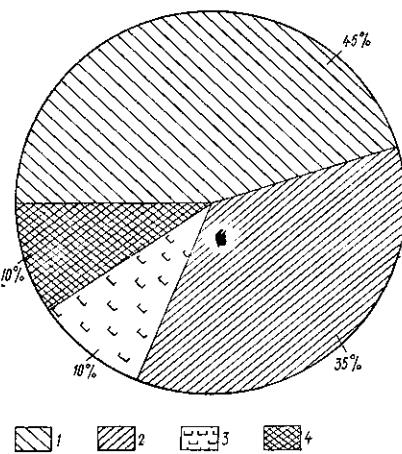

Рис. 3. Діаграма (ІІ) типів умов місцезнаходження двох антропоморфних стел у закладах поховань:

1 — розміщення стел у крайніх точках закладів; 2 — розміщення двох стел поряд з плитою; 3 — розміщення стел у центрі могили; 4 — розміщення стел за принципом «центр — край».

їх розміщенні ще рано. Проте стели в такій кількості лежать або в ряд, поперек довгої осі похованальної ями (Старогорожено, рис. 1, 11; Христофорівка, Касперівка), або дві містяться у крайніх точках закладу, третя — у центрі (Глибоке, рис. 1, 10). Є й такий варіант: дві перекривають могильну яму по центру, третя стела — плита поруч на стародавньому горизонті (Ковалівка).

Форми статуй в окремих випадках дуже різноманітні (Старогорожено, к. 3, п. 3), деякі мають складну іконографію. В інших похованнях стели близькі за своєю формою (Касперівка).

Відомо тринадцять випадків, коли виявлені в курганах стели не мали зв'язку з похованнями, однак не виключено, що його просто не вдалося простежити (Любомівка, Ковалівка 1, Баратівка та ін.).

Діаграми І і ІІ ілюструють розподіл поховань з антропоморфними стелами відповідно до місцезнаходження (рис. 2 і 3).

Однією з рис повторного використання стел у закладах вважалися знахідки екземплярів із слідами пошкодження ще в давнину, а також розбитих статуй та їх окремих частин.

Аналіз 89 поховань показав, що з усієї кількості стел (135) тільки 43 (32%) мали на собі сліди пошкоджень. У 12 похованнях виявлені фрагменти окремих частин (Отрадне, Піски). У центрі закладу містилась як ціла стела, так і розбита, або її частина. У діаметрально протилежних точках закладу були розташовані й цілі стели (Старогорожено, к. 3, п. 1), їх частини однієї статуї (Отрадне, к. 22, п. 18), а також окремі фрагменти різних стел (Отрадне, к. 26, п. 5). Ступінь цілості останніх, здається, не впливає на їх положення у закладі.

Різноманітність умов місцезнаходження стел у поховальних комплексах (у закладах могил, гробницях, кромлехах та ін.) слід пов'язувати, мабуть, із складністю поховального обряду.

Значна частина стел у закладах поховань, як уже неодноразово вказувалось, має необроблені нижні кінці, часто загострені, темнішого кольору, а також інші ознаки первісного вертикального положення. Так, з 135 розглянутих екземплярів 45 мали ці ознаки, що становить 33% від загальної кількості. Проте вони займають часто центральне місце в закладі і взагалі підлягають тим закономірностям розташування в перекриттях, що й стели, в яких риси вертикального розміщення відсутні.

У подібних випадках, безумовно, має місце повторне використання стел, але воно не свідчить про повний відрив у часі від їхнього початкового призначення, тобто про використання цих пам'яток іншим населенням, що не враховувало їх прямих функцій. Навпаки, це явище слід розглядати як продовження початкового періоду, тобто другий етап застосування антропоморфних стел самими їх творцями, причому зв'язаний з певним ритуалом.

Як уже згадувалося, багато дослідників вважали, що при повторному використанні стели могли все ж таки не втрачати свого ритуального значення. Так імовірним, на нашу думку, є припущення, що вони повністю зберігали ритуальний характер, виконуючи в закладах поховань свої наступні, очевидно, кінцеві функції відповідно зі складним поховальним обрядом. Етнографічні матеріали, як буде показано нижче, дають виразні свідчення слушності подібних припущець.

Для інтерпретації археологічного матеріалу, зв'язаного з ідеологічними уявленнями посів стародавніх культур, величезного значення набувають етнографічні паралелі, які допоможуть наблизитись до розуміння семантики цих пам'яток, більш повно відтворити загальну картину стародавніх обрядів.

У цьому плані великий інтерес становить обряд поховальних ляльок, широко відомий у тюркських, деяких сибірських народів, у Північно-Східній Африці — у стародавніх єгиптян. Хоч ці етнографічні паралелі і здаються далекими територіально й хронологічно, вони, на наш погляд, можуть бути корисними для інтерпретації антропоморфних стел, визначення їх функцій і місця у релігійних уявленнях стародавніх енеолітических племен.

Думка про зіставлення цих двох далеких один від одного обрядів виникла у зв'язку з тим, що збіг їх особливостей, можливо, не є випадковим. Аналогія між «кам'яними бабами» та обрядом поховальних ляльок вже проводилася у літературі¹⁸. Цікаве припущення про можливість зв'язувати антропоморфні стели з єгипетськими ушебті (тобто з такими ж ляльками) висловлював і В. М. Даниленко¹⁹.

У скотарських племен Середньої Азії та Монголії цей обряд досить широко практикувався у минулому. В етнографічній сучасності він (як відмираючий) зберігається у казахів, бурятів, киргизів, монголів-торгоутів, тувінців. Описано такий звичай і у багатьох сибірських народів — хантів, мансі, якутів, евенків, нівхів, нанайців. Майже у всіх народів, що його практикували, він не поширювався на рядові поховання, а існував як обряд вшанування лише видатних осіб або їх родичів.

Монголі-торгоути, у яких обряд поховальних ляльок тісно пов'язаний з ритуалом кремації, спалюють трупи тільки найбільш знатних

¹⁸ Харлампович К. В. К вопросу о погребальных масках и куклах у западносибирских народов.— Известия ОАИЭ, т. 23, вып. 1, 1908, с. 476—481; Кузнецов С. К. Погребальные маски, их употребление и значение.— Известия ОАИЭ, т. 22, вып. 1, 1906, с. 476—481.

¹⁹ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми.— Археологія, 1951, 5, с. 221.

членів племені і духовних осіб, князів, а також людей, що особливо відзначились за своє життя. Жінок спалюють дуже рідко, це лише матері дуже великих родин²⁰.

Стародавній єгипетський обряд виготовлення ушебті, статуеток, призначених для покладення разом із тілом померлого, відомий нам на основі матеріалів, одержаних з гробниць фараонів або дуже високих сановників²¹.

У літературі вже зазначалося, що поховання з антропоморфними стелами становлять порівняно невелику групу загальної кількості поховань ямної та кемі-обинської культур²².

Обряд поховальних ляльок, крім зазначененої елітарності, має ще ряд рис, дуже близьких до даного енеолітичного ритуалу.

Так, спільною особливістю є наявність у багатьох стел необроблених нижніх частин, загострених або навпаки потовщених. Це може свідчити про двоетапність використання певної групи антропоморфних зображенень. У киргизів наприкінці минулого століття існував звичай ставити поверх надмогильного дерев'яного зрубу «болван», що зображав тіло померлого²³. Не менш цікаве й зауваження Георгі про те, що у хантів статуй найбільш шановних небіжчиків стояли у святилищі нарівні з ідолами²⁴.

Однак слід враховувати, що зображення абсолютної більшості померлих після закінчення певного терміну жалоби ховались. Час зберігання поховальних ляльок коливається від кількох днів до кількох років. На тривалість періоду жалоби впливає стать померлого, його соціальний стан, особисті риси. Поховальні ляльки лихих людей, а також шаманів намагаються поховати якомога швидше.

Викликає інтерес трансформація цього обряду у нівхів. Якщо спочатку поховальні ляльки клали тільки у могили, то з часом стали практикувати поховання їх просто на кладовищі, в якому-небудь відлюдному місці, іноді викидали²⁵.

У світлі цих фактів дещо зрозумілішою стає різноманітність умов розташування антропоморфних стел (у насипу, кромлехах, у рівчаку та ін.). Мабуть, не всі стели і не завжди вважали за потрібне ховати у могилі. Не виключено, що іноді їх було досить просто закопати, «віддати» землі.

Саме для віddання шани, жертвоприношень, плачу під час жалоби протягом кількох днів антропоморфні стели могли бути поставлені вертикально, після чого статуй ховали разом з тілом небіжчика. Паралельно антропоморфним зображенням деяких померлих шану могли віддати і протягом тривалого періоду жалоби, після закінчення якої також здійснювалось поховання (у кромлесі, насипу, біля кургану тощо).

Той незрозумілій і, здавалося б, безглуздий факт, що багато антропоморфних стел сильно пошкоджені, часто оббиті, нерідко фрагментовані, набуває глибокого змісту, якщо зіставити його з обрядом псування поховальних ляльок та інвентаря померлих у якутів, тувінців, киргизів та інших народів.

²⁰ Ивановский А. А. Монголы-торгоуты.— Труды VIII археологического съезда, т. 4. М., 1890, с. 184—185.

²¹ Коростовцев М. А. Религия древнего Египта. М., 1976, с. 76.

²² Формозов А. А. Очерки..., с. 187.

²³ Горощенко К. Гипсовые погребальные маски и особый вид трепанации в курганах Минусинского округа.— Труды X археологического съезда, т. 1. М., 1899, с. 172—183.

²⁴ Георгі. Описание всех обитающих в российском государстве народов, ч. 1, СПб., 1799, с. 74—76.

²⁵ Соколова З. П. Пережитки различных верований у обских угров.— Религиозные представления и обряды народов Сибири в конце XIX — начале XX в. Л., 1971, с. 211.

Багато етнографів зазначали, що поховальний обряд відрізняється за своїм характером залежно від того, кого саме ховають. При цьому обряди знешкодження небіжчика, в яких виявляється страх перед ним, мали місце в основному саме у похованнях впливових осіб.

На цій підставі С. А. Токарев дійшов висновку, що подібні побоювання є не біологічним «страхом смерті», а, певною мірою, наслідком зародження соціального розшарування²⁶.

Можливо, такими або близькими до них уявленнями слід пояснити знахідки розбитих антропоморфних стел у закладах поховань ямної та кемі-обинської культур. Важче відповісти на питання, чому в перекриттях деяких могил розміщаються лише фрагменти стели, переважають верхні частини. Імовірно, гарантією того, що померлий не накоїть лиха, вважали наявність у поховальній ямі лише частин антропоморфних зображень. На думку деяких дослідників, пошкодження останніх символізувало розрив небіжчика з цим світом, його душа, що нібито містилась у цьому зображені, відходила в царство мертвих²⁷.

Зіставлення енеолітичного обряду поховань з антропоморфними стелами і ритуалу поховальних ляльок дає можливість, як нам здається, наблизитись до розуміння того, чому в ряді пам'яток є по дві, три і більше стел, а також з'ясувати призначення статуй з двома-трьома виступами, що імітують голови (Лиман, к. 2, п. 6; Христофорівка, к. 1, п. 1).

Спочатку треба коротко нагадати деякі філософсько-релігійні передумови виникнення обряду поховальних ляльок, зв'язаного, як зазначалося багатьма дослідниками, з уявленнями стародавніх людей про душу. Ще А. Я. Штернберг писав, що первісна людина розглядає себе як систему душ²⁸. Вона розрізняє душі не тільки за їх природою, але й за формою, функціями. Одна з душ, як правило, має антропоморфні форми, являє собою, так би мовити, двійника людини. Поряд з ними існують в уявленні деяких народів і душі парціальні, що містяться в тій або іншій частині тіла померлого і мають відповідну форму. Крім того, у людини може бути кілька душ різноманітних і кілька душ одного розряду. Дуже складна система душ існує у стародавніх єгиптян, якутів тощо.

Слід відзначити, що саме з цими анімістичними віруваннями багато хто з етнографів пов'язує обряд поховальних ляльок²⁹, які нібито містили душі померлих. На нашу думку, відбиттям розвинутих анімістичних уявлень у племен епохи енеоліту — ранньої бронзи є і обряд поховань з антропоморфними стелами (особливо з кількома), а також наявність поховального інвентаря в певній групі пам'яток.

Таким чином, реконструкція обряду поховань з антропоморфними стелами у світлі зіставлення з етнографічними матеріалами є складною за своєю структурою. Цей обряд характеризується як двоетапний. Принцип двоетапності поширюється не на всі стели, а лише на ті, що мають сліди вертикального розміщення. На першому етапі вони могли стояти біля житла померлого протягом того чи іншого часу жалоби (мабуть, кілька днів), або, в рідких випадках, тимчасово у святилищах.

Після закінчення траурного терміну, коли антропоморфна статуя як вмістилище душі померлого, його духовної субстанції, виставлялась

²⁶ Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, с. 186.

²⁷ Шишило Б. П. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели.— Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975, с. 248—260.

²⁸ Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 314—325.

²⁹ Абрамзон С. М. Тул как пережиток анимизма у киргизов.— В кн.: «Белек С. Е. Малову». Фрунзе, 1946, с. 5; Чернецов В. Н. Представления о душе у обских угров.— Труды ИЭ (новая серия), т. 51, 1959, с. 114—156; Шишило Б. П. Среднеазиатский тул..., с. 252—257.

для вшанування та оплакування, проводилося поховання стели (або стел) разом з тілом. У перекриття поховань їх клали відповідно з певними традиціями, інколи завдаючи пошкоджень.

Загалом слід відзначити, що ці анімістичні погляди племен анеоліту — ранньої бронзи не виходять за рамки системи філософсько-релігійного мислення на певній стадії суспільного розвитку людства.

Н. Д. ДОВЖЕНКО

Погребения с антропоморфными стелами в свете этнографических материалов

Резюме

В статье приведены некоторые результаты анализа месторасположения антропоморфных стел в закладах погребений эпохи энеолита — ранней бронзы, а также делается попытка интерпретировать группу антропоморфных изваяний, обнаруженных в погребальных комплексах.

Наличие у многих стел следов вертикальной постановки указывает на их первоначальное применение, которое длительное время представлялось не связанным с их вторичным использованием в закладах погребений. Наметившиеся закономерности расположения стел в закладах приводят к мысли о сохранении ими ритуального значения при вторичном использовании, что позволяет связать этот второй этап с предшествующим (при вертикальной постановке). Таким образом, здесь можно проследить два этапа какого-то сложного погребального обряда.

На основании широких этнографических параллелей предлагается реконструкция обряда погребений с антропоморфными стелами, которые соответственно представлением ряда племен рассматриваются как вместилище духовной субстанции покойного.

Д. Ю. НУЖНИЙ

Деякі питання «мікрорізцевої техніки»

Вістря та геометричні мікроліти, виготовлені в так званій «мікрорізцевій техніці» * набули широкого поширення в мезолітичних та неолітических культурах Європи, Африки та Близького Сходу. Вістя з «мікрорізцевим» сколом ** (рис. 1, 1—14) поширились в мезоліті на Польській та Поліській низовинах, в басейні Німану, в межах Яніславицької культурної області¹. окремі їх серії відомі також з деяких комплексів Сіверського Дінця, Надпоріжжя², Південного Бугу та Північно-Східного Криму³ (рис. 1, 24—32, 39—41). Практично, «мікрорізцева техніка» зафіксована майже в кожній культурі з масовим використанням мікролітичних вістер або геометричних мікролітів.

Однак, незважаючи на поширеність «мікрорізцевої техніки», яку часто використовують як культуровизначальну ознаку⁴, питання, зв'яза-

* Під «мікрорізцевою технікою» більшість дослідників розуміє своєрідний спосіб косого розчленування пластини на місці виїмки. Свою назву ця «техніка» одержала від специфічних виробів на фрагментах пластин з виїмкою та негативом плоского сколу («мікрорізців»), для виготовлення яких вона застосовувалась.

** Дослідники цей тип вістер називають по-різному: яніславицькі (С. Козловський), велішевські (Х. Венцковська), донецькі (Д. Я. Телегін), ланщети (Р. К. Рімантене).

¹ Кольцов Л. В. Памятники с яніславицкими элементами на территории СССР.— В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 63—67.

² Телегін Д. Я. Мезоліт Левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолітической культуры.— МИА, 1966, № 126, с. 100, 102—103; Зализняк Л. Л. Об остряях с микрорезцовим сколом в мезолите Северной Украины.— В кн.: Орудия каменного века. К., 1978, с. 97.

³ Материалы стоянки Олексіївська Засуха. Розвідки Ю. Г. Колосова.— Фонди ІА, АН УРСР.

⁴ Кольцов Л. В. Указ. соч., с. 64; Залізняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25, с. 18—20.

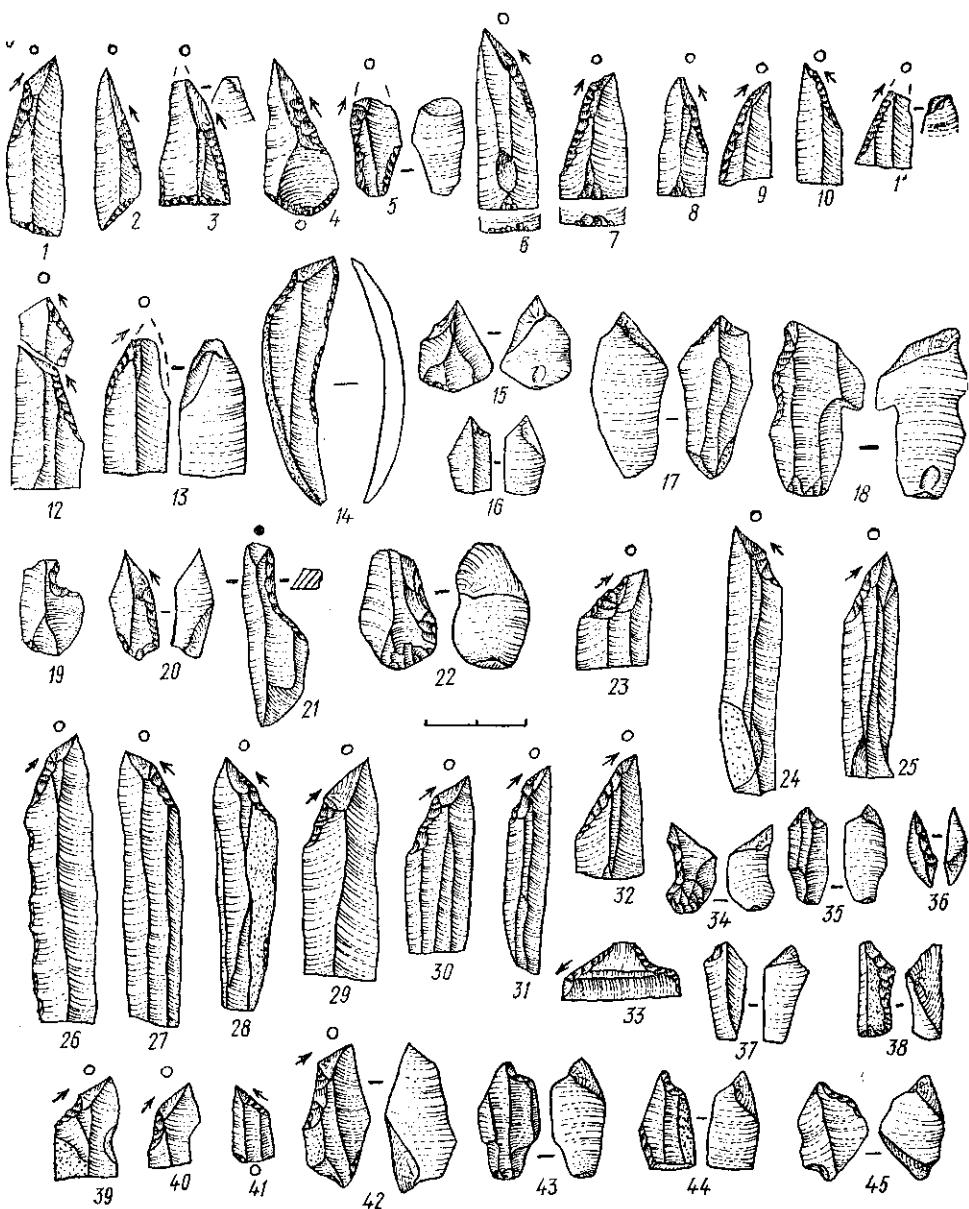

Рис. 1. Крем'яні вироби, виготовлені в «мікрорізцевій» техніці:

1—14 — типи вістер з «мікрорізцевим» сколом; 15—21 — типи «мікрорізців» з комплексів Українського Полісся (1, 2 — Нетішин; 6, 12 — ДВС; 8, 14, 20, 21 — Рудий Острів; 3 — Корма 2; 11, 17 — Корма 4; 19 — Корма 18; 13 — Корма 5; 7 — Вижар, 4, 5, 16 — Прибірськ III; 9, 10 — Бородянка 3В; 15, 18 — Бородянка 4); 22—23 — «мікрорізець» та вістра (Пушкарі, уроч. Погон); 24—25 — вістра з «мікрорізцевим» сколом (Ігрень 8); 26—38 — вістра, трапеції з «мікрорізцевим» сколом та «мікрорізці» з комплексів Сіверського Днітра (31, 32, 34, 37 — Петровське 4А; 26, 27, 29, 30, 35 — Петровське 10; 28, 36, 38 — Петровське 28; 33 — Пришиб); 39—45 — вістра з «мікрорізцевим» сколом та «мікрорізці» з Північно-Східного Криму (Олексіївська Засуха).

ні з її технологічними особливостями та функціональним призначенням її продуктів, розроблені ще дуже слабо. Залишаються нез'ясованими питання її виникнення, поширення та ефективності.

Вимагає розв'язання і проблема «мікрорізців», які вважаються продуктом «мікрорізцевої техніки», щодо їх функціонального призначення не існує одностайної думки. Так, до останнього часу існували кілька точок зору щодо технології одержання «мікрорізцевих» сколів. Наприклад, Л. Лікі висловив думку, що відповідний скол на знаряддях

є наслідком їх зламу при розрізанні або проколюванні товстої шкіри та дерева⁵. Іншої думки дотримувався Л. Сірет, який, проаналізувавши матеріали стоянки Ел-Гарсел, дійшов висновку, що «мікрорізцевий» скол був наслідком навмисного удара по пластині з метою її розчленування⁶. Такої ж думки притримувався і Г. Кларк⁷. С. Круковський вважав, що «мікрорізцевий» скол утворювався шляхом натискування⁸. Ж. Тіксє запропонував ударний спосіб одержання «мікрорізцевого» сколу за допомогою ковадла та кам'яного відбійника⁹.

«Мікрорізці» переліченими вище дослідниками одностайно вважались продуктом використання прийомів «мікрорізцевої техніки». Що ж стосується їх функціонального призначення, то існувало два протилежні погляди. Так, Л. Сірету серед матеріалів стоянки Ел-Гарсел (Іспанія) вдалося підібрати до одної з трапецій «мікрорізець». Оскільки в цьому комплексі «мікрорізці» виготовлені на відбивних горбиках та на кінцях пластин були знайдені в однаковій кількості, він зробив висновок, що «мікрорізець» є відходом при виготовленні трапеції¹⁰. Г. Кларк, погоджуючись з цією думкою Л. Сірета, водночас допускав їх утилізацію (наприклад, як різців для пропиливання пазів). Крім того, він зазначав, що на відміну від Іспанії, де «мікрорізці» на відбивних горбиках і кінцях пластин трапляються в рівній кількості, в Британії та Бельгії домінують перші з них¹¹. Ж. Тіксє та Дж. Д. Кларк теж вважають «мікрорізці» відходом при виготовленні як трапецій, так і вістер¹².

Зовсім протилежну думку висловив Л. Леквекс. Розглядаючи «мікрорізці» як самостійні знаряддя і спираючись при цьому на комплекси дюнних стоянок бельгійського «тарденузу», він вказував, що тут «мікрорізці» і трапеції взаємно виключаються. Крім того Леквекс відмітив, що майже 70% «мікрорізців» мають сліди застосування їх в роботі або піправки¹³. Майже такої ж думки дотримується Г. М. Матюшин. На матеріалах Південного Уралу він доводить, що на деяких стоянках цього району знахідки «мікрорізців» не завжди відповідають наявності трапецій або косих вістер¹⁴.

Для відповіді на деякі з цих питань була проведена серія експериментів по відтворенню прийомів «мікрорізцевої техніки» з подальшим вивченням одержаних зразків під бінокулярним мікроскопом. У ході експериментів були зафіксовані декілька способів одержання «мікрорізцевого» сколу та виявлені найбільш ефективні серед них. В основному всі ці способи можна поділити на чотири групи:

I. Ударний (способ Тіксє): пластина встановлюється на ковадлі спинкою донизу, після чого на ній з допомогою крем'яного відбійника робиться виїмка (рис. 2, 1), в процесі поглиблення якої відбувається мимовільне розчленування пластини (рис. 2, 2) і утворюється вістря з «мікрорізцевим» сколом та фрагмент пластини з негативом цього сколу і слідами виїмки¹⁵. Цей спосіб показав невелику ефективність через те, що відбійник часто розбивав пластину навпіл до того, як відбувалося її коє розчленування.

⁵ Leakey L. S. B. *The stone age cultures of Kenya colony*. Cambridge, 1931, p. 29.

⁶ Siret L. *Revue des questions scientifiques*.— *Revue antropologique de Paris*, 1924, p. 115—132.

⁷ Clark G. *The mesolithic Age in Britain*. Cambridge, 1932, Appendix 1.

⁸ Kruckowski St. *Nowy odpadek mikrolitu neolitycznego*. Warszawa, 1914, zesz. 1.

⁹ Tixier J. *Typologie de l'epipaleolithique du Maghreb*.— *Memories de CRAPE*, Algiers, 1963, N. 2.

¹⁰ Siret L. Op. cit., p. 115—132.

¹¹ Clark G. Op. cit.

¹² Tixier J. Op. cit.; Кларк Дж. Д. *Доисторическая Африка*. М., 1977, с. 151—152.

¹³ Lequeux L. Pourquoi nous considerons le microburin tardenoisien comme un instrument et non comme un décret de fabrication.— *Bulletin Society d'Antropologie*. Bruxelles, 1924.

¹⁴ Матюшин Г. Н. *Мезолит Южного Урала*. М., 1976, с. 54.

¹⁵ Кларк Дж. Д. Указ. соч., с. 151—152.

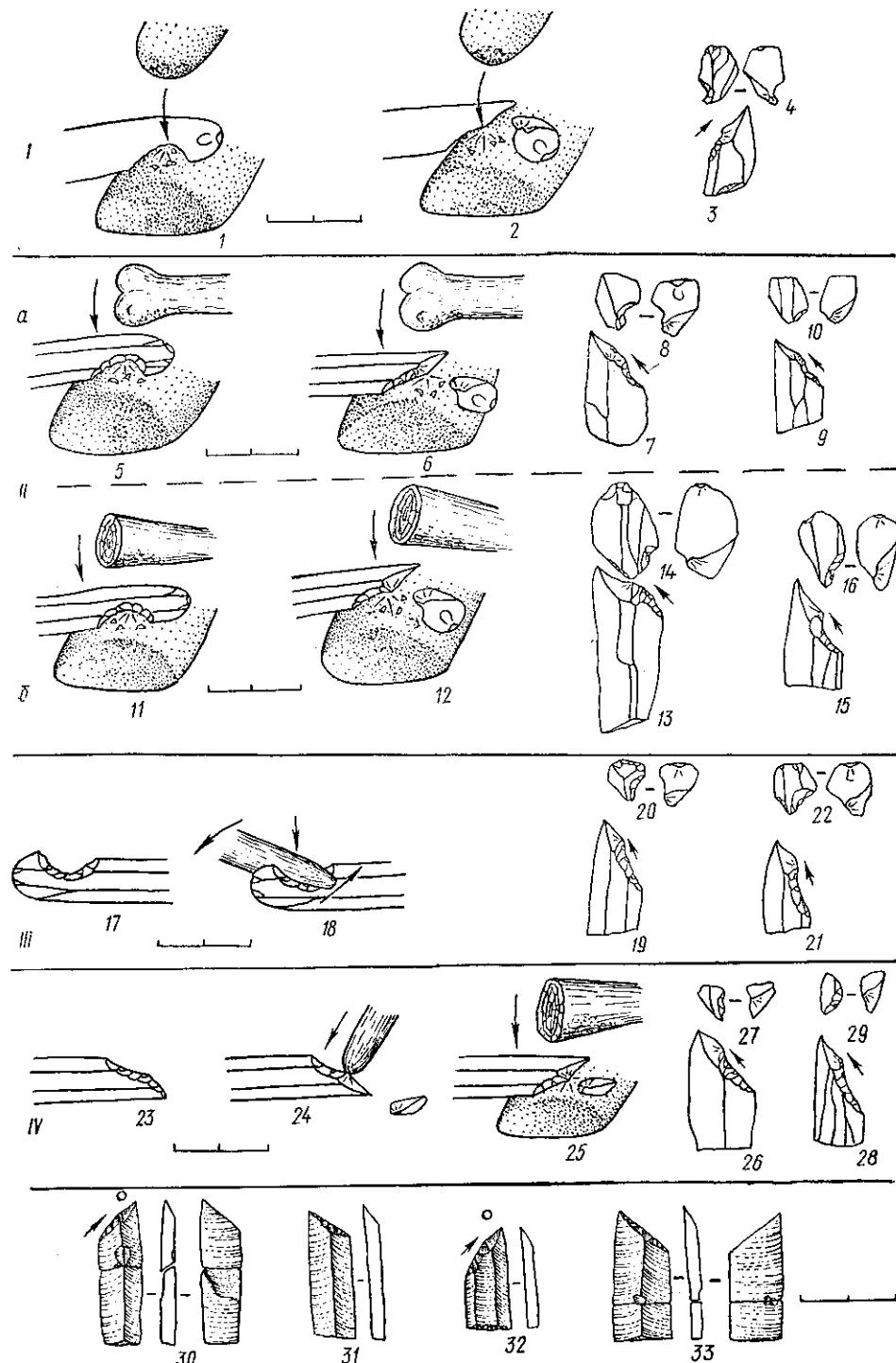

Рис. 2. Способи виготовлення вістер з «мікрорізцевим» сколом та одержані експериментальні зразки:

1—4 — I. Ударний спосіб; 5—16 — II. Контрударний спосіб; А. Кістяний відбійник (5—10), Б — Дерев'яний відбійник (11—16); 17—22 — III. Віджимний спосіб; 23—29 — IV. «Псевдомікрорізцевий» спосіб; 30—33 — зразки експериментальних крем'яних вістер, що використовувались як наконечники стріл.

ІІ. Контрударний спосіб: виділяються два варіанти відповідно з використанням різних відбійників.

А. Пластині, яка встановлюється на кам'яну ковадлі (спинкою додори), надаються імпульси кістяним відбійником. Під впливом контрударного ефекту ковадла на пластині утворюється виїмка (рис. 2, 5), яка дедалі поглибується, лопається навскіс (рис. 2, 6). Як і в попередньому випадку, утворюється вістря з «мікрорізцевим» сколом та відход, що зберігає негатив цього сколу. Ефективність такого способу була достатньо висока, а кількість браку незначна.

Б. Другий варіант (рис. 2, 11—12) майже повністю ідентичний першому як за технологією виготовлення, так і за ефективністю. Єдиною його відмінністю є використання дерев'яного відбійника замість кістяного *.

ІІІ. Віджимний спосіб полягає в тому, що в попередньо виготовлену на пластині виїмку (рис. 2, 17) вставляється кістяний або крем'яний ретушер. Характерною рисою цього прийому є те, що разом з поворотом ретушера здійснюється натискування ним в місці бажаного сколу (рис. 2, 18).

ІV. «Псевдомікрорізцевий». Використання цього способу дає змогу одержувати «мікрорізцевий» скол на вістрях або геометричних мікролітах, не застосовуючи власне «мікрорізцеву техніку». Так, спершу з пластини виготовляється звичайне кося вістря, але на місці бажаного сколу залишається невеликий виступ (рис. 2, 23). Потім цей виступ віджимається (рис. 2, 24), або відбивається (рис. 2, 25), як звичайний дрібний відщеп, що оформлює жало вістря плоским «мікрорізцевим» сколом.

При застосуванні всіх перелічених вище способів, виключаючи, мабуть, тільки останній, у вигляді відходів залишались фрагменти пластин з частиною виїмки та негативом плоского сколу (рис. 2, 4, 8, 10, 14, 16, 20, 22), які мають в сучасній археологічній літературі не зовсім вдалу назву — «мікрорізци».

Дослідження сколів на експериментальних «мікрорізцах» та зіставлення іх з археологічними зразками дало змогу виявити специфічні морфологічні ознаки, характерні для кожного способу «мікрорізцевої техніки». Так, ударний спосіб характеризується дуже сильно розвиненим відбивним горбиком з боку черевця пластини на негативі «мікрорізцевого» сколу (рис. 2, 3, 4). Контрударному (при вживанні кістяного відбійника) властиві два невеликі за розміром відбивних горбики на черевці «мікрорізця» та спинці вістря (рис. 2, 7—10). При роботі дерев'яним відбійником на негативі «мікрорізцевого» сколу утворюється плавний відбивний горбик з боку черевця «мікрорізця» (рис. 2, 14, 16). Віджимний спосіб, на відміну від вищезгаданих, характеризується наявністю віджимного горбика не на черевці «мікрорізця», а на поверхні виїмки (рис. 2, 20, 22). Розміри цього горбика залежали від матеріалу, з якого виготовлявся ретушер (кістка, камінь тощо).

Зіставлення експериментальних зразків з археологічними «мікрорізцями» із мезолітичних комплексів України виявило, що приблизно 90% всіх «мікрорізців» на цих стоянках мають сліди їх виготовлення контрударним способом за допомогою дерев'яного відбійника. Решта «мікрорізців» має невиразні відбивні горбики, а також, можливо, сліди, характерні для віджимного та «псевдомікрорізцевого» способів. Взагалі треба вказати на специфіку контрударного способу. За рахунок надання виїмці асиметричної форми можна визначити загальний напрямок розчленування, оскільки воно завжди відбувається в напрямку більш

* Експерименти проводились на різних ковадлах та відбійниках з матеріалів, які могла застосувати первісна людина (дерево, кістка та різноманітні породи каменю). Тут наводяться тільки ті способи, які виявилися достатньо ефективними для застосування.

кругого краю виїмки. Момент розчленування відбувається мимовільно в процесі її поглиблення і залежить від ширини та товщини пластини. Іноді «мікрорізець» сколювався на початковому етапі цього процесу особливо коли використовувалась тонка в перетині пластина. Такі «мікрорізці» зафіковані в археологічних колекціях (рис. 1, 18).

Оскільки розколювання відбувається по мірі поглиблення виїмки то всіляке його форсування за допомогою сильніших ударів в місці бажаного сколу приводило до простого розбивання пластини в цьому місці і утворення «мікрорізцевого браку» (рис. 1, 19). Поглиблювати виїмку можна лише за допомогою пологої та напівкруглої ретуші. Якщо через затуплення ретуші дальше поглиблення виїмки ставало неможливим, то в цьому разі затуплення звичайно усувалось шляхом розширення виїмки. Проте іноді воно призводило до повного псування пластини (рис. 1, 21). Можливо, що в разі затуплення виїмки застосовувався віджимний спосіб.

В комплексі стоянки Петровське 28 на Сіверському Дінці зафіксовано також використання «псевдомікрорізцевого» способу. Тут знайдено три «псевдомікрорізці», один з яких являє собою жало повністю ретушованого вістря з негативом «мікрорізцевого» сколу; його одержали застосовуючи, ймовірно, віджимний спосіб (рис. 1, 36). Два інші екземпляри виготовлені шляхом сколу їх контрударним способом: кінців вістер, жало яких було ретушовано не до кінця (рис. 1, 38). Окремі «псевдомікрорізці» виявлені також в комплексах з Українського Полісся — Бородянка 4 та Бородянка 3-в.

Слід зазначити, що виявлення в археологічних колекціях сліді застосування «псевдомікрорізцевого» способу дозволяє дещо змінити наші погляди на мету, з якою «мікрорізцева техніка» використовувалась. Вірогідно, що цією метою було не тільки ефективне розчленування пластини при виготовленні вістря або геометричного мікроліта, але й одержання або відновлення самого «мікрорізцевого» сколу. Для цього, на наш погляд, і використовувався «псевдомікрорізцевий» спосіб, відходами якого були «псевдомікрорізці» (рис. 1, 36, 38) та «мікрорізці»-підправки (рис. 1, 20).

Завдяки одержаним під час експериментів результатам, а також аналізу деяких верхньопалеолітичних комплексів ми можемо зробити висновки і щодо виникнення «мікрорізцевої техніки». Результати експериментів переконливо свідчать, що при масовому виготовленні різноманітних вістер або геометричних мікролітів неминучим буде появі невеликої кількості мимовільних «мікрорізцевих» сколів. Цьому процесу сприяла також і наявність декількох способів одержання цих сколів. Часте повторення таких мимовільних сколів могло привести і звичайно приводило до випадження «мікрорізцевої техніки». Прикладом такого, можливо ще випадкового, застосування цієї «техніки» є, на наш погляд, «мікрорізець» та вістря з «мікрорізцевим» сколом (рис. 1, 22, 23) зі стоянки Пушкарі (урочище Погон) ¹⁶.

Проведені експерименти, аналіз експериментальних та археологічних «мікрорізців» під бінокулярним мікроскопом дали підставу і для деяких висновків щодо їх функціонального призначення.

«Мікрорізці», безперечно, є відходом при виготовленні вістер, геометричних мікролітів, пластин з затупленою спинкою тощо. Утилізація «мікрорізців» була малоймовірна. Як з'ясувалось в ході експериментів, при розчленуванні пластин «мікрорізець» іноді відлітає на значну відстань, що практично виключає його дальше використання. На археологічних зразках виявлено два види «підправки», які не мають нічого спільного із застосуванням їх в роботі. Один з видів «підправки»

¹⁶ Розкопки М. Я. Рудинського 1931—1933 рр.—Фонди Державного історичного музею УРСР.

являє собою дрібну ретуш по краю «мікрорізцевого» сколу (рис. 1, 35, 17). Така сама «підправка» виявлена й на експериментальних зразках і є наслідком їх відчленування (рис. 2, 14, 22). Інший вид — це псевдоретуш по гостному краю пластини, на якій виготовляється «мікрорізець». Як з'ясувалось, «мікрорізцевий» скол на «мікрорізцях» та вістрях часто перетинає фасетки псевдоретуші навпіл. Останні, таким чином, на вістрях, а особливо на «мікрорізцях», є наслідком попереднього використання пластин, з яких вони виготовлялись (рис. 1, 44).

З'ясування функціонального призначення «мікрорізців» приводить і до певних висновків про наявність або відсутність в комплексах з «мікрорізцями» геометричних мікролітів, вістер та інших виробів, які також є продуктом «мікрорізцевої техніки».

Як відомо, матеріали поселень являють собою здебільшого або відходи, або загублені, невдалі та зламані знаряддя. Оскільки «мікрорізці» є відходом, то вони обов'язково повинні бути серед матеріалів повністю дослідженої стоянки, якщо на ній використовувалась «мікрорізцева техніка». Що ж до геометричних мікролітів та різноманітних вістер, які більшістю дослідників оцінюються як мисливські знаряддя, що губилися за межами стоянки, то їх наявність або відсутність на поселенні може бути випадковою. Так, відсутність, наприклад, трапецій серед матеріалів пам'ятки навіть при наявності «мікрорізців» ще не остаточно заперечує використання «мікрорізцевої техніки» для їх виготовлення.

Основним критерієм для визначення мети, з якою використовувалася ця «техніка», є співвідношення двох основних типів «мікрорізців» — на відбивних горбиках (рис. 1, 15, 18, 34, 35, 43) та на кінцях пластин (рис. 1, 16, 17, 37, 44). Як відзначав Л. Сірет, наявність в комплексі приблизно однакової кількості екземплярів обох типів свідчить, що вони є відходом при виготовленні трапецій¹⁷.

Підрахунки «мікрорізців» з комплексів Північно-Східного Криму (Олексіївська Засуха), Сіверського Дінця (Петровське 4А, 10, 28), та Українського Полісся (ДВС, Рудний острів, Прибірськ III, Бородянка ЗВ, 4, 4Б та Корма 1Б, 2, 4, 5, 8)¹⁸ показали, що співвідношення «мікрорізців» на відбивних горбиках та кінцях пластин в комплексах з цих територій, становить відповідно: 1/1, 1/1, 3/1. Якщо переважання «мікрорізців» на відбивних горбиках в комплексах Полісся є наслідком виготовлення вістер з «мікрорізцевим» сколом (переважна більшість їх орієнтована жалом в бік відбивного горбика заготовки), то однакова кількість «мікрорізців» на відбивних горбиках та кінцях пластин в комплексах Криму та Сіверського Дінця свідчить про виготовлення в цій «техніці» переважно геометричних мікролітів (рис. 1, 33, 41). Як відомо, Г. Кларк відмічав подібну різницю у співвідношеннях цих типів «мікрорізців» для стоянок Британії і Бельгії, з одного боку, та Іспанії,— з другого, але вважав це наслідком різного функціонального призначення «мікрорізців» на вказаних територіях¹⁹. На наш погляд, це пояснюється тим, що в Іспанії «мікрорізцева техніка» використовувалася для виготовлення геометричних мікролітів, тоді як в Британії та Бельгії вона застосовувалася переважно для виготовлення різноманітних вістер з «мікрорізцевим» сколом. Наявність подібних процесів в мезолітичних та неолітичних комплексах України дозволяє з певною обережністю говорити про дві своєрідні зони використання «мікрорізцевої техніки» на території Європи. Привертає увагу й той факт,

¹⁷ Siret L. Op. cit., p. 115—132.

¹⁸ Матеріали розвідок та розкопок Н. В. Сібільова, Д. Я. Телегіна, Ю. Г. Колосова та Л. Л. Залізняка.— Фонди ІА АН УРСР та Державного історичного музею УРСР.

¹⁹ Clark G. Op. cit.

що наявні зони в загальних рисах відповідають північно-европейській та середземноморській зонам мезоліту Європи.

До останнього часу серед дослідників найбільш пошиrenoю була думка про використання вістер з «мікрорізцевим» сколом у ролі наконечників стріл²⁰. Однак для доказу цього наводились здебільшого другорядні факти, наприклад, такі, як оформлення основи на вістрах, постійне домінування в комплексах відходів виготовлення вістер, тобто «мікрорізців», над кількістю їх самих (вістрая як мисливські знаряддя губились за межами стоянки)²¹.

Конкретних слідів використання вістер в ролі наконечників стріл відомо не було. Сліди, які вдалося виявити під час випробування різноманітних експериментальних зразків, як наконечників на стрілі, являють собою поперечні злами вістер, що плавно переходят на спинку або частіше черевце пластин у вигляді довгої фасетки (рис. 2, 30). Крім того, іноді простежуються ще й невеликі фасетки, які йдуть з площини зламу і є наслідком удару (рис. 2, 33) вістрая об його вже відламану частину жала. Такі ж сліди наявні і на археологічних зразках (рис. 1, 3, 5, 11, 13). Крім того, в ході експериментів з'ясувалось, що вістра, оснащена «мікрорізцевим» сколом, по проникненню приблизно у два рази ефективніші від екземплярів такої ж форми, але з повністю ретушованим жалом (рис. 2, 30—33). Причину цього слід вбачати в пласкому «мікрорізцевому» сколі, що робив жало вістрая двогострим.

Таким чином, про використання вістер з «мікрорізцевим» сколом як наконечників стріл свідчить ряд ознак: своєрідні сліди використання на них, аналогічні експериментальним зразкам; наявність «мікрорізців»-підправок та «псевдомікрорізців»; постійне домінування у комплексах «мікрорізців» над вістрями, яке має співвідношення 3/1; оформлення бази вістер шляхом підретушування (рис. 1, 1—4), підтісування (рис. 1, 6—8), а також черешка (рис. 1, 5).

Оскільки «мікрорізцевий» скол значно підвищував функціональність вістрая, то стає зрозумілим, чому первісні майстри намагалися максимально зберегти його, навіть у випадку невдалого отримання (рис. 1, 9, 10), або відновити новим сколом («мікрорізець»-підправка)* (рис. 1, 12, 20, 42). Звичайно, мікрорізцева техніка використовувалась і для виготовлення інших типів знарядь (ножі, пилки тощо)²², але зустрічаються вони випадково і не утворюють сталої серії (рис. 1, 14).

Як уже говорилось, вістра з «мікрорізцевим» сколом поширилися не тільки в межах яніславицької культурної області північно-европейської зони мезоліту, але й в комплексах кукрецької та донецької пізньомезолітичної культур середземноморської зони мезоліту²³. Оскільки найбільш ранні комплекси з такими вістрями (доатлантичний період) відомі з басейну Німану (Максимоніс 4)²⁴, то цілком ймовірно, що вони з'являються в кукрецьких та донецьких комплексах з території яніславицької культурної області²⁵. Можливо, що особливою причиною цього була висока функціональність вістер з «мікрорізцевим» сколом. В цьому зв'язку слід згадати різноманітні вістрая стріл на

²⁰ Кольцов Л. В. Указ. соч., с. 64; Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом..., с. 94.

²¹ Зализняк Л. Л. Указ. соч., с. 94.

* Ці «мікрорізці»-підправки Л. Лікі й прийняв за уламки вістер, якими, на його думку, виконувались різноманітні трудові операції.

²² Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом..., с. 95.

²³ Там же, с. 97.

²⁴ Кольцов Л. В. Указ. соч., с. 66; Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы, Вильнюс, 1971, с. 118—125, 153—155.

²⁵ Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом..., с. 94.

пластинах (верболисті, черешкові та ін.), які на рубежі плейстоцену — голоцену набули величного поширення в фіналнопалеолітичних та мезолітических культурах Європи.

Про інокультурне походження вістер з «мікрорізцевим» сколом в комплексах Надпіріжжя та басейну Сіверського Дінця свідчить ще й, мабуть, пізький розвиток «мікрорізцевої техніки» в комплексах Сіверського Дінця (в яких співвідношення вістер та «мікрорізців» дорівнює 3/1, тоді як у Поліссі він є зворотним — 1/3), а також доказ що повністю відсутні «мікрорізці» у Надпіріжжі. Можливо, пізька кількість або відсутність «мікрорізців» є наслідком застосування на цих пам'ятках «псевдомікрорізцевого» способу, сліди якого дуже важко виділити серед відщепів.

Однак слід зауважити, що на вістрях з Сіверського Дінця та Надпіріжжя не виявлено чітких ознак застосування їх як наконечників стріл. Можливо це пояснюється більш видовженими пропорціями вістер у цих районах, які вони одержували, ймовірно, завдяки більш розвинутій тут техніці сколювання пластин (вістра частіше могли під час удару втрачати всю ретушовану частину жала, перетворюючись у звичайні перетини пластин).

Дещо інші процеси проходили в Криму, в гірській частині якого ще з раннього мезоліту «мікрорізцева техніка» використовувалася для виготовлення геометричних мікролітів. Тому на стоянці Олексіївська засуха цим способом виготовлялись не тільки вістра (рис. 1, 42), але й трапеції, що відбилося і в співвідношенні типів «мікрорізців»: 7 екземплярів — на відбивних горбиках (рис. 1, 43), 6 — на кінцях пластин (рис. 1, 44), один «мікрорізець»-підправка та один подвійний «мікрорізець» (рис. 1, 42, 45).

Таким чином, підводячи підсумок, можна зробити деякі висновки щодо загальної оцінки «мікрорізцевої техніки». Висока технологічна ефективність останньої, що найбільш виявляється при виготовленні різноманітних вістер та геометричних мікролітів, обумовила її своєрідний розквіт саме в мезоліті, коли вкладишева техніка досягла вершин свого розвитку. Наявність чисельних способів одержання «мікрорізцевого» сколу сприяла при масовому виготовленні мікролітів винайденню «мікрорізцевої техніки» відразу в декількох місцях. Значна функціональна ефективність металевих знарядь, виконаних в цій «техніці», відігравала неабияку роль при їх запозиченні на сусідніх територіях. Всі ці фактори й обумовили її широке поширення серед культур кам'яного віку в Європі, Азії та Африці.

д. ю. нужный

Некоторые вопросы «микрорезцовой техники»

Р е з ю м е

В результате изучения технологии изготовления острый с «микрорезцовым» сколом зафиксированы четыре способа получения плоского «микрорезцевого» скола. В ходе экспериментов была отмечена высокая эффективность «микрорезцовой техники» при расщеплении пластин с целью получения острый и геометрических мікролітів. Сопоставление экспериментальных образцов острый с аналогичными изделиями из археологических коллекций Украинского Полесья, Надпорохья, Крыма и бассейна Сіверського Донца позволило установить, что на указанных территориях для изготовления в «микрорезцовой технике» острый и геометрических мікролітів преимущественно использовался контрударный способ (с применением деревянного отбойника).

Кроме того, проведенные опыты по использованию острый с «микрорезцовым» сколом в качестве наконечников стрел показали их большую эффективность по сравнению с изделиями подобной формы, но без соответствующего скола. По-видимому, высокая функциональная эффективность способствовала распространению этого типа острый на территории соседних с яниславицкой культур: донецкой позднемезолитической и кукрекской (в Надпорохье, Побужье и Северном Крыму).

Д. С. ЦВЕЙБЕЛЬ

Біфас з Макіївки

На південно-східній околиці Макіївки (колишнє — Ханжонкове) влітку 1971 р. учень середньої школи № 72 Юрій Петров знайшов рубило. Завдяки турботам учительок Т. Г. Єгорової та Р. О. Попової рідкісний екземпляр було збережено і передано в археологічний музей Донецького державного університету.

Місце знахідки розташоване на вододілі між басейнами рік Кринки (притока р. Міуса) і Кальміуса, на лівому схилі верхньої частини балки Мар'ївської (басейн р. Грузької, лівої притоки р. Кальміуса) з 15—20 м від тальвега. Абсолютна позначка в районі знахідки + 245. Рельєф місцевості тут змінений внаслідок багаторічних земляних і будівельних робіт. Виходи корінних порід у балці не простежуються, схили її пологі, вкриті чорноземом і розорані. В стінках господарських траншей (поблизу яких і було знайдено рубило) та стічних ям виділяється жовтий лесоподібний суглинок. На поверхні землі багато випадкових каменів: куски крейди, мергеля, пісковику, різні шлаки і штучне технічне каміння.

Знайдене рубило (біфас) виготовлено на темно-сірому, напівпрозорому крем'яному відщепі. Його довжина 15,4 см, ширина 8,2 см, товщина п'яткової частини 2,6 см, товщина біля вістря 0,3 см. Весь вирів вкрито «жирним побліском» і молочною патиною, яка особливо глибока з опуклого, верхнього боку. На п'ятці частково збережена кірка (рис. 1, а, б; 2; 3). Знаряддя плоско-опукле, профіль його місцями слабо вигнутий.

Досить цікава техніка виготовлення. Ударний горбик відщепа займає майже дві третини всієї тильної поверхні. Очевидно, з метою сплющення по ньому було нанесено кілька ударів, від яких залишились широкі сколи, спрямовані від лівого края знаряддя перпендикулярно його поздовжній осі. Мабуть, спочатку відщеп був ширшим, оскільки устремлені частини сплющаючих сколів зрізані вторинною обробкою. Деяло не звичайним є те, що верхівка рубила збігається не з верхівкою відщепа а з його базальною частиною. Можливо, це слід пояснити тим, що відщеп при віddіленні від куска кременя вийшов трохи викривлені всередину на дальньому кінці, який зручно було кількома сколами обернути на п'ятку рубила.

Опукла сторона знаряддя у верхній і лівій частині його оброблена пластинчастими сколами різної ширини, які спрямовані від краю виробу навскіс щодо його поздовжньої осі. Краї рубила з верхньою боку підправлено дрібними сколами. В нижній частині опуклої сторони збитий пальцеподібний відросток, який, можливо, є залишком рострів біелемніта, що в такому разі має свідчити про крейдяний вік сировини.

Оскільки знаряддя з однієї (лицьової, опуклої) сторони оброблено повністю, а з другої (тильної, плоскої) частково, його слід віднести

користуючись класифікацією Ф. Борда, до часткових біфасів¹. Схожі біфаси Ф. Борд визначає як серцеподібно видовжені (*Biface cordiforme allongé*) і відносить до пізнього ашеля — мусте з ашельською традицією².

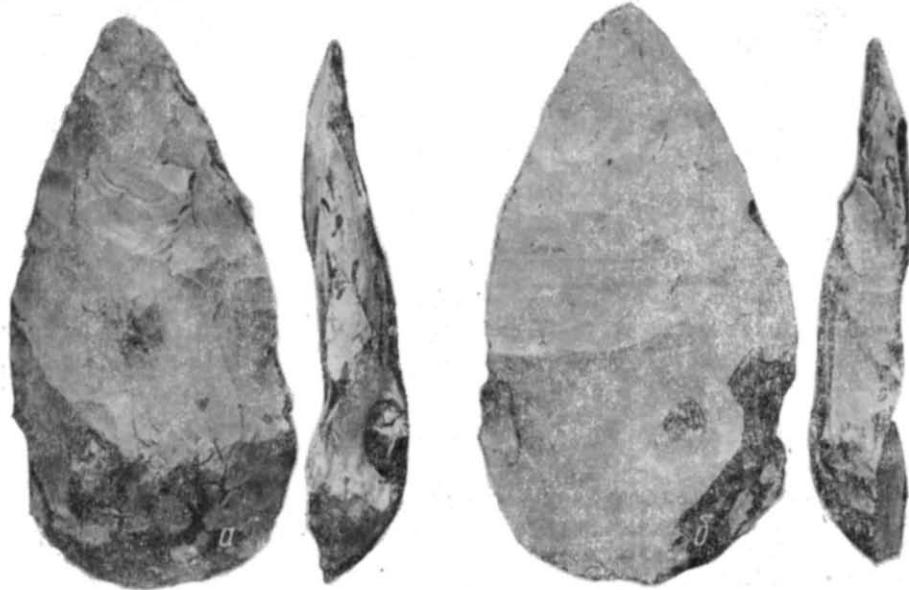

Рис. 1. Біфас з Макіївки:
а — відщеп зі спинки; б — відщеп з черевця.

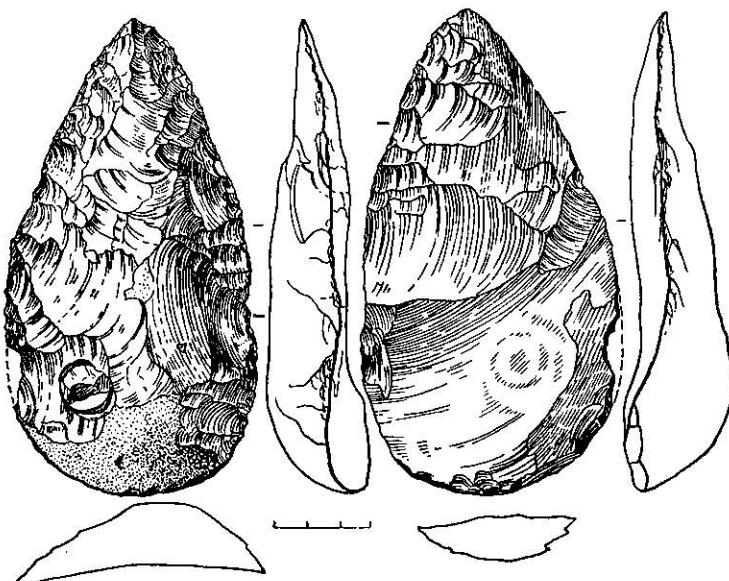

Рис. 2. Прорис біфаса з Макіївки.

В загальному плані макіївську знахідку можна зіставити з рубилами з Чокурчі³ (інше чокурчинське рубило зберігається у фондах Одеського археологічного музею). Але вони не являють собою повних аналогів.

¹ Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen.— Memoire, N 1. Bordeaux, 1961, pl. 75, 4.

² Ibid., p. 61, nos. 4; pl. 66, 3.

³ Векилова Е. А. Каменный век Крыма.— МИА, № 173. М., 1971, с. 139.

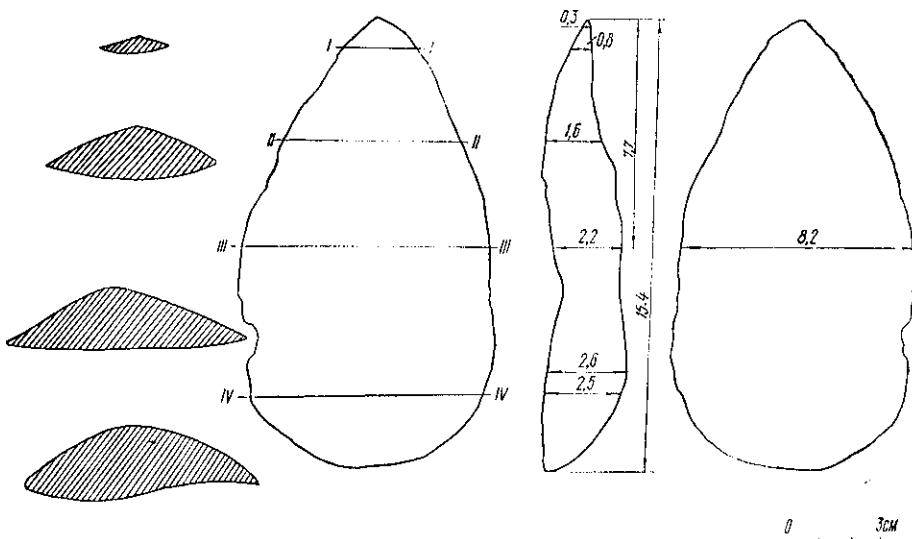

Рис. 3. Розрізи біфаса з Макіївки.

Від серцеподібно видовженого (за Ф. Бордом), яке здається нам найближчим за контурами до макіївського, останнє відрізняється тим, що звуженій частині воно трохи більш витягнуте. Ця ж риса відрізняє його від рубила з Чокурчі.

Таким чином, на археологічній карті Донбасу з'явився ще одній ранньопалеолітичний пункт, який, безумовно, заслуговує дальнього дослідження *.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Мезолітичні стоянки торфовища Корма

Торфовище Корма, де 1974 р. автором було відкрито ряд стоянок, тому числі й мезолітичні, розташоване в Олевському р-ні Житомирської обл. Це торфовище витягнуте в субмеридіональному напрямі Довжина його з півночі на південь близько 5 км, із заходу на схід — до 3 км. Нагромадження торфу проходило в улоговині, яка успадковує ядро стародавньої негативної геологічної структури, обмежений з заходу і зходу пасмами кварцитоподібного пісковику протерозою, причому виразніше в рельєфі виявлене східне пасмо, яке підвищується над по верхню торфовища на 20—30 м і підходить своїм північним кінцем близько до Овруцького кряжа. Пасма вкриті слабопотужними четвертинними відкладами, тут часто виходять на поверхню корінні породи. В понижених частинах улоговини в післяльодовиковий час місцями (особливо на східному березі торфовища) утворилися дюноподібні піщані підвищення. Ще недавно в с. Рудня Озерянська існувала штучна дамба, споруджена в місці стоку води з торфовища в р. Пергу — лівому притоку р. Уборть, тому тут було велике й мілке озеро. Тепер води спущена і ведеться добування торфу, найбільша потужність якого 5,5 м (середня — 2,9 м) ¹. Торфовище дреноване рівчаками, а магістральний канал прокладено по старому руслу таким чином, що стік і зараз

* Користуючись нагодою, дякую археологам П. І. Борисковському, В. П. Любіні і М. Д. Праслову, а також геологу О. А. Міляховецькому за консультацію.

¹ Торфяной фонд УССР, с. 140.

спрямований в р. Пергу. Болото заросло пущицею, сосновою, сфагнумом, подекуди є горілі ділянки з березою і зозулиним льоном. В місцях, де збереглася вода, росте сосна й очерет.

Східний берег болота піщаний, пологий. Найбільш придатним для заселення в давнину був західний берег, де тепер між селами Озерянин

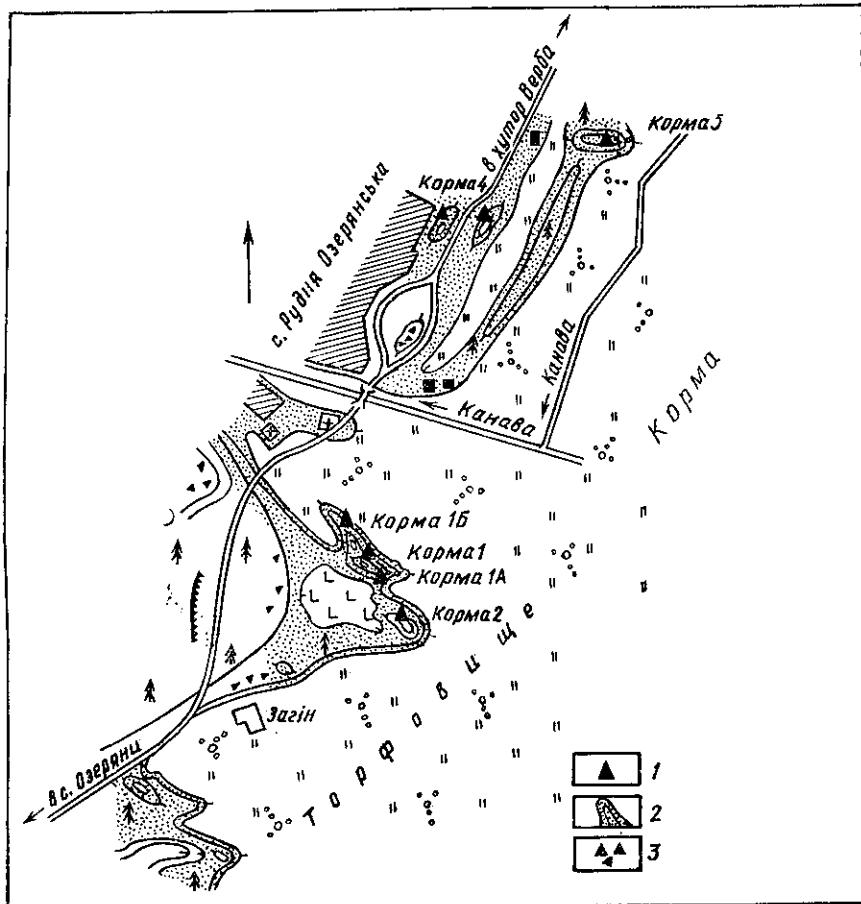

Рис. 1. План розміщення мезолітичних стоянок на торфовищі Корма:
1 — стоянки; 2 — дюноподібні підвищення; 3 — висипки пісковику.

і Рудня Озерянська тягнуться дюноподібні піщані підвищення і трапляються знаряддя праці (від часу неоліту до епохи ранньої бронзи).

Мезолітичні стоянки згруповані, головним чином, в одному місці — на західному березі болота, поблизу с. Рудня Озерянська. В давнину тут були, певно, найбільш сприятливі умови для заселення — піщані підвищення, сильно порізана берегова лінія торфовища, неабияку роль відігравало, мабуть, і те, що саме звідси витікала річка (рис. 1). Підвищення, на яких розміщені стоянки, значною мірою розвіяні. Виділяються дві групи стоянок. Одна з них (Корма 1, 1А, 1Б, Корма 2) розташована на південнь від села, а друга (Корма 4, 5) в самому селі та на північно-західній його околиці.

При визначенні стоянок до уваги брались такі показники, як висота їх над торфовищем, розсипи кременю у випадках, коли культурний шар був розвіяний до певних форм мікрорельєфу. Під час польових досліджень, по можливості, оцінювалась і чистота культурного шару.

Привертає увагу таке явище. Багато дослідників вказують, що мезолітичні стоянки, розташовані на піщанистих ґрунтах, мають, як правило, змішаний культурний шар. Це спостерігається і на Поліссі. Так, з багатьох місцезнаходжень різного часу, які відомі авторові, тільки на кількох культурний шар зберігся чистим. Приклади, коли на розвіяніх дюнах збирались різні за віком знаряддя, наводять і польські автори, беручи участь у полеміці про так звану мікро-макролітичну культуру². В зв'язку з вказаними обставинами в поданому нижче описі стоянок для більшої об'єктивності коротко згадуються ті виявлені на них предмети, які до мезоліту не належать. Крім того, виділити мезолітичні комплекси допоможе статистичний метод.

Корма 1Б (рис. 1) витягнута з північного заходу на південний схід на 50 м, ширина її — до 10 м, висота над торфовищем 2—3 м (на південному сході). Культурний шар майже повністю розвіяний, кремінь, таким чином, спроектований на одну площину і лежить на поверхні. Пізніші знахідки представлені тільки дрібними фрагментами шнурової кераміки, які зосереджені порівняно компактною групою приблизно за 20 м від південного краю стоянки.

З південно-східного краю до останньої премикає стоянка Корма 1, яка має площа 25×15 м і слабо задернований культурний шар. Висота її над торфовищем — до 6 м. Тут був закладений розкоп площею 14 м², де на відміну від попереднього випадку знайдено багато уламків пізньонеолітичної кераміки, а мезолітичні знахідки представлені окремими екземплярами. Як мезолітичні знаряддя, так і кераміка залягали в однакових стратиграфічних умовах.

Стоянка Корма 1А межує з попередньою в південному напрямку, але висота її над болотом піжча — всього 2 м, площа залишилась невизначеною. Тут проведено шурфування, проте, як і в розкопі на стоянці Корма 1, стратиграфія нічого не дала. В зв'язку з цим наводимо короткий опис обох шурфів розміром 1 × 1 м. Ґрунт — гумусований пісок — залягає до глибини 0,15 м. Підґрунтя — темно-жовтий пісок — в одному з шурфів простежене до глибини 0,5 і 0,8 м, а в іншому — до 0,4 м. В першому, крім відщепів, на рівні 0,4 м знайдено уламки пізньонеолітичної кераміки, а в другому на межі ґрунту і підґрунтя (0,15 м) — високу трапецію, нижче (0,25 м) — уламки пізньонеолітичного посуду. Взагалі здається, що при відсутності чіткої геологічної картини (наявності різних прошарків, у тому числі й стерильних), до стратиграфії в археологічному розумінні, слід ставитись скептично, тим більше, що відомі випадки зворотної стратиграфії.

Корма 2 територіально відокремлена від попередніх стоянок (рис. 1). Висота її 2,5—3 м. Кремінь тут зібрано у видуві розміром 8 × 8 м. У шурфі розміром 2 × 2 м виявлено значну кількість фрагментів товстостінної ранньонеолітичної кераміки з домішкою в глині тонких рослинних волокон з накельчасто-гребінцевим орнаментом.

Корма 4 розташована на двох розвіяніх піщаних дюнах. Розміри західної частини стоянки 45 × 10 м, висота її — від 3 до 5 м, площа східної частини 40 × 10 м, висота 2—4 м. Тут, крім мезолітичних матеріалів, виявлено кілька уламків кераміки епохи бронзи.

В зв'язку з тим, що найбільш виразними і багатими є комплекси знарядь стоянок Корма 1Б (рис. 2; 3) і Корма 4 (рис. 4; 5; 6), а колекція виробів тут налічує багато сотень екземплярів, кремінь цих пам'яток був підрахований за різними ознаками для з'ясування схожості в техніці його обробки, визначення кількісного співвідношення між однаковими групами знарядь, а також для встановлення культурної належності стоянок і часу їх існування. Результати зіставлення подано в табл. 1.

² Wieckowska H., Child R. O tak zwanym przemysle swidero — tardenuaskim.— Archeologia Polski, VI, z. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961, s. 194.

Таблиця 1

Співвідношення категорій крем'яного інвентаря стоянок Корма 1Б і Корма 4

№ н/п	Категорія	Абсолютна кількість		Кількість в %	
		Корма 1Б	Корма 4	Корма 1Б	Корма 4
1.	Нуклеуси	16	23	0,4	0,8
2.	Мікронуклеуси	9	3	0,2	0,1
3.	Нуклеусоподібні уламки	—	8	—	0,3
4.	Поздовжні сколи з нуклеусів	6	—	0,1	—
5.	Відщепи, луски *	3269	1914	72,3	66,05
6.	Пластини без ретуші **	72	116	1,6	4,0
7.	Перетини пластин	33	20	0,75	0,7
8.	Пластини без ретуші	446	376	10,2	13,0
9.	Перетини пластинок	63	38	1,4	1,3
10.	Мікропластини без ретуші	263	120	6,0	4,1
11.	Реберчасті сколи, підправки нуклеусів	60	51	1,1	1,8
12.	Уламки	100	83	2,3	2,9
13.	Відбійники	—	1	—	—
14.	Трапеції	21	14	13,0	10,4
15.	Знаряддя з притупленою спинкою а) кудлайські вістря (вістря типу А)	21	17	13,0	12,7
16.	Дрібні перівнобічні трикутники	3	—	0,75	—
17.	Косоретушовані (ясніславицькі) вістря	7	5	4,4	3,7
18.	Мікроскребки (для стоянки Корма 1Б середній розмір 1,5×1,2 см)	26	6	16,2	4,5
19.	Мікрорізці	16	28	10,0	20,9
20.	Скребки а) на відщепах б) на пластинах в) на нуклеусоподібних уламках	10	13	6,2	9,7
21.	Скобелі на відщепах	3	1	1,9	0,75
22.	Відщепи з ретушшю	8	4	5,0	3,0
23.	Різці	6	13	3,75	9,7
24.	Проколки, розвертки	4	3	2,4	2,2
25.	Пластини з ретушшю	10	9	6,25	6,7
26.	Пластини з ретушшю	15	18	9,4	13,4
27.	Мікропластини з перлинною ретушшю	8	3	5,0	1,9
28.	Інші знаряддя	2	3	—	—
	Всього предметів	4388	2898	100	100
	Всього знарядь	161	134	3,65/100	4,6/100
	Всього пластин пластинок мікропластинок	133	167	3,0	5,8
		570	476	13,0	16,4
		291	135	6,6	4,6

* Середній розмір для Корми 1Б — 1,5×1,1 см, для Корми 4 — 1,3×1,2 см.

** Розмір пластин, пластинок, мікропластинок прийнято такий, як це пропонує Л. Г. Мацкевої (Опыт типологической классификации микролитических индустрій Крыма (мезолит — неолит). — С. А., 1971, 1, с. 10), а перетини їх наближаються за розмірами до трапецій.

Кремінь обох стоянок високої якості, звичайного для Житомирщини жовтуватого, сірого і темно-сірого коліорів. Очевидно, він походить з одного родовища, незважаючи на те, що має різний колір. Подібний, різного забарвлення, кремінь тут часто трапляється в одних і тих же свердловинах, що зумовлено специфічними умовами його утворення у вузьких затоках верхньокрейдяного моря.

Як випливає з таблиці, при великій загальній кількості предметів на стоянках дуже мало нуклеусів. Всі вони мають невеликі розміри, несталу форму. На стоянці Корма 1Б виділяються два двоплощинні нуклеуси з косими площинами. Робоча поверхня цих нуклеусів займає від половини до двох третин виробу (рис. 2, 4). Є два одноплощинні, однобічні (рис. 2, 1), один екземпляр має негативи внаслідок зняття мікропластинок (рис. 2, 6). Крім того, наявні уламки нуклеусів (рис. 2, 5), поздовжні сколи з них, нуклеусоподібні уламки. Як цікаву особливість слід відзначити наявність мікронуклеусів — дуже дрібних

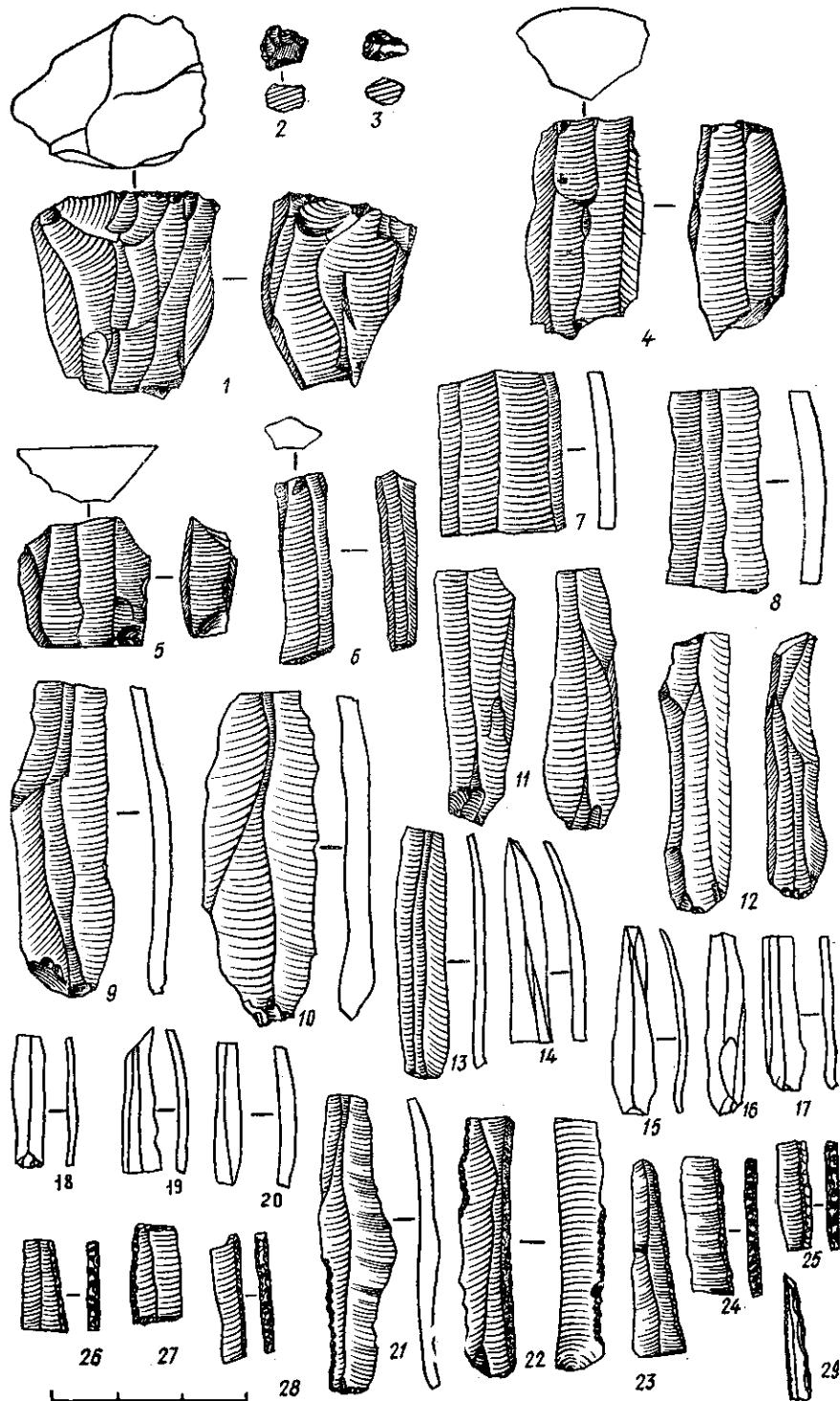

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянки Корма 1Б.

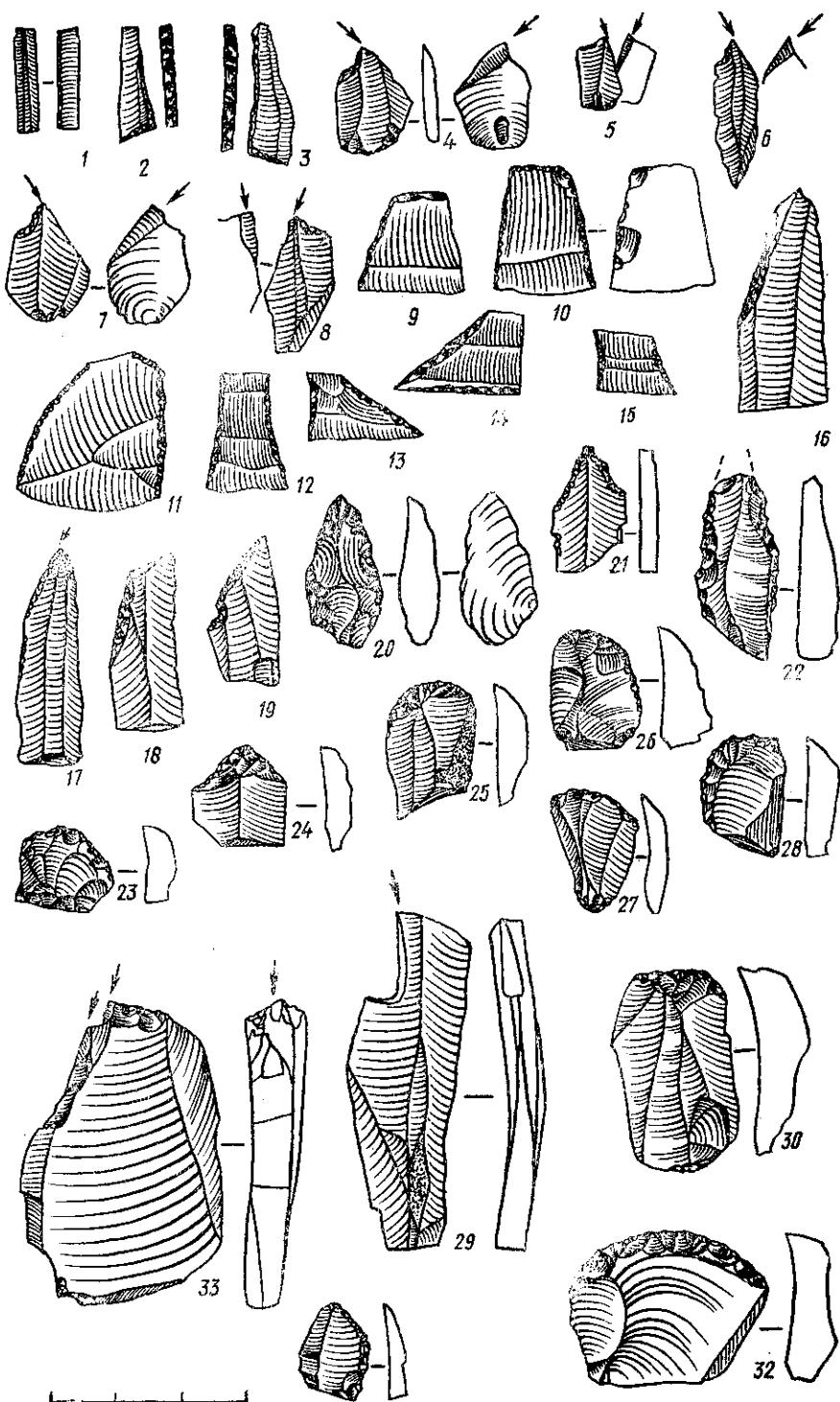

Рис. 3. Кам'яний інвентар стоянки Корма 1 В.

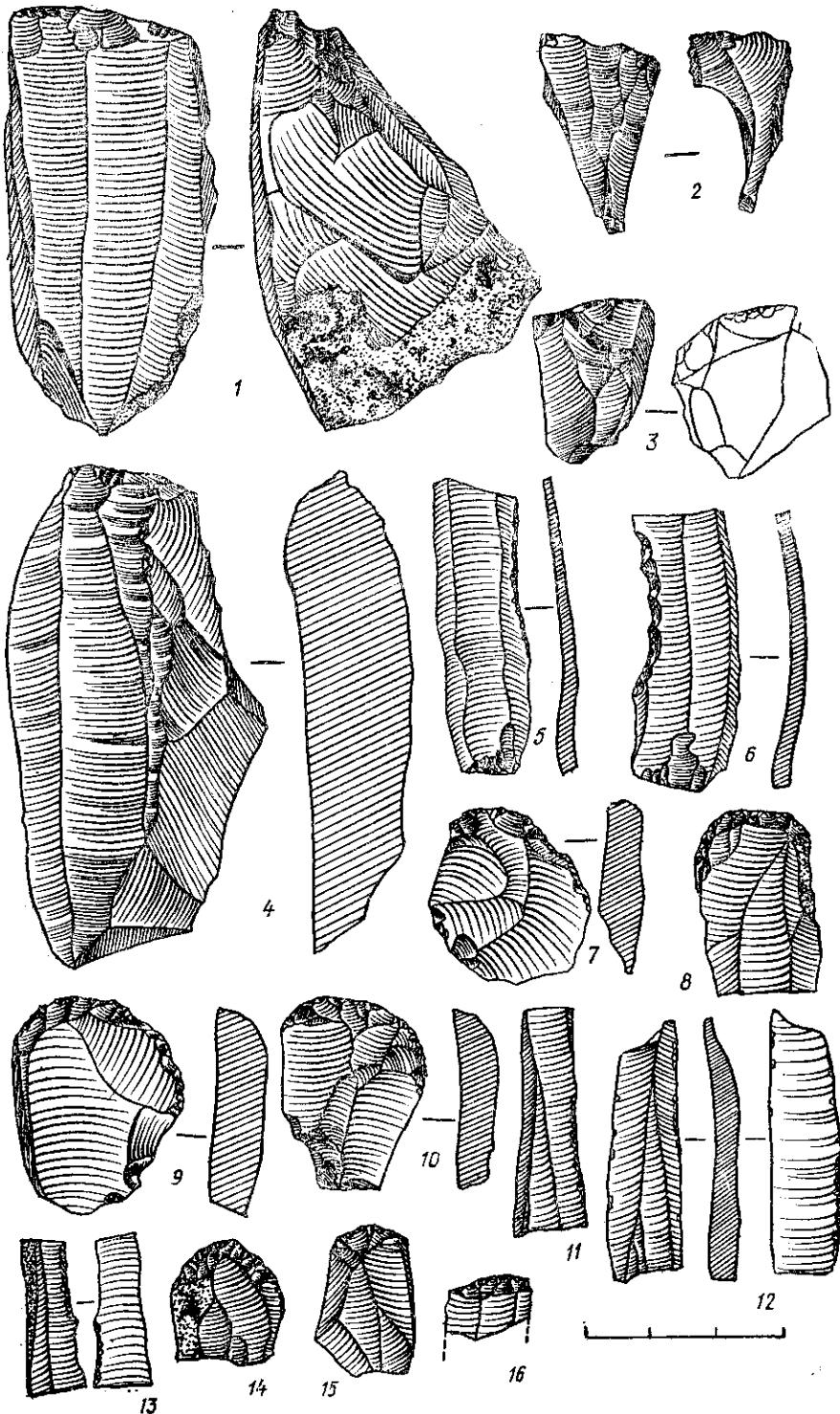

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянки Корма 4.

предметів з безсистемною оббивкою (рис. 2, 2, 3). Подібна картина спостерігається і на стоянці Корма 4 (рис. 4, 2, 9), правда, тут є, так би мовити, первинні нуклеуси (рис. 4, 1, 4). Це одноплощинні, однобічні ядрища із скошеною ударною площиною і підгостреною основою, з них знімали пластинки правильної форми. Невеликих одноплощинних нуклеусів тут 15; із скошеною площиною (частіше трикутної форми збоку) налічується 6 екз., підпіраміdalьних — 5 (рис. 4, 2), аморфних, поліедральних — 8. Є кілька мікронуклеусів².

Отже, на стоянках майже не знаходимо тих первинних ядрищ, з яких знімали пластини (рис. 2, 7—10), пластинки (рис. 2, 11—13) і мікропластинки (рис. 2, 14—20), що мають досить правильну форму. Справа в тому, що сировина використовувалась до кінця, як свідчать і реберчасті сколи підправки нуклеусів. Це пояснюється не відсутністю запасів сировини, як вважають деякі автори, а явищем мікролітизації знарядь, коли їх виготовляли навіть з малих за розміром заготовок. Ось чому можна спостерігати відсутність нуклеусів там, де нестачі в сировині немає. Серед заготовок домішують дрібні пластинки, на другому місці стоять мікропластинки, які є характерною ознакою даного періоду існування стоянок.

Серед знарядь найбільший інтерес становлять мікроліти. Трапеції в колекції високі (нижня основа майже в два рази більше висоти). Переважають симетричні трапеції. На Кормі 1Б їх 10 екз. (рис. 3, 9, 10), на Кормі 4 — 6 екз. (рис. 5, 13, 17—18). окремо виділяються по-перечні вістря: Корма 1Б — 3 екз. (рис. 3, 11, 12), Корма 4 — 5 вістер (рис. 5, 10—12). Деякі з них мають увігнуті бокові сторони (рис. 3, 12). Є трапеції ретушовані тільки з одного боку — (Корма 1Б — 5 шт., Корма 4 — 2 шт.). Трапився також мікроліт ромбоподібної форми (Корма 1Б, вони мають увігнуту бокову сторону, їх тут три, рис. 3, 13, 15). Різновид асиметричних трапецій (Корма 4) представлений трьома прямоугільними мікролітами (рис. 5, 14). На стоянці Корма 1Б знайдена не звичайно великого розміру трапеція з тонкого відщепа (рис. 3, 11). З пластин тут зроблено 10 трапецій, з пластинок — 9, з мікропластинок — 1.

Серед мікролітів пайчисленишими є знаряддя з притупленою спинкою, причому переважає більшість їх виготовлена з мікропластинок (рис. 2, 24—28; рис. 5, 5—9), менша кількість — з пластинок та по одному виробу на кожній стоянці — з пластин. Виділяється голчасте вістря (Корма 1Б), один край якого притуплений, а другий оформленний дрібною ретушшю (рис. 2, 29). Слід відзначити наявність вістер кудлаївського типу з відщепів. На стоянці Корма 4 їх три (рис. 5, 1—4), на Кормі 1Б — одне. Деякі з них нічим не відрізняються від вістер типу А³. Цікавою знахідкою на Кормі 1Б є три невеликі нерівнобічні трикутники, оформлені притуплюючою ретушшю (рис. 3, 2—3). Сегментоподібне знаряддя з Корми 4 (рис. 5, 15) можна розглядати, певно, як різновид пластинки з притупленим краєм.

Характерна особливість стоянок — наявність пластинок (рідше пластин) із скошеним ретушшю краєм (так звані яніславицькі вістря). Більшість вістер виготовлено мікрорізцевою технікою (рис. 3, 16, 18, 19; 5, 20, 24), хоч є й інші різновиди їх (рис. 3, 17; 5, 19, 22). Багато на стоянках мікрорізців, здебільшого пластинок і менше на пластинах (рис. 3, 4—8; 5, 25—27). Цю категорію виробів, імовірно, слід пов'язувати з відходами виробництва яніславицьких вістер, а переважання кількості мікрорізців над ними (це особливо помітно на Кормі 4) можна пояснити тільки тим, що вістря губились за межами стоянок.

² Савчук А. П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье.— СА, 1975, 4, с. 92.

³ Kozłowski S. K. Introduction to the history of Europe in early Holocene.— The Mesolithic in Europe. Warsawa, 1973, p. 360, fig. 4, 9—11.

Виразну серію на стоянці Корма 1Б складають мікроскребки, для яких використано переважно темно-сірий, більш високоякісний кремінь (з нього зроблено і багато інших знарядь). Вони не мають витриманої форми, виготовлені з дрібних відщепів (рис. 3, 23—27, 31). Частина цих знарядь відносно високої форми. Виділяються три екземпляри з підгостреним робочим краєм (рис. 3). Один уже дрібний мікроскребок

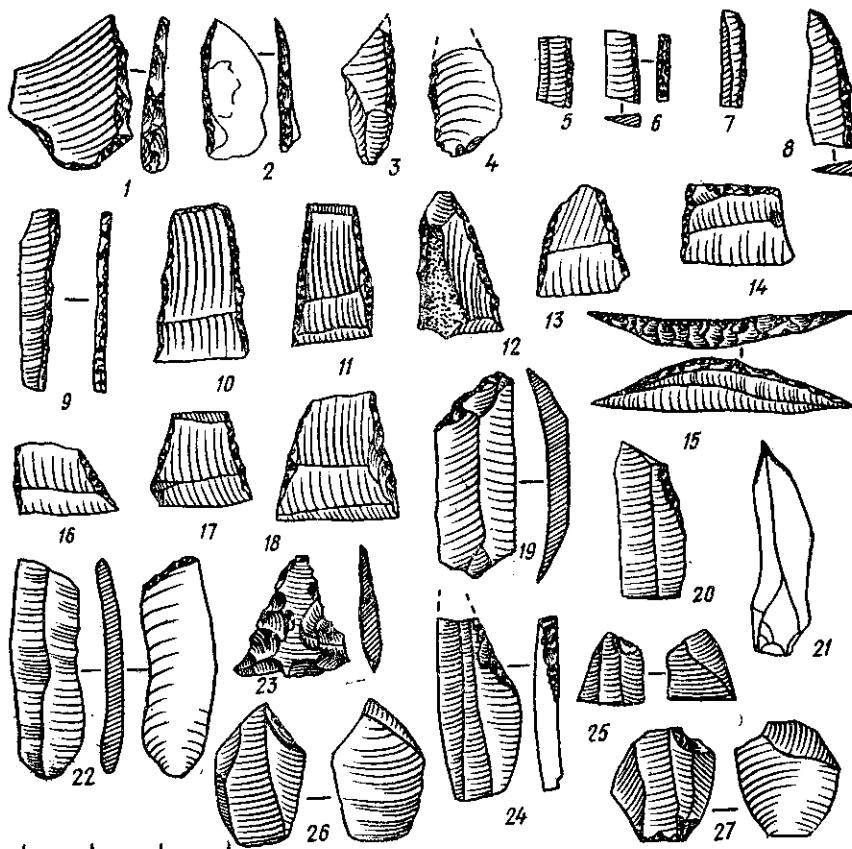

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Корма 4.

має ретуш по всьому периметру. З цієї серії тільки один екземпляр — на кінці зламаної пластинки. На стоянці Корма 4, де комплекс знарядь взагалі біdnіший, мікроскребків набагато менше, крім того, вони дещо відрізняються від цього типу виробів з Корми 1Б. Так, на відщепах виготовлено тільки три знаряддя. Є дрібні скребки на кінці зламаної пластинки (рис. 4, 15—16), а також два з притупленим робочим краєм (рис. 4, 14).

Скребків великих розмірів трохи більше на стоянці Корма 4 (рис. 4, 7—10). Середній розмір скребків на відщепах для стоянки Корма 1Б — $2,5 \times 1,5$ см (рис. 3, 32). Є екземпляри на невеликих пластинах (рис. 3, 30). Знайдено тут і один нуклеусоподібний високий скребок. На цій стоянці вони виготовлені з того ж високоякісного темно-сірого кременю, що й мікропластинки, тому належність їх до мезолітичного комплексу не викликає сумніву.

Різці для стоянок малохарактерні. На Кормі 1Б виявлено два кутові різці (рис. 3, 29, 33), два — на відщепах і два нуклеусоподібних. На стоянці Корма 4 цих знарядь більше, вони діляться на такі групи:

- а) на куті зламаної пластинки — 6 (рис. 6, 4—5, 7, 8); б) нуклеусо-

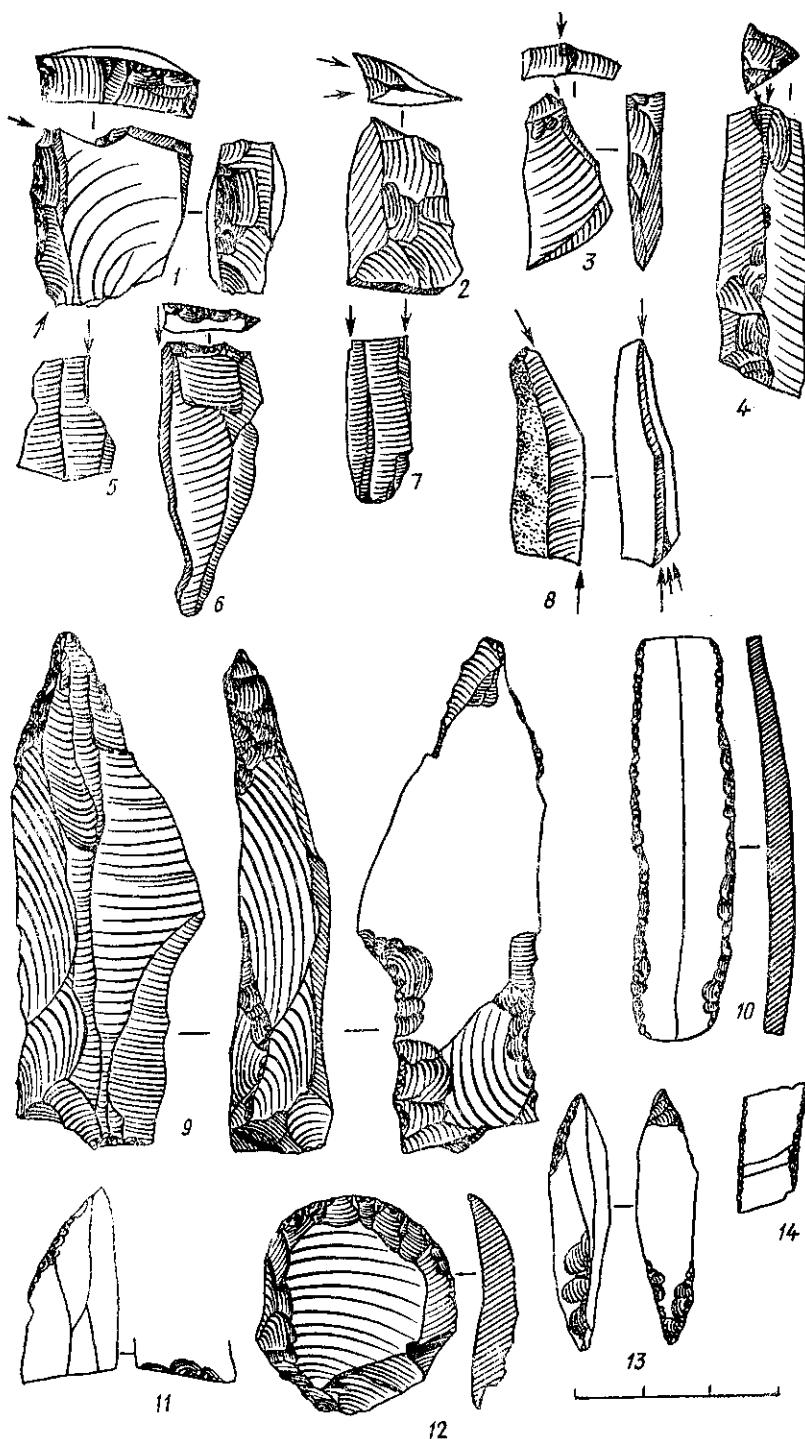

Рис. 6. Крем'яні інвентарі стоянки Корма 4 (1-8), Корма 1А (9, 10, 12),
Корма 5 (14) та з північної околиці с. Рудня Озерянська (11, 13).

подібні атипові — 5 (рис. 6, 1—2); в) на відщепі — 1 (рис. 6, 3); г) боковий на пластинці — 1 (рис. 4, 6).

З інших знахідок заслуговують на увагу проколки (рис. 5, 21) та розвертки (рис. 3, 20—22).

Хоч пластини і пластинок з ретушшю порівняно небагато, але вони мають деякі характерні особливості. По-перше, відсутні знаряддя з виїмчастою ретушшю; по-друге, ретуш дрібна і займає частину виробу. На Кормі 1Б серед пластин є ретушовані зі спинки (5 екз.), зі спинки та черевця (5), причому ретуш однобічно або двобічно протилежна. Так само ретушовані пластинки: з боку спинки — 10 екз. (рис. 2, 21), з черевця — 1, з однобічною протилежною ретушшю — 2 екз. (рис. 2, 22). На Кормі 4 всі пластини мають ретуш зі спинки (рис. 4, 5, 6). Пластинки за цією ознакою поділяються так:

- 1) ретуш на спинці — 11 (рис. 4, 11);
- 2) » на черевці — 2;
- 3) » на спинці і черевці — 5;
- a) однобічно протилежна — 1 (рис. 4, 13);
- b) двобічно протилежна — 4 (рис. 4, 12).

Мікропластинки оформлені дрібною перлинною ретушшю, причому на Кормі 1Б три екземпляри мають ретуш на спинці і п'ять з черевця (рис. 2, 23), тоді як на Кормі 4 відповідно дві та одна.

В літературі іноді публікуються знахідки підтрикутних вістер з двобічною ретушшю⁴. Подібний екземпляр трапився на стоянці Корма 4 (рис. 5, 23). Але тут є і більш виразні вістря, які, мабуть, до мезолітичного комплексу не належать і являють собою знаряддя епохи бронзи.

Стоянка Корма 2 дала найменшу кількість предметів, причому деякі категорії знарядь мають свої особливості, що, можливо, пов'язані з хронологією. Нижче в таблиці наводяться основні категорії крем'яного інвентаря стоянки (див. табл. 2).

Нуклеуси стоянки невеликі, кількісно переважають аморфні поліедральні, в процентному відношенні їх (нуклеусів) більше, ніж на попередніх стоянках.

Мікролітичних знарядь небагато. Трапеції мають ретуш тільки на одній стороні (рис. 7, 23, 24). Знаряддя з притупленою спинкою малотипові і нечисленні. Є яніславицькі вістря (рис. 7, 25, 26). Привертає увагу мікрорізець на пластинці з боковою виїмкою, підготовленою для зламу пластинки в цьому місці (рис. 7, 26). Мікроскребки таких різновидів: 1) на укорочених пластинках — 5 (рис. 7, 7, 10, 13, 16); 2) на відщепах — 4 (рис. 7, 5): а) високих — 1; б) підгострених — 1 (рис. 7, 5); 3) на реберчастих сколах — 4 (рис. 7, 6, 8, 11).

Як бачимо, на відміну від двох попередніх стоянок у групі мікроскребків пайбільше знарядь на укорочених пластинках, своєрідні скребки на реберчастих сколах. Є скребки відносно великих розмірів (рис. 7, 9, 21, 22). Різці теж більш різноманітні, серед них: 1) бокові з виїмкою на кінці — 2 (рис. 7, 28); 2) бокові з прямим робочим краєм — 1 (рис. 7, 19); 3) нуклеусоподібні — 1 (рис. 7, 20); 4) на куті пластинки — 2 (рис. 7, 21).

Інші типи знарядь нічим не відрізняються від подібних їм на стоянках Корма 1Б і Корма 4. Як уже згадувалось, на стоянці була знайдена ранньонеолітична кераміка.

Інтерес становлять і деякі окремі знахідки, виявлені недалеко від описаних вище стоянок. Зокрема, це велике асиметричне вістря (Корма 1А) з різцевим сколом з черевця (рис. 6, 9). Обробка його мало відрізняється від обробки вістер свідерського типу. Тут же знайдено і патиновану пластинку з ретушшю (рис. 6, 10) та злегка патинований

⁴ Гуріна Н. Н. Новые мезолитические памятники лесной полосы Европейской части СССР.— СА, 1961, № 1, с. 127, рис. 1, 8.

Таблиця 2

Співвідношення категорій крем'яного інвентаря стоянки Корма 2

№ п/п	Категорії	Абсолютна кількість	Кількість в %
1.	Нуклеуси	8	
2.	Нуклеусоподібні уламки	8	
3.	Поздовжні сколи з нуклеусів	7	
4.	Відщепи, куски	327	57,1
5.	Пластини без ретуші	17	2,95
6.	Перетини пластин	7	
7.	Пластини без ретуші	89	15,45
8.	Перетини пластинок	16	2,8
9.	Мікропластинки без ретуші	22	3,8
10.	Реберчасті сколи	14	2,4
11.	Уламки	11	1,9
12.	Трапеції	3	
13.	Знаряддя з пригупленою спинкою	4	
14.	Косоруцьшовані (яніславицькі) вістря	2	
15.	Мікрорізці	2	
16.	Мікроскребки	13	26,0
17.	Скребки а) на відщепах б) на пластинах, кінцеві	8 6 2	16,0
18.	Скобелі	2	
19.	Відщепи з ретушію	1	
20.	Різці	6	12
21.	Пластини з ретушію	2	
22.	Пластиники з ретушію	6	12
23.	Мікропластинки з ретушію	1	
	Всього предметів	576	100
	знарядь	50	8,7/100
	пластин	31	5,4
	пластинок	127	22,0
	мікропластинок	23	4,0

скребок на відщепі (рис. 6, 12). Ці предмети якось важко пов'язати з комплексами основних стоянок, можливо, вони більш ранні. На стоянці Корма I знайдене вістря свідерського типу, без виділеного черешка. Таке саме знаряддя разом з вістрям яніславицького типу виявлено на північ від с. Рудня Озерянська (рис. 6, 11, 13). На стоянці Корма 5 (рис. 1) серед нечисленних знахідок виділяється мікроліт у формі паралелограма (рис. 6, 14).

Розглянемо основні риси крем'яної індустрії стоянок Корма 1Б і Корма 4. Насамперед, привертає увагу нечисленність нуклеусів, їх не стала форма, переважання серед пластинчастих заготовок дрібних пластинок і мікропластинок відносно правильної форми. Характерною ознакою, що вказує на техніку розщеплення кременю, є наявність сколів підправки. Загалом індустрія має виразний мікролітичний вигляд з набором трапецій, серед яких домінують симетричні, представлено два типи асиметричних, виділяються поперечні вістря стріл.

Серед мікролітів переважають вкладиші з притупленою спинкою, є вістря кудлайського типу (типу А), цікава знахідка — дрібні асиметричні трикутники (Корма 1Б). Дуже характерні яніславицькі вістря, мікрорізці. Виразна серія мікроскребків із стоянки Корма 1Б.

На пізньомезолітичний час існування стоянок вказують трапеції, але вони недостатні для визначення культурної належності індустрії. Це стосується і поперечних вістер. Як складова частина побережжного (coastal) компоненту вони відомі в кількох європейських культурах — Одеслоє, Яніславіце, Конгемезе, Ертебелле⁵. Ще більше поширені знаряддя з притупленою спинкою, однак у цій групі становлять інтерес

⁵ Kozłowski S. K. Op. cit., s. 357.

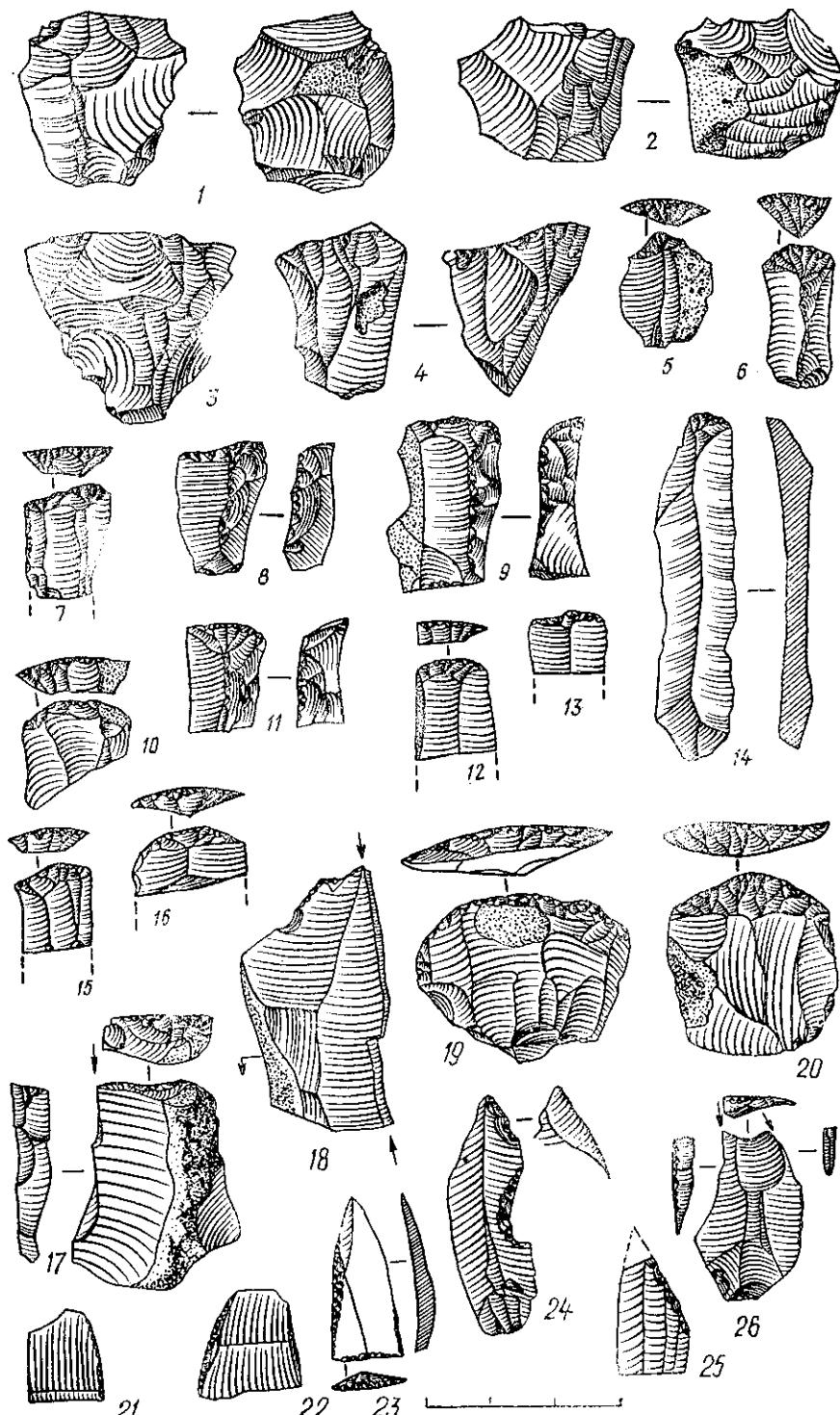

Рис. 7. Крем'яний інвентар стоянки Корма 2.

вістря кудлаївського типу (тип А). Подібні вістря широко відомі в культурі Коморниця в Польщі, яка датується часом пізній пребореал — ранній атлантикум⁶. Дрібні нерівнобічні трикутники теж мають значне поширення, але найближчі аналогії їх знаходимо в польських культурах Хойніце і Яніславіце⁷, причому привертає увагу, що в яніславицькій культурі компонент Свердборг, куди входять трикутники, представлений не на кожній стоянці (зокрема їх немає на Кормі 4). Косоретушовані вістря стоянок Корми характерні для яніславицької культури.

В цілому комплекс знарядь із стоянок має найближчі аналогії в згаданій культурі, для якої, за С. К. Козловським, характерні такі основні вироби: вістря яніславицького типу⁸, поперечні вістря (в східній групі), трапеції — в атлантичу стадію, компонент Свердборг (крім мікролітів з ретушованою основовою). Характерні для неї і дрібні скребки несталої форми на відщепах. Близькі до матеріалів торфовища Корма і стоянки Прип'ятського Полісся Білорусії, де виділяється «зона поліського тарденуазу»⁹. Подібні пам'ятки можна знайти і далі на північ — по верхній течії р. Німан (стоянка Несиловичі 1)¹⁰, але поки що справа ускладнюється в зв'язку з відсутністю більш детальних кількісних порівнянь різних категорій виробів цих стоянок з відповідними матеріалами Корми, бо такий облік робиться не часто. Аналогії є і в дніпровсько-прип'ятській групі пізньомезолітичних пам'яток України¹¹.

Як вказує польський дослідник Б. Гінтер, походження яніславицьких вістер неясне — їх не можна пов'язати з тарденуазькими формами, але не виключено, що вони виникли, зокрема, в Білорусії або на Україні¹². С. К. Козловський подає карту, на якій зона поширення яніславицької культури охоплює також північну частину України, де розташовані і наші стоянки.

Отже, на підставі всіх цих даних стоянки Корма 1Б і Корма 4 слід віднести до яніславицької культури, яка датується часом пізнього бореалу — пізнього атлантикуму.

Порівнямо ці стоянки з раніше відкритими нами на Житомирщині поблизу сіл Кропивенка і Стаканове¹³. Останні розміщені приблизно за 100 км південніше, але теж на Поліссі. Вони схожі з Кормою технікою розщеплення кременю, є тут яніславицькі вістря, трапеції (на стоянці Кропивенка проведено повторні збори і знайдено всього 16 трапецій, в тому числі два поперечні вістря), проколки, що помилково описані як вістря стріл. Але серед заготовок майже немає мікропластинок і тим більше вкладишів з притупленою спинкою, що не можна пояснити випадковістю, бо на вказаній стоянці знайдено кілька сотень предметів. Крім того, тут є і скребки, вісім екземплярів дрібних кінцевих на пластинах, тоді як на відщепах (типу Корма 1Б) тільки два.

Подібна картина простежена поблизу с. Стаканове, де на північній стоянці знайдено шість невеликих кінцевих скребків і немає жодного мікроскребка на відщепі, але є яніславицькі вістря і кілька трапецій. До цих стоянок примикає і Корма 2 (на якій ще були мікропластинки, але вже відсутні типові знаряддя з притупленою спинкою).

⁶ Kozłowski S. K. Op. cit., s. 340.

⁷ Ibidem, s. 357, fig. 1.

⁸ Ibidem, s. 361, fig. 5, 30—33.

⁹ Исаенко В. Ф. Мезолит и неолит Припятского Полесья.—Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 27.

¹⁰ Гурина Н. Н. Новые данные о каменном веке северо-западной Белоруссии.—Палеолит и неолит СССР. МИА, № 131, М., с. 164—165, рис. 13, 14.

¹¹ Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины. Опыт культурно-территориального членения памятников.—The Mesolithic in Europe. Warszaw, 1973, p. 538.

¹² Ginter Bolesław. Remarks on the origin of some mesolithic cultures in Poland.—The Mesolithic in Europe, p. 183.

¹³ Плясецький В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші.—Археологія, 1975, 16, с. 61—63.

кою), тут переважають дрібні кінцеві скребки. Проте наявні відмінності в групі різців — вони більш виразні, причому домінують, здається, бокові різці.

За характером кременю розглянуті стоянки можна розділити хронологічно. Більш ранніми є Корма 1Б і Корма 4, пізнішим — Корма 2 і стоянки басейну р. Ірші, причому зазначимо, що на Кормі 2 знайдена уже ранньоенолітична кераміка. Один уламок посудини цього часу виявлено на стоянці Кропивенка.

Процес розвитку крем'яної індустрії у загальних рисах проходить так. На більш ранній стадії — існування дрібних трикутників, вістер типу II (кудлайські), різних трапецій, яніславицьких вістер — домінують серед мікролітів вкладиші з притупленою спинкою. Для першої стадії характерні й дрібні скребки на відщепах. На другій стадії деякої категорії зникають, залишаються симетричні трапеції, рідко — поперечні вістрия, яніславицькі; скребки стають переважно кінцевими, а різці (Корма 2) — більш виразними. Крім того, змінюється і форма вістер свідерського типу. Так, у районі торфовища Корма вони більш ранньої форми — без черешка, тоді як на стоянці Кропивенка знайдено вістер пізньої форми — з черешком.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Мезолітические стоянки торфяника Корма

Резюме

На дюнах западного берега торфяника Корма около с. Рудня-Озерянская Олевского района Житомирской области в 1974—1975 гг. автором были обнаружены позднемезолитические стоянки. На некоторых из них произведены пебольшие разведочные раскопки. Анализ кремневого инвентаря позволил сделать вывод о принадлежности его к яніславицкой культуре. Наметились два периода существования стоянок. К более раннему периоду относятся Корма 1Б и Корма 4, а к более позднему — Корма 2 и стоянки в бассейне р. Ирша — Кропивенка и Стаканово.

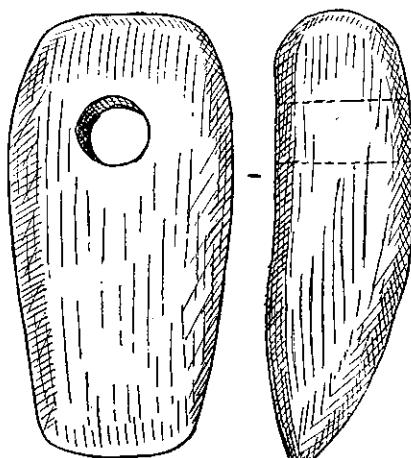
В. Г. БОРОДУЛІН

Кам'яна мотика з с. Новопокровки

Влітку 1970 р. краєнавці з с. Новопокровки Чугуївського району Харківської області, що проводять нагляд за археологічними пам'ятками в околицях рідного села, передали до Харківського історичного музею кам'яну шліфовану мотику (рис.).

Мотика, виготовлена з сірого дрібнопозернистого каменю й добре відшлифована по всій поверхні, досягає 12 см в довжину при ширині корпусу 6 см. Трохи звужене (до 3,6 см) лезо її добре загострене, просвердлений конічний отвір для держака зміщений до заокругленого обуха (діаметр отвору 2 см). Внаслідок роботи на твердому ґрунті лезо мотики трохи побите, а на нижній її площині залишилися довгасті подряпини.

Серед землеробських знарядь з кістки та рогу кам'яні мотики трапляються рідко. Вони здебільшого ма-

Кам'яна мотика з с. Новопокровки.

сивні, мають значні розміри, зокрема широку робочу частину¹. Отже, описана мотика, яку орієнтовно можна віднести до епохи міді — бронзи, є дуже цікавою та рідкісною знахідкою, що доповнює наші відомості про давні землеробські знаряддя.

В. Ю. МУРЗІН, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Скіфський курган поблизу с. Дніпрянин

Протягом кількох років мешканець с. Дніпрянин Каховського р-ну Херсонської обл. Т. П. Масюткін неодноразово знаходив на околиці селища уламки речей, що походили із скіфського поховання*. Не викликає сумніву, що поховання було пограбоване в давнину, і ці знахідки трагічники викинули з могильної ями.

Курган, в якому виявлено речі, розташований на південно-східній околиці селища. Насип досягав у висоту 1 м, його діаметр 25 м. На той час, коли розпочались дослідження, проведені 1976 р., насип кургану був сильно пошкоджений будівельними роботами. Єдине поховання цілком зруйноване широкою траншеєю, що проходила через центр кургану. Форму і розміри похованої споруди з'ясувати не вдалось. Найімовірніше, це була невелика ґрунтова яма (траншея, що її зруйнувала, мала ширину та глибину близько 2 м). Під насипом простягено кромлех (діаметр 15 м, ширина кільця 0,5 м), складений з одного шару каменів, які лежали на горизонті.

Від інвентаря поховання збереглось п'ять бронзових предметів.

1. Дводірчастий S-подібно зігнутий псалій з розширенням в центрі у вигляді вісімки та ромбічними в перетині загостреними лопастями. Довжина псалія — 11,5 (рис. 2).

2. Уламок іншого псалія являє собою овальний у перетині бронзовий стержень, на верхньому кінці якого є скульптурне зображення голови «пантери» з великими вухами, чітко окресленими очима та оциреною пащєю (рис. 1, 3).

3. Бронзова лита бляха у вигляді голови вепра. Зображення лаконічно і разом з тим точно передає характерні ознаки звіра — витягнуту вищерену морду з могутніми іклами, вузьке око, листоподібне вухо. На лобі кабана гладким валиком передано щетину. На зворотному боці бляхи розташована вертикальна петля, під якою проходить прямокутний жолобок для затягання ременя (рис. 1, 1).

4. Уламок бронзової бляшки, що спочатку зображувала орліну голову. Збереглося велике кругле око, від якого відходить злегка зігнутий дзьоб (рис. 1, 4).

5. Уламок аналогічної бляшки (рис. 1, 5).

Для датування описаного комплексу найбільший інтерес мають предмети, оформлені в звіриному стилі. Зупинимось на них детальніше.

Головка вепра з цього комплексу доповнила досить численну групу подібних зображень. Останні виявлено, наприклад, на території колишнього Роменського повіту та в таких курганах V ст. до н. е., як Німфейський № 24 та Семибратній № 4². Проте найближчою за стилем

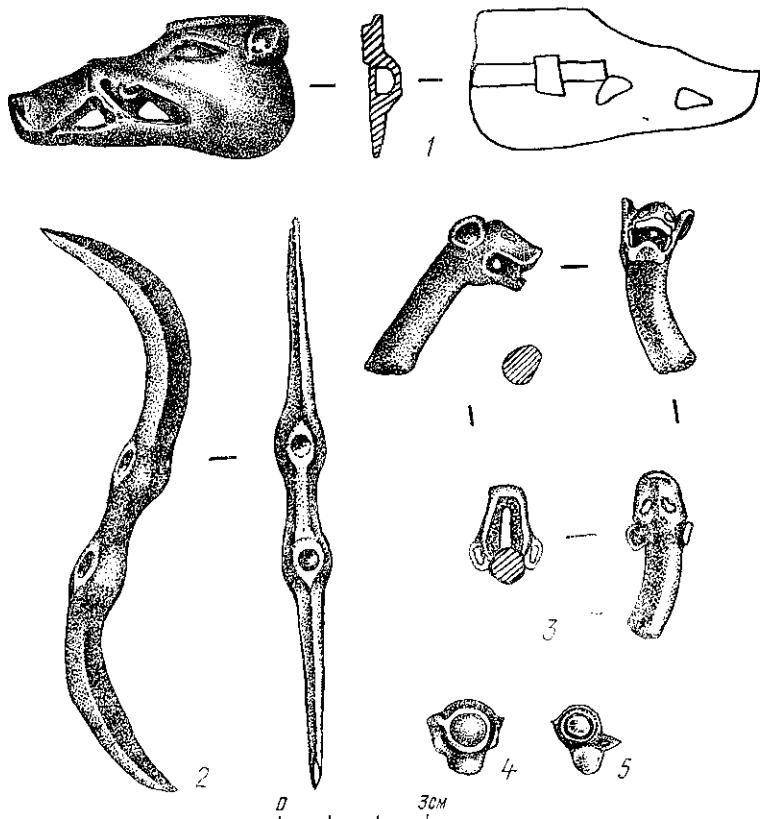
¹ Синицын И. В. Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья.—СА, т. II. М.—Л., 1949, с. 221.

* Зарах ці речі зберігаються в Національному музеї винрадгоспу «Таврія». Дякуємо раді музею (Н. Н. Походун і Р. Н. Сметана) за надану нам можливість ознайомитись із знахідками та допомогу в дослідженні кургану.

² Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы, т. III. СПб., 1901, табл. X, рис. 6, 7; Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея.—МИА, № 69. М.—Л., 1959, рис. 37, 9; Коровина А. К. К вопросу о датировке Семибратных кургнов.—СА, 1957, № 2, рис. 7, 6.

виконання аналогією є зображення голови вепра з кургану № 7 групи «Частих курганів», який також датується V ст. до н. е.²

Досить легко підшукати аналогії зооморфному псалію³. У цьому зв'язку слід згадати виявлений поблизу с. Журівки кістяний тридір частий псалій, оздоблений різьбленою голівкою хижака з родини котячих (VI ст. до н. е.), та ряд бронзових псаліїв, що увінчані скульптурами

Бронзові речі з кургану поблизу с. Дніпряні:

1 — бляха у вигляді голови вепра; 2 — бронзовий псалій; 3 — псалій з голівкою хижака; 4, 5 — уламки бляшок із зображеннями орлиної голови.

турними зображеннями голівок «пантер». Вони походять із зруйнованих курганів на околиці м. Ставрополя і таких поховань пам'ятої V ст. до н. е., як кургани № 491 поблизу с. Макіївки та № 522 в районі Сміли⁴. Саме зображення з Макіївки та Сміли найбільш близькі за стилістичними особливостями знахідці з с. Дніпряні. Не можна ж згадати й ту обставину, що манера стилізації має багато спільногоЯ з зображеннями голівок «пантер» на бронзових вуздечкових бляхах з кургану № 9 поблизу с. Мачухи V ст. до н. е.⁵

² Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА 1946, 8, рис. 19, 2; Ливеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. Д1-31. М., 1965, с. 28.

³ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 110—111, рис. 8.

⁴ Минаева Т. М. Археологические материалы скифского времени в Ставропольском краевом музее.—МИСК, вып. 8. Ставрополь, 1956, рис. 4, 5; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, вып. Д1 4. М., 1967, табл. 26, рис. 11, 22.

⁵ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, с. 152, рис. 51—52.

Дещо складніше датувати уламки бронзових бляшок у вигляді орлиної голови, бо вони збереглися не повністю. Однак уцілілі фрагменти дають змогу зіставити їх з виконаними в бронзі голівками орлів, що прикрашали деталі кінської вуздечки, знайдені в колишньому Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії⁶. Виявлений разом з ними бронзовий псалій з ажурною зооморфною нижньою частиною датує цей комплекс V ст. до н. е.

Таким чином, можемо з певністю віднести виявлені поблизу с. Дніпряні бронзові речі до часу не пізніше другої половини V ст. до н. е.

В. Ю. МУРЗИН, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Скифский курган близ с. Днепряны

Резюме

Рассматриваются бронзовые предметы, происходящие из разрушенного скифского кургана, который располагался на окраине пос. Днепряны Херсонской обл. Особый интерес представляют изделия, оформленные в скифском зверином стиле. Они позволяют датировать комплекс временем не позднее второй половины V в. до н. э.

Т. М. ВИСОТСЬКА

Ліпний посуд Неаполя Скіфського

Керамічне ремесло було найпоширенішим у пізніх скіфів. Під час охоронних робіт тавро-скіфської експедиції в районі південно-східної частини некрополя Неаполя Скіфського в 1959 р., вище схилу, де розташовані кам'яні вирубні склепи, відкрито залишки двох печей. Вони збереглися погано, проте одна з них (№ 1) дає змогу судити про план. Піч була складена з саманної цегли, черінь та залишки стінок дуже видалені. В плані піч мала конусоподібну форму, довжина задньої стінки 2 м, відстань від осі до челюстів становить 2,2 м. Челюсті повернено на північ (враховані пануючі тут північно-східні вітри). За розмірами ця споруда дещо перевершує піч з радгоспу «Красний»¹. Її стан виключає можливість реконструкції. Поряд з піччю, за 0,7 м на північний схід від неї, були залишки другої. А за 5 м на схід від печі № 1 знайдено скупчення керамічного браку. Таким чином, тут, за межами міста, був, очевидно, виробничий керамічний комплекс, де одночасно працювали кілька гончарів та випалювачів.

Піч, мабуть, як і на городищі Красне, опалювалася дровами. Грецьки випалювали посудини з добре відмученої глини при температурі 960°². Для виготовлення скіфських посудин, глина яких містила велику кількість домішок, що підвищували її вогнетривкість, була потрібна температура не менше 1000°.

На жаль, ми не маємо можливості датувати відкриті залишки печей, але судячи з численних фрагментів ліпного посуду, знайдених на городищі у всіх його шарах, слід вважати, що керамічне виробництво існувало постійно з моменту виникнення Неаполя Скіфського. Тим більше, що на місці східного некрополя є відшарування глини.

⁶ Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья, вып. З. К., 1900, табл. XI.

¹ Домбровский О. И. Керамическая печь на скифском городище «Красное». — ИАДК. К., 1957, с. 191 та ін.

² Драгоев А. К. Мастерство афинских гончаров.— Вісник комісії краєзнавства при Українській АН, ч. 2-3. К., 1925, с. 87.

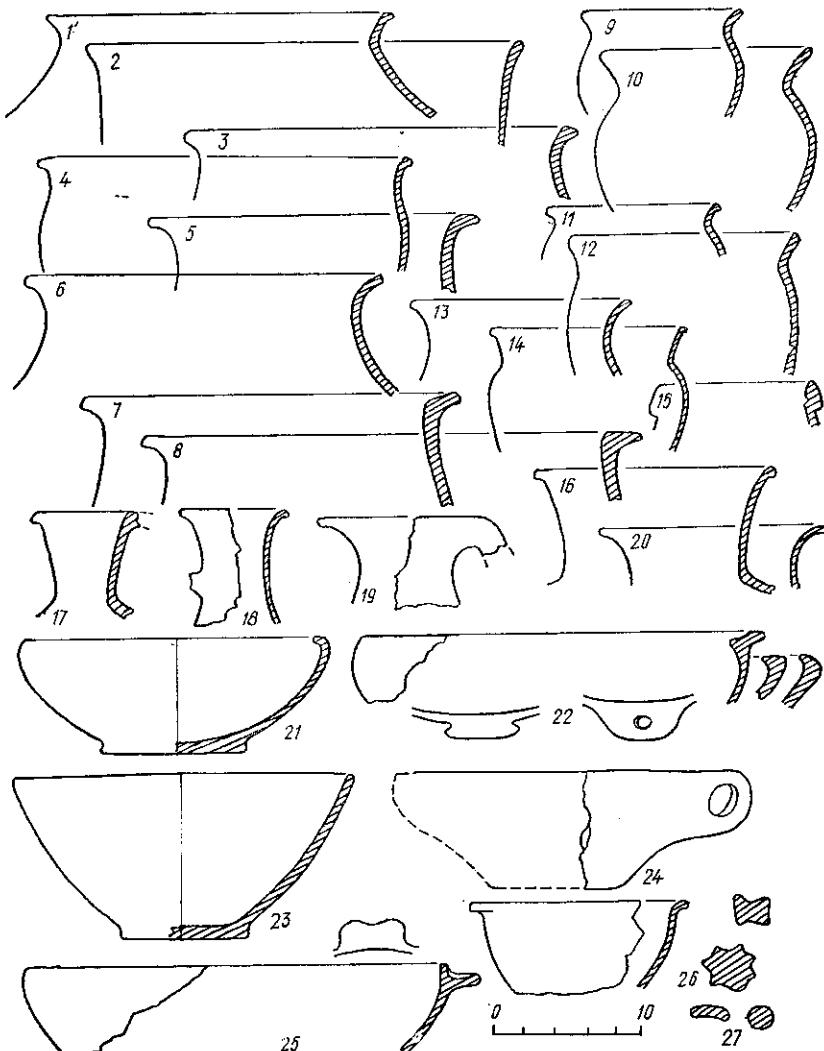

Рис. 1. Посуд елліністичного періоду.

Ліпному посуду Неаполя Скіфського присвячена стаття О. Д. Да-шевської³, в якій розглядається кераміка з розкопок 1945—1950 рр. Ми намагалися залучити матеріали наступних років та за весь період (з 1945 по 1959 р.) з тим, щоб склалось найбільш повне уявлення про ліпну кераміку городища. На жаль, далеко не завжди її можна датувати, пов'язуючи з тим чи іншим шаром. Посудини, що мають датування, виділені нами в три хронологічні групи.

До першої групи належить посуд III—II ст. до н. е. В цей період переважають вироби якісного чорного лощіння, спостерігається наслідування таврським горщикам-черпакам з петлеподібними ручками. Крім того, вироблялись посудини різноманітної форми.

Горщики. У шарах III—II ст. до н. е. трапляються горщики різні за розміром і профілем, прості й лощені (останні переважають). Найпоширеніші серед них вироби з дуже опуклим тулубом і діаметром

³ Дашевская О. Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ.— МИА, 64, М., 1958.

вінець 22—23 см (рис. 1, 1); з майже вертикальними стінками (рис. 1, 2); малі та великі посудини з плавним закругленим профілем тулуба (рис. 1, 3, 4, 6, 9—14); товстостінні, з відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 5, 7, 8). Є поодинокі екземпляри невеликих ліпних горщиків з великоподібними вінцями (рис. 1, 15).

Судячи з кількості знайдених ручок, численні горщики елліністичного Неаполя Скіфського мали ручки різноманітного перетину: квадратні, прямокутні, круглі, фігурні (рис. 1, 27).

Глеки. Їх значно менше порівняю з горщиками. Наявні, зокрема, великі чорнолощені глечики з високою шийкою та вінцями значного діаметра — до 16 см (рис. 1, 16, 20). Найчисленніші екземпляри — вузькогорлі, прості й лощені, з ручками, що починаються під вінцями або розташовані на горловині (рис. 1, 17—19). Ця оригінальна форма посудин, яка, мабуть, наслідує гончарні, невідома нам на синхронних пам'ятках Північного Причорномор'я.

Миски. Це найбільша група ліпної кераміки елліністичного періоду. Серед них є різноманітні зразки, переважно лощені: з краями, загнутими всередину (рис. 1, 21); миски конічної форми (рис. 1, 23); посудини з ледве загнутими всередину краями та горизонтальними ручками-упорами різних форм (рис. 1, 22, 25); лощені з вертикальними ручками (рис. 1, 24); невеличкі ліпні мисочки з відігнутими вгору краями (рис. 1, 26). Крім того, виділяються окремі екземпляри витонченої форми; деякі з них мають прямі аналоги серед ліпного посуду Придніпров'я, Золотої Балки⁴. Друга хронологічна група включає кераміку рубежу нашої ери.

Горщики. В цей час продовжують побутувати великі горщики з роздутим тулубом, діаметром вінець до 30 см (рис. 2, 1, 2, 4); товстостінні з відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 3); лощені з високою шийкою (рис. 2, 5) і різноманітні нелощені з діаметром вінець від 15 до 20 см (рис. 2, 6, 9, 10). Існують також різноманітні невеликі без лощіння горщечки з товстими (рис. 2, 7) і тонкими стінками (рис. 2, 8). Збереглися поодинокі екземпляри цілих підлощених маленьких горщиків (рис. 2, 11) та підлощених з ребристим профілем тулуба (рис. 2, 13). Оригінальна форма горщика з широкою верхньою частиною, округлим тулубом, що різко звужується до дна (рис. 4, 12).

Миски. Продовжують існувати прості посудини з округлим тулубом (рис. 2, 18), маленькі чорнолощені мисочки (рис. 2, 17). Але зникають чорнолощені миски з ручками-упорами. Трапляються окремі чорнолощені екземпляри на високій чаркоподібній ніжці (рис. 2, 14), що нагадують миски іородища Золота Балка⁵.

Глеки. Серед поодиноких екземплярів цих виробів рубежу нашої ери є фрагменти простих посудин з невисоким і роздутим тулубом (рис. 2, 15) та витончені чорнолощені одноручні глечики з лійкоподібною шийкою (рис. 2, 16). Очевидно, одному з них належить уламок ручки з близьким до прямокутного перетином, прикрашеної у верхній частині шишечками (рис. 2, 19).

На рубежі нашої ери кількість лощеного посуду в Неаполі Скіфському помітно зменшується, пізніше, в перші два століття, він майже повністю зникає, поступаючись перед грубим, погано згладженим посудом.

У шарах елліністичного часу і рубежу нашої ери виявлено поодинокі фрагменти лощеної і простої кераміки з орнаментом у вигляді насічок та ямок по краю посудини. Нам відомо лише 14 фрагментів з подібним орнаментом. Два з них (рис. 3, 1, 2) чорнолощені, прикрашені по вінцях досить глибокими ямками; два фрагменти нелощених посудин мають на відігнутих вінцях насічки (рис. 3, 3, 6). Глибокі

⁴ Вязькітіна М. І. Золота Балка. К., 1962, рис. 65, 47.

насічки по краю вінець є на уламку ліпної посудини (рис. 3, 4); подібні (але похилі) наявні на нелощеній посудині (рис. 3, 8); заглиблення на-несено на уламку лощеної посудини (рис. 3, 5). Невеликими ямками на вінцях орнаментовано лощені й нелощені вироби (рис. 3, 7, 10). Деякі екземпляри мали орнамент на тулубі, серед них — фрагмент посудини, прикрашений штампованим візерунком з втиснених трикутників (рис. 3, 11). Кілька фрагментів належали нелощеним посудинам, на верхній частині тулуба яких простежується симетрично розташований мотив з

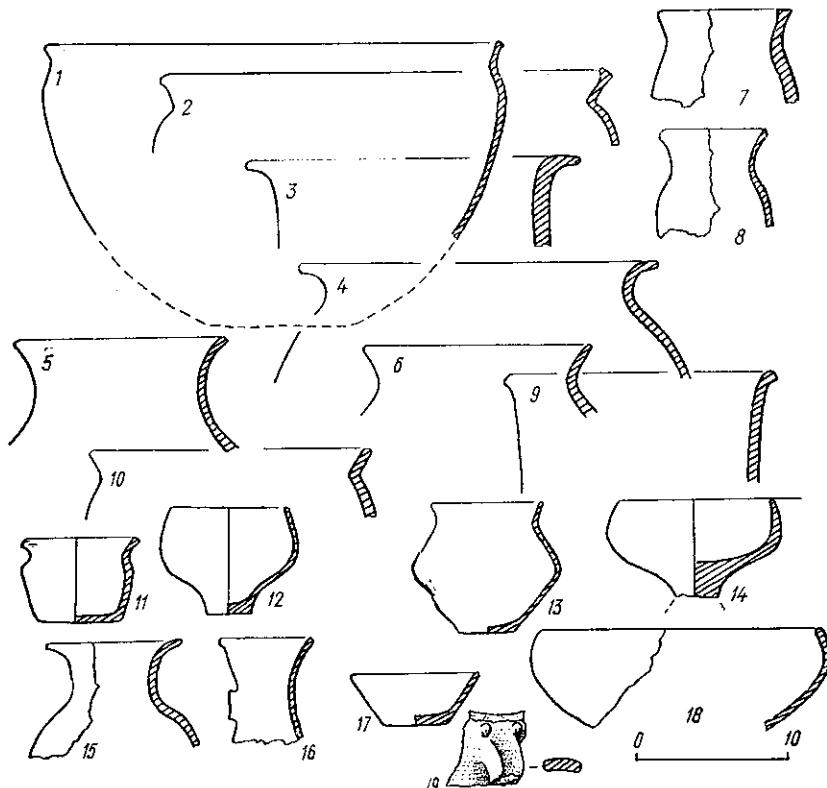

Рис. 2. Посуд рубежу нашої ери.

трьох ямок (рис. 3, 12). Один з уламків має різьблений орнамент: поясок, утворений двома паралельними різьбленими лініями, по якому щов зигзагоподібний візерунок (рис. 3, 9). О. Д. Дащевська наводить ще кілька фрагментів кераміки з різьбленим орнаментом⁶, але нам вони невідомі.

Аналогічна орнаментація посуду дуже широко представлена на пізньоскіфських городищах Подніпров'я, на Кам'янських кучугурах, в Золотій Балці, на Гаврилівському і Знаменському городищах, а також у Танаїсі⁷. На відміну від Неаполя Скіфського, де такі посудини поодинокі, в Подніпров'ї вони становлять приблизно половину від загальної кількості фрагментів⁸ і датуються, починаючи з III ст. до н. е. Можливо, скіфи в Криму зберегли традиційні форми посуду та улюблenu орнаментацію, хоч, перебуваючи під сильним грецьким впливом,

⁵ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця, рис. 65, 44.

⁶ Дащевская О. Д. Указ. соч., с. 251, рис. 1, 33, 37.

⁷ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця, с. 131, рис. 65, 1, 2; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 64, с. 131, рис. 15; с. 171, рис. 27; с. 205, рис. 41; Арсеньева Т. М. Лепная керамика Танаиса.— МИА, 154, 1969, с. 202 та ін.

⁸ Погребова Н. Н. Указ. соч., с. 134.

вони починають наслідувати античні зразки. В елліністичних шарах городища трапляються такі знахідки. Наприклад, уламок ніжки ліпної посудини наслідує кнідську амфору (рис. 4, 1), уламки чернолощених мисок — кераміку з упором для кришки на внутрішньому боці.

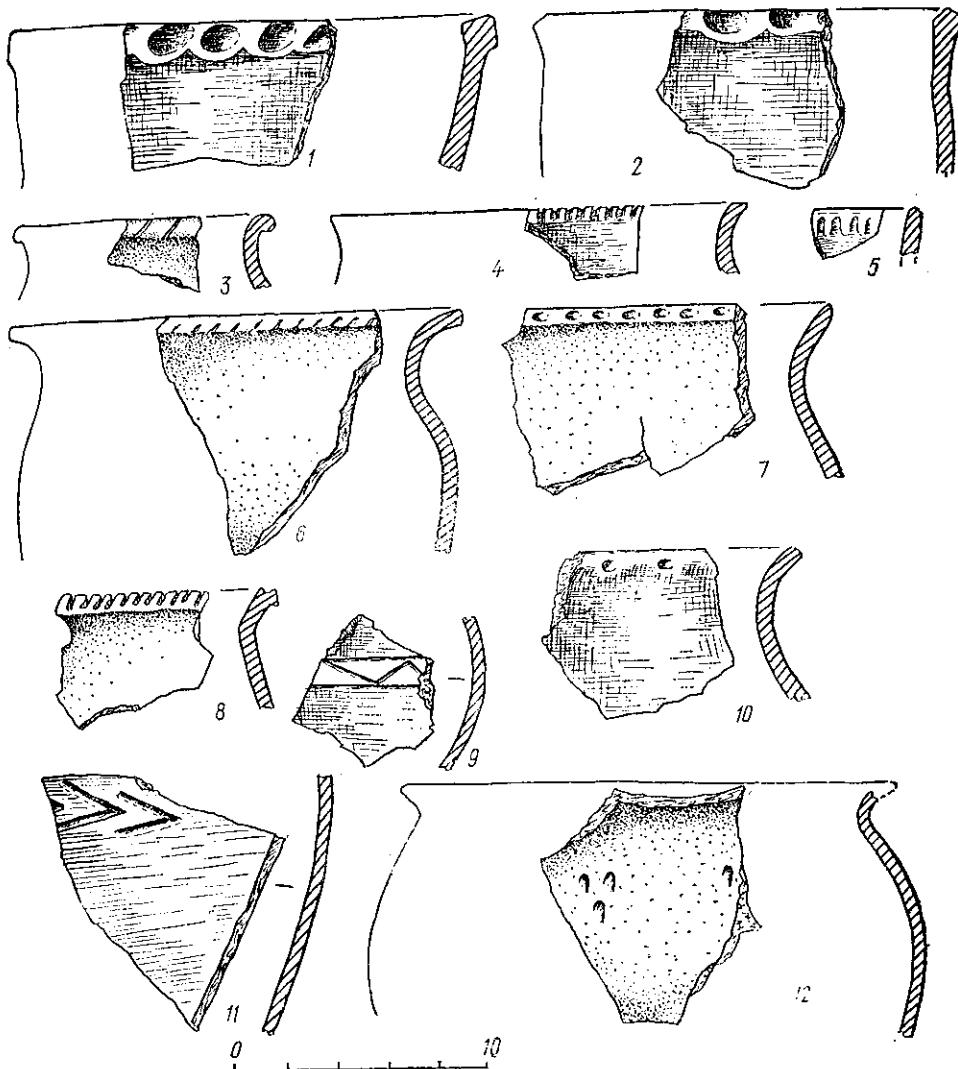

Рис. 3. Фрагменти орнаментованих посудин.

Як в елліністичних, так і римських шарах Неаполя Скіфського виявлено ручки ліпних виробів, подібні до жолобчастих ручок амфор (рис. 4, 3, 7), двоствольних коських амфор (рис. 4, 8), крученых ручок гончарних посудин (рис. 4, 5). Знайдено також циліндричний піддон ліпної посудини, який наслідує піддони гончарних амфор та глеків, що виготовлялись в Херсонесі (рис. 4, 4). Один фрагмент належав вінцям ліпної амфори (рис. 4, 6).

До третьої групи входить кераміка перших століть н. е.

Горщики. В перші століття н. е. широко розповсюджені горщики-корчаги, в невеликій кількості трапляються вони в попередніх шарах. Тепер вони виготовляються з більш грубого тіста з різними додатками, поверхня у них іноді погано загладжена. Подібні посудини виготовляють різних розмірів. Діаметр вінець деяких з них 26 см.

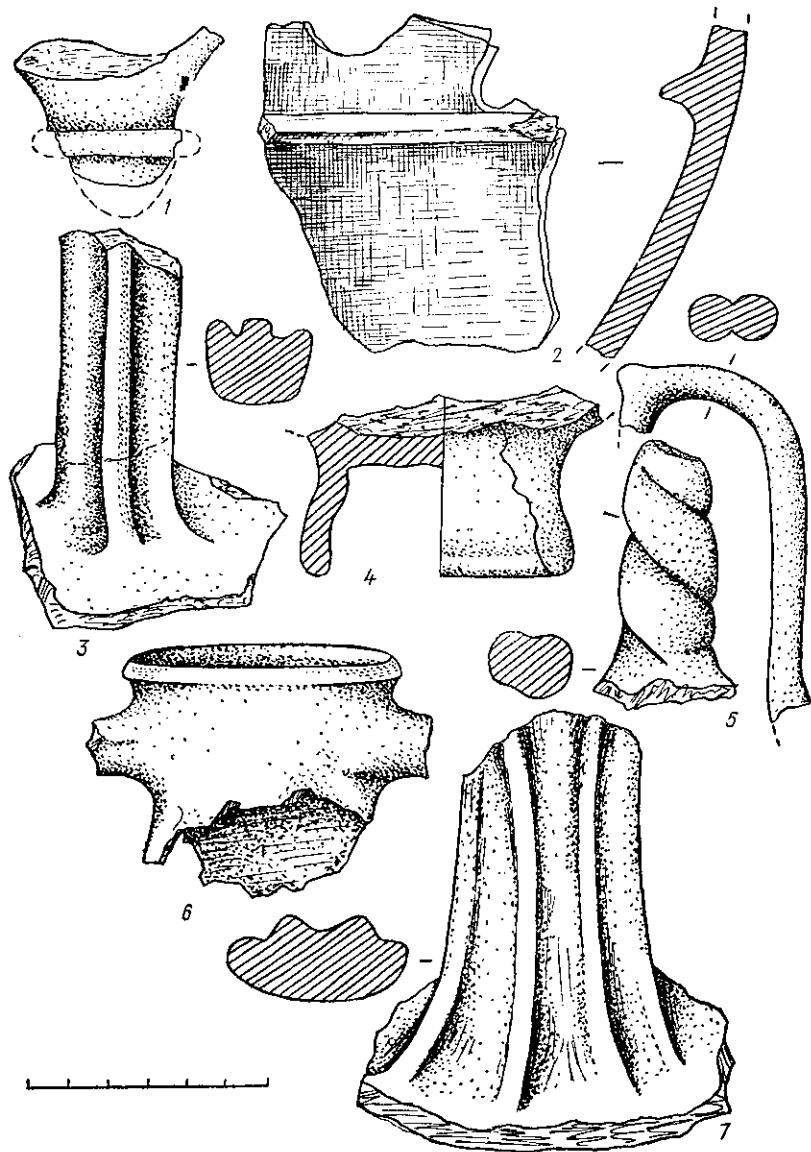

Рис. 4. Фрагменти посудин, що наслідують античні.

Знайдено цілий нелощений горщик висотою 8 см з діаметром вінця 5,5 см (рис. 5, 2). Є також нелощені екземпляри з дещо відгнутими назовні вінцями (рис. 5, 3, 4), горщики з плавними лініями тулуба (рис. 5, 5, 12) або з сильно роздутим тулубом (рис. 5, 13). Продовжують існувати приземкуваті широкогорлі посудини (рис. 5, 11), подібні до тих, які трапляються у шарах рубежу н. е., але тепер їхні вінця мають чіткіший профіль, більший кут нахилу назовні. Такий же профіль вінець властивий і численним нелощеним горщикам різних розмірів, знайденим на городищі (рис. 5, 6).

В перші століття н. е. вплив сарматів на культуру пізніх скіфів знайшов своє відображення і в появі у Неаполі Скіфському сарматських форм ліпного посуду: горщиків з низько посадженими ручками (рис. 5, 8), типових для сарматської ліпної кераміки. окремі екземпляри мають нестандартні форми; серед них — глибокі миски з ручками

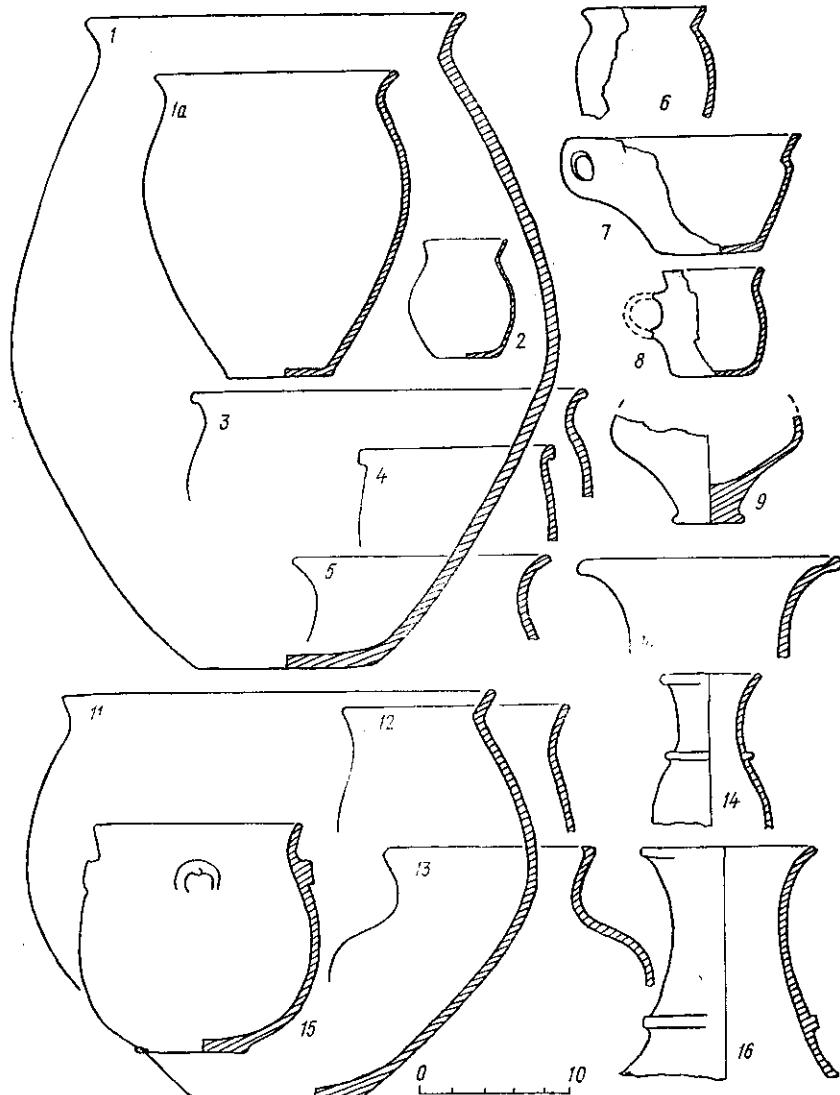

Рис. 5. Кераміка перших століть нашої ери.

(рис. 5, 7), нижня частина посудини, можливо, на масивному піддоні (рис. 5, 9); фрагмент вінець, що належали, мабуть, широкогорлому глечику з лійкоподібною шийкою (рис. 5, 10). Парадний посуд виробляли ретельніше. Поверхня його завжди лощена. До нього належать уламки глеків різної форми з валиком по горловині та плічках (рис. 5, 14, 16).

У верхньому шарі городища знайдено кілька екземплярів витончених посудин різних форм. Це миски, вазочки на ніжці, широко представлені на синхронних пам'ятках Придніпров'я та Північного Причорномор'я, стрункий горщик з підковоподібним наліпом.

В перші століття н. е. наліпний орнамент на посудинах набуває значного поширення. За рідкими винятками він прикрашає лощені посудини (рис. 6, 1), здебільшого ж трапляється на нелощених виробах (рис. 5, 15). Наліпи різноманітні: у вигляді хвилі (рис. 6, 2), щищечок (рис. 6, 3), підкови із загнутими краями (рис. 6, 4), глибокої підкови — до 3 см (рис. 6, 5), яка могла являти собою ручку великої

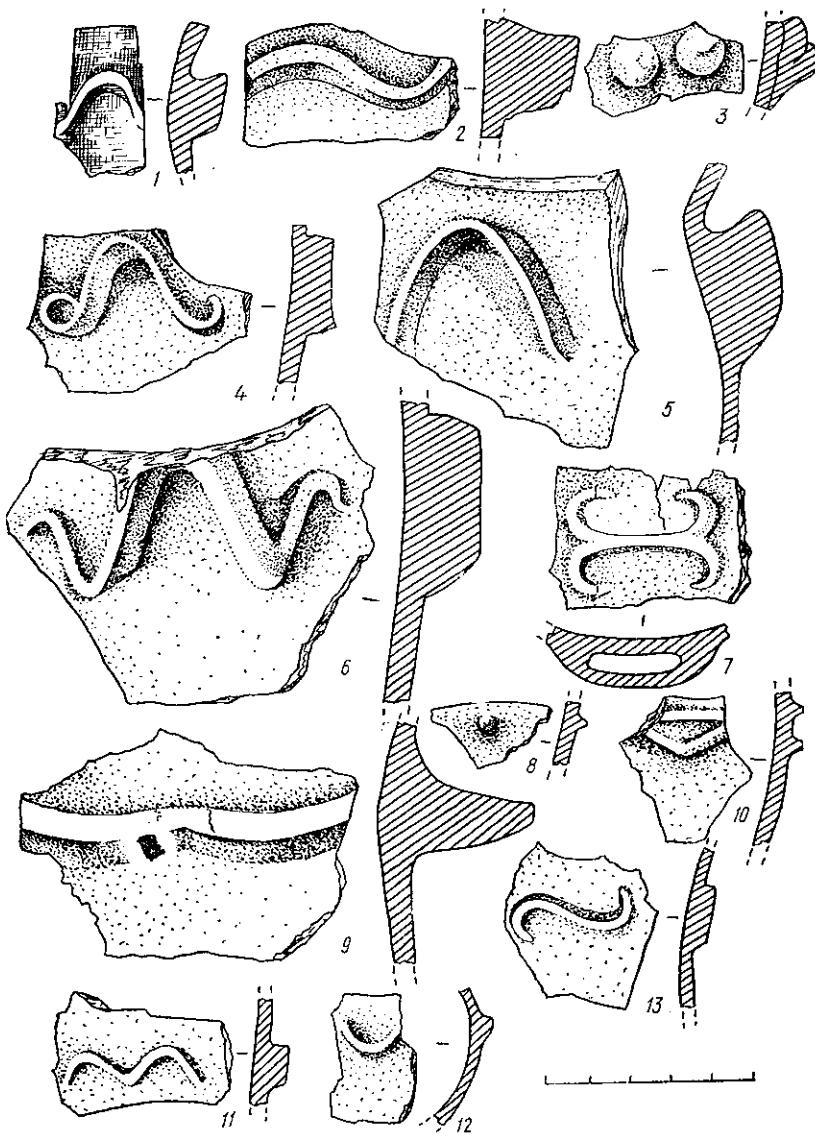

Рис. 6. Фрагменти посудин з наліпним орнаментом.

підкови, немов би складеної з двох (рис. 6, 6), горизонтальної ручки з розгалуженими кінцями (рис. 6, 7). Є також невеликі шишечки на маленьких посудинах (рис. 6, 8), великі орнаментальні виступи-упори, що виконували роль ручок (рис. 6, 9), валики і виступи (рис. 6, 10), S-подібні виступи (рис. 6, 13), різноманітні підковки (рис. 6, 11, 22). Найчастіше цей орнамент оздоблює великі корчагоподібні посудини і свідчить про фракійський вплив на місцеву кераміку⁹.

Ритуальні посудини. В елліністичних шарах Неаполя трапляється небагато фрагментів ліпних лощених курильниць¹⁰. Два

⁹ Вязьмитина М. И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, с. 127.

¹⁰ Цілі форми курильниць відомі з матеріалів некрополя і мавзолея. Див.: Дашевская О. Д. Указ. соч., с. 253.

уламки товстостінних кулястих курильниць з безладно розташованими отворами на тулубі знайдені в попелищі поблизу будівлі «Е» серед інших ритуальних предметів. Походження цих посудин Н. Н. Погребова пов'язує з заходом¹¹, а Е. В. Яковенко припускає їх кавказьке походження¹².

Вотивний характер мають витончені посудини — мисочки, чашечки висотою від 1,8 до 4 см, виявлені під час розкопок попелища в 1956 р. і на городищі. Цікаво, що вотивні посудинки були знайдені Б. А. Шрамком в попелищах скіфського часу в басейні Сіверського Дінця¹³.

Кришки. В елліністичних і римських шарах Неаполя Скіфського є ліпні кришки для посудин, деякі з них зроблені дуже ретельно з добре розмішаної глини. Поверхня іноді лощена. Кришки римського часу мають гірше тісто, деякі дуже грубі.

В елліністичних і римських шарах городища знайдена велика кількість кружків зі стінок амфор та ліпних посудин. Деякі з них виготовлені дуже ретельно, краї згладжені, невеликим заглибленим по-значено центр. Однак більшість має нерівні краї. Кружки умовно називають «пробками», «кришками», вважаючи, що воно могли закривати вузькогорлі амфори. Але, по-перше, користуватися ними незручно, по-друге, за римського часу вузькогорлі амфори зникають, а «кришки» того ж діаметра продовжують існувати. Діаметр більшості з них не перевищує 3,5—6 см, в окремих випадках — 9 см. Якщо кружок зроблено з амфори, товщина стінок і щільність тіста якої перевершують властивості ліпної посудини, то він звичайно був меншого діаметра (2—2,5 см). Очевидно, значення мав не діаметр, а вага кружка. Уже не раз висловлювалась думка про використання кружків як прокладок між посудинами під час випалу¹⁴. Але під час розкопок керамічної печі на городищі Красне і печей у Неаполі Скіфському «пробок» виявлено не було.

Численні кружки зі стінок амфор, близькі за діаметром (2,8—4 см), що мають графіті, виявлено в районі о-ва Березань. А. С. Русєєва вважає їх вотивними і пов'язує з культом Ахілла¹⁵. Кружки з мармуру діаметром 1,7—3,3 см, з прокресленими хрестоподібними смужками, і гладенькі з глини знайдені в елліністичному шарі Корінфа. Г. Давідсон визначає їх як рахівниці¹⁶. Кружки з отворами в центрі і без них виявлені в Румунії, на городищі Пояни. Р. Вульпе вважає їх пряслицями або предметами, використовуваними у рибальстві¹⁷.

Керамічні диски діаметром 8,8 см, товщиною 2,7 см з орнаментом у вигляді концентричних кілець та отвором збоку були знайдені в храмах Фессалії. Подібні знахідки відомі також в Дельфах і Олінфі. І. Бегеньон припускає, що воно могли бути дарами, які приносилися до храму¹⁸.

На скіфських поселеннях Придніпров'я (Трактемирів) не раз траплялися кружки діаметром 3—4 см. Очевидно, керамічні кружки Неаполя Скіфського застосовувалися для гри, і цим визначається їх різна вага. Така думка вже висловлювалася¹⁹, ми приєднуємося до неї тому,

¹¹ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.—МИА, 96, 1961, с. 111.

¹² Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст., до н. е.—Археологія, 1971, 2, с. 39.

¹³ Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Северского Донца.—КСИИМК, 54. М., 1954, с. 111.

¹⁴ Дащевская О. Д. Указ. соч., с. 268.

¹⁵ Русєєва А. С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань.—Археологія, 1971, № 2, с. 22 та ін.

¹⁶ Davidson G. The minor objects. Corinth, t. XII, 1952, p. 100, № 1722, 1723; 1729.

¹⁷ Vulpé R. et E. Les fouilles de Poiana.—Dacia, III—IV. Bucureşti, 1927—1928, p. 316, fig. 95, 11—12; fig. 100, 29.

¹⁸ Béguenepon Y. Etudes Thessaliennes.—BCH, 1931, p. 114, fig. 39.

¹⁹ Дащевская О. Д. Указ. соч., с. 268.

що немає ніякої підстави розглядати ці кружки як вотивні. При розкопках культових будівель Неаполя Скіфського вони не виявлені.

Чи виготовляли неапольські майстри-керамісти посуд спеціально для поховання? Мабуть, ні, тому що фрагменти посудин, аналогічних знайденим в могилах, наявні і на городищі. Крім того, посуд з поховань меншого розміру, переважають невеликі мисочки з лощінням і без нього*, маленькі горщечки. Є також лощені й підлощені горщечки сарматського типу, аналогічні виявленим на городищі, з низько посадженими ручками. Серед розглянутої невеликої кількості ліпного

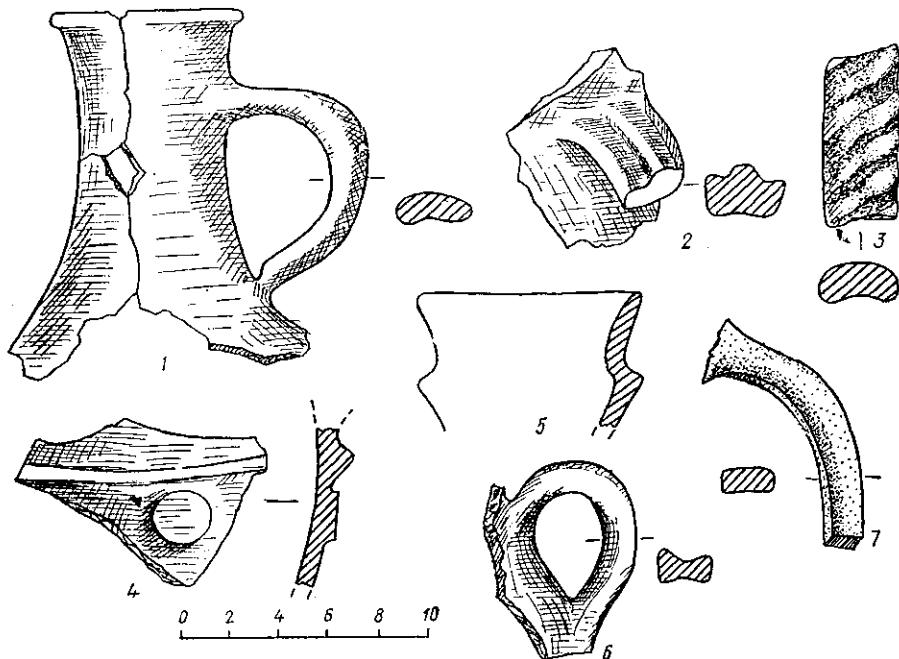

Рис. 7. Фрагменти місцевої гончарної кераміки.

посуду, зібраного за дореволюційних часів, в музеї зберігається один горщик без лощіння, висотою 16 см, з діаметром вінець 8 см. У горщика плавний перехід від вінець до тулуба, роздутого в нижній частині. Форма його близька до гето-фракійської кераміки.

Близький до гетського посуду і лощений глечик, тулуб якого має різкий злам по поясу. Серед матеріалів Гаврилівського городища аналогічний за формою глечик має вигнуту під прямим кутом ручку, що йде від вінець²⁰. Численні аналоги цим посудинам є на пам'ятках Пондунав'я II—I ст. до н. е.²¹ Серед кераміки неапольського некрополя знайдено кулясту лощену посудину, від вінець якої відходять дві маленькі ручки. Вироби, близькі за формою, трапляються в сарматських похованнях.

Крім розглянутої ліпної кераміки, в Неаполі Скіфському збереглася невелика кількість фрагментів посуду, виготовленого на гончарному кругі, але дуже низької якості. Цю групу ми виділяємо під умовною назвою «місцевий гончарний посуд». До неї входить фрагмент горло-

* На рис. 11 ми відтворюємо частину кераміки з розкопок некрополя Неаполя Скіфського, яка зберігається у Сімферопольському обласному краєзнавчому музеї. Більшість посудин з цієї колекції опубліковано О. Д. Дащевською у вказаній статті.

²⁰ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 185, рис. 34.

²¹ Вязьмитина М. И. Фракийские элементы..., с. 127.

зини глека з темної глини зі сплощеною ручкою (рис. 7, 1), уламок стінки посудини з частиною профільованої ручки (рис. 7, 2), уламок стінки посудини з валиком і плоским круглим наліпом під ним (рис. 7, 4), фрагмент шийки глека чи певеликого горщика з червоної глини (рис. 7, 5), частина ручки прямокутного перетину (рис. 7, 7) і боковина світлоглинняного горщика з профільованою ручкою. За формами місцевий гончарний посуд ідентичний ліпному, глина така сама, здебільшого темна, рідше — світла.

На жаль, датуються не всі виділені нами фрагменти гончарного посуду, датовані ж уламки належать до перших століть н. с. Виходячи з цього, можна припустити, що кружальне гончарне виробництво з'являється у скіфів в перші століття н. е. Це підтверджується і результатами розкопок керамічної печі на городищі Красне²².

Скіфські гончари виготовляли на замовлення і за смаком жителів міста посуд різноманітної форми. І, незважаючи на те, що його виробництво було дешевим, посуд цінували і берегли. Часто трапляються уламки ліпних горщиків з просвердленими дірочками для скріplення і фрагменти виробів з свинцевими скрілками.

Крім посудин, гончари виготовляли і випалювали глиняні прясла, грузила для ткацького верстата, глиняні котушки *, переносні жаровні. Уламки їх цілі екземпляри останніх не раз траплялись на городищі. Жаровні квадратні в плані, з бортіками висотою до 10 см. Товщина череня 3—4 см. Зрідка вони бувають овалні без бортіків. Одна така ціла жаровня знайдена при розкопках Неаполя Скіфського 1948 р. Її довжина 0,85 м, ширина 0,6 м. У перші століття н. е. мають поширення глиняні підставки для вогнищ з головами баранів, які з'явилися також під впливом фракійської культури **.

Можливо, в обов'язки скіфських керамістів входило і вироблення саманної цегли. Потреба в ній була дуже велика через те, що стіни будинків за елліністичного часу складалися з саману. Оборонні стіни міста у верхній частині також споруджувалися з саманної цегли. Цілих цеглин у Неаполі Скіфському не знайдено, окремі ж фрагменти свідчать, що товщина їх була 10 см, довжина — 50 см. Виготовлялися вони з глини, яка містила домішки соломи, проса, ячменю і полбидвозернянки²³. Близька за розміром саманна цегла (адоба) була у греків. Наприклад, в Олінфі знайдені адоби товщиною 6—9,5 см, довжиною 40—50 см, залежно від товщини стін²⁴.

Як уже відзначалось, в елліністичних шарах Неаполя Скіфського виявлено багато лощеного посуду, за римських часів його стає значно менше, приблизно $\frac{1}{4}$ від загальної кількості знайдених фрагментів. Для згладжування поверхні використовувались як «лошила» уламки родоських амфор: ніжок, ручок, стінок, а також фрагменти червонооликових та гончарних посудин. Лошила з ручок родоських амфор відомі, як зазначає І. Б. Зеест, не тільки в Неаполі Скіфському, але й на Боспорі, на Кубані, Єлизаветинському городищі²⁵.

Отже, з величезної кількості фрагментів ліпних посудин, знайдених в Неаполі Скіфському, тут розглянуто лише ті, які можна датувати. Вивчення посуду Неаполя Скіфського примусило нас висловити припущення, протилежне думці О. Д. Дащевської, про те, що з часом

²² Домбровський О. І. Вказ. праця, с. 198.

* Ці предмети пов'язані з тканівм і будуть розглянутися спеціально.

** Про них також мова піде окремо.

²³ Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского, 1945—1950 гг.—ИАДК. К., 1957, с. 78.

²⁴ Кауфман С. А. Вилла доброй судьбы.—ВВА, М., 1961, с. 99.

²⁵ Зеест И. Б. К вопросу о торговле Неаполя Скифского и ее значение для Боспора.—МИА, 33. М., 1954, с. 72.

посуд городища зазнає значних змін²⁶. Насправді, якщо ми виділимо сім найбільш типових для Неаполя Скіфського форм і побудуємо графік, де на осі абсцис буде вказана кількість екземплярів, а на осі ординат — хронологія (рис. 8), то побачимо, що одні форми посудин продовжують існувати у всі періоди життя Неаполя Скіфського, а інші — тільки за елліністичного та римського часів.

Порівнюючи посуд Неаполя Скіфського елліністичного часу з керамікою, знайденою у скіфських могилах Криму V—III ст. до н. е., та посудом городищ Придніпров'я, в тому числі й Кам'янського городища,

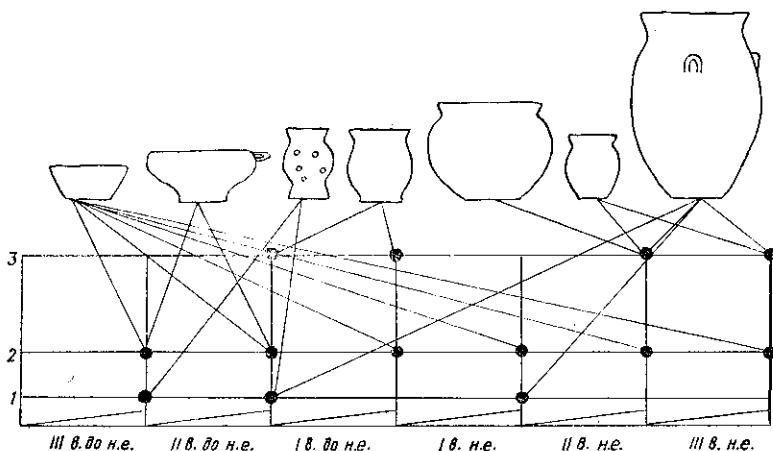

Рис. 8. Графік аналогій посудин різних форм в Неаполі Скіфському.

не можна не помітити схожості форм (рис. 9). В свою чергу, знахідки, виявлені у скіфських могилах, близькі до посуду пам'яток Придніпров'я.

У скіфських похованнях Криму V—III ст. до н. е. трапляються широкогорлі горщики, де діаметр вінець майже дорівнює діаметру дна (рис. 9, 1)²⁷. Аналогічні ім відомі в Придніпров'ї (рис. 9, 7, 8)²⁸. Схожі посудини є в Неаполі Скіфському (рис. 9, 20, 21). Горщики з широкою шийкою, досить високими плічками і тулубом, що звужується до дна, наявні в скіфських могилах Криму (рис. 9, 2, 3)²⁹. Аналогічні посудини знайдені на Кам'янських кучугурах (рис. 9, 9)³⁰. Фрагменти подібних горщиків відомі й в Неаполі Скіфському (рис. 9, 22, 23). У скіфських похованнях степового Присивашья (рис. 9, 4, 5) і в Придніпров'ї (рис. 9, 11) виявлено горщики з неширокою шийкою і роздутим тулубом³¹. Аналогічні вироби в Неаполі Скіфському невідомі. Близькі за формою горщики з широкими, трохи відігнутими назовні вінцями є на скіфських городищах Придніпров'я (рис. 9, 12)³² і в Неаполі Скіфському (рис. 9, 24). Глеки з ручками, що трапляються в могилах Криму (рис. 9, 6)³³, також знаходять аналоги в кераміці

²⁶ Дащевская О. Д. Указ. соч., с. 268.

²⁷ Яковенко Э. В. Рядовые скіфские погребения в курганах Восточного Крыма.— Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 126, рис. 15, 10.

²⁸ Петренко В. Г. Культура племен правобережного Среднего Приднепровья в IV—III ст. до н. э.— МИА, 96, 1961, с. 60, рис. 1, 1; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— МИА, 36, 1954, с. 71, табл. III, рис. 5.

²⁹ Яковенко Э. В. Рядовые скіфские погребения..., рис. 15, 9, 12.

³⁰ Граков Б. Н. Указ. соч., табл. III, рис. 2.

³¹ Чеперанова Е. Н., Щепинский А. А. Северное Присивашье. Симферополь, 1969, с. 171, рис. 65, в; с. 68; рис. 20, 1; Петренко В. Г. Указ. соч., с. 67, рис. 2, 3.

³² Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 171, рис. 27, 3, 8.

³³ Троицкая Т. Н. Находки из скіфских курганов Крыма.— ИАДК, с. 176, рис. 26.

Неаполя Скіфського (рис. 9, 25). Аналогічні неапольські миски на ніжці (рис. 9, 26) засвідчено у Придніпров'ї (рис. 9, 13)³⁴. Невеликі мисочки на піддоні (рис. 9, 27) також мають паралелі у Придніпров'ї (рис. 9, 14)³⁵. Аналогічні виробам з цього району орнаментальні мотиви (рис. 9, 15—19)³⁶ простежуються і на посудинах Неаполя Скіф-

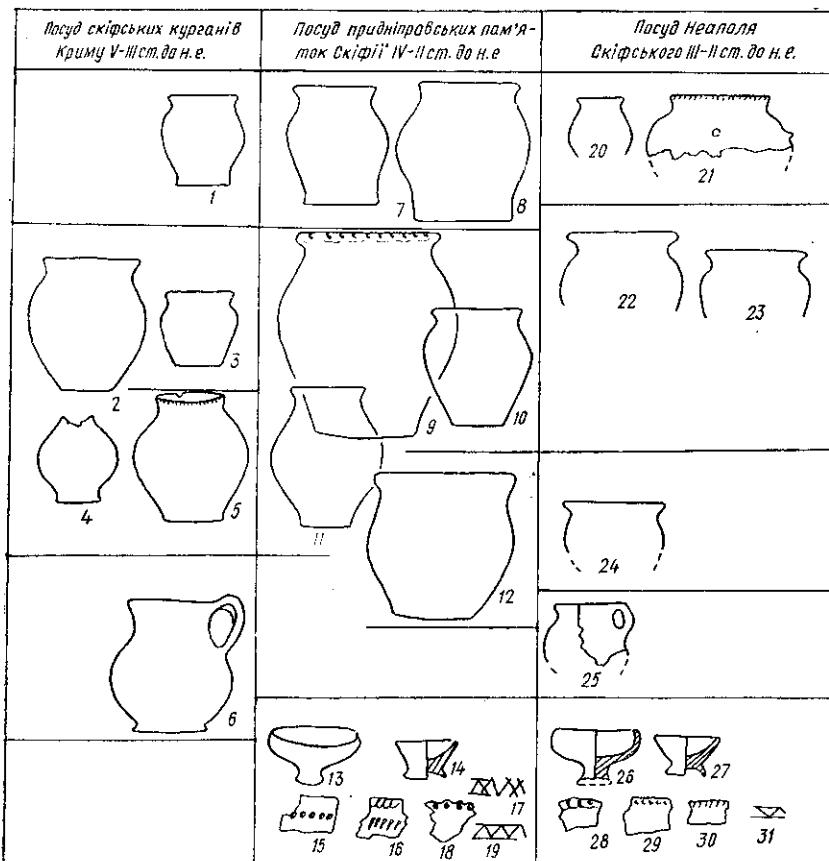

Рис. 9. Порівняльна таблиця посудин скіфських курганів Криму, Придніпров'я та Неаполя Скіфського.

ського (рис. 9, 28—31). В результаті наведених порівнянь схожість кераміки з поховань Криму V—III ст. до н. е. і городищ Придніпров'я IV—III ст. до н. е. з керамікою Неаполя елліністичного часу стає очевидною.

Вивчення ліпного посуду Неаполя Скіфського дало змогу О. Д. Да-шевській приєднатися до думки М. І. Артаманова про те, що причина утворення скіфських поселень у Криму в III ст. до н. е. пов'язана з осіданням кочівників на землю³⁷. Наведені вище паралелі дають стільки ж аргументів на користь осідання скіфів-кочівників у Криму, скільки на користь переселення осілих скіфів з Придніпров'я. На жаль, ліпна кераміка, що складає основний матеріал, не дає можливості вирішити це питання.

В перші століття н. е. скіфи зазнавали сильної сарматизації. Відбився вплив сарматів і на ліпній кераміці. Для порівняння вкажемо

³⁴ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 171, рис. 27, 6.

³⁵ Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 131, рис. 65, 46, 47.

³⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 205, рис. 41.

³⁷ Дашевская О. Д. Указ. соч., с. 271.

деякі форми посудин Неаполя Скіфського (городища, некрополя) і посудин з сарматських поховань Поволжя I—IV ст. н. е.³⁸ Тут є такі самі широкогорлі горщики (рис. 10, 1, 2, 3, 7, 8), посудини з низько посадженими ручками (рис. 10, 6, 10).

Як згадувалось вище, за перших століть н. е. на ліпному посуді Неаполя Скіфського з'являється орнаментація, яка проникає сюди з Придніпров'я і пов'язана з гето-фракійським впливом на культуру

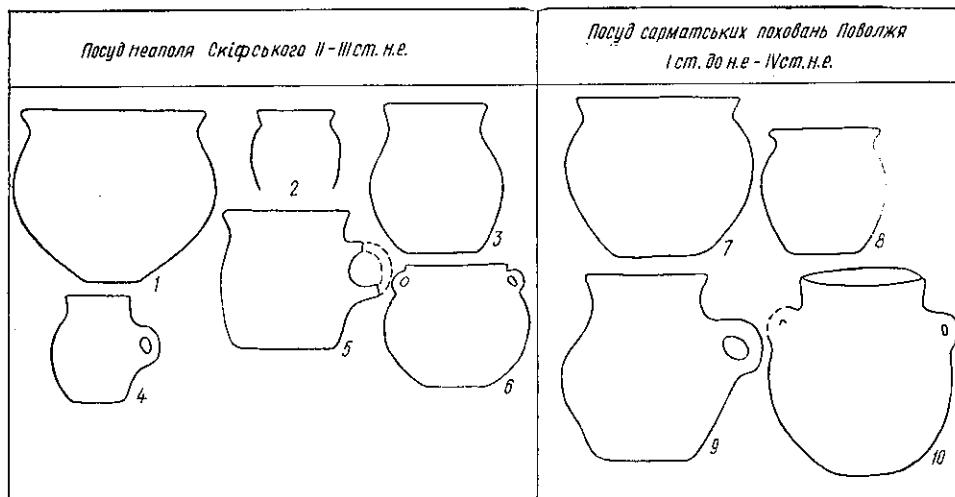

Рис. 10. Порівняльна таблиця посудин Неаполя Скіфського і сарматських поховань Поволжя.

пізніх скіфів. Позначився цей вплив і в запозиченні ряду форм фракійської кераміки. Схожість її форм IV—II ст. до н. е. з фракійською керамікою Придніпров'я та Неаполя Скіфського II—III ст. н. е. не можна не помітити. Аналогічні знайденим в Поянах видовжені корчаги (рис. 11, 1) є в Придніпров'ї (рис. 11, 12)³⁹ і в Неаполі Скіфському (рис. 11, 18), де трапились також корчагоподібні посудини з наліпними прикрасами (рис. 11, 2). Відомі ще з епохи латену близькі до них форми виявлені в Придніпров'ї (рис. 11, 13)⁴⁰ і в Неаполі Скіфському (рис. 11, 19, 20). Посудини, аналогічні дако-гетським гострореберним горщикам (рис. 11, 3, 4)⁴¹, відомі в Придніпров'ї (рис. 11, 14) і в Неаполі Скіфському (рис. 11, 21, 22).

Кулястим посудинам Неаполя Скіфського з наліпними прикрасами (рис. 11, 23) відповідають подібні зразки у гето-фракійській кераміці Молдавії III—II ст. до н. е. (рис. 11, 6) і Придніпров'я (рис. 11, 15)⁴². Серед дакійської кераміки широко розповсюджені вироби з високою шийкою, валиком на плічках та двома ручками (рис. 11, 6)⁴³.

³⁸ Шилов В. П. Калиновский курганный могильник.—МИА, 60, 1959, с. 507, рис. 64, 10; с. 479, рис. 53, 6; с. 485, рис. 56, 11; Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.—МИА, 60, 1959, с. 151, рис. 51, 3.

³⁹ Vulpe R. et E. Les fouilles de Poiana.—Dacia, III—IV, 1927—33, р. 289, fig. 42, 1. Покровська Е. Розкопки коло с. Макіївки.—АГ, т. 2. К., 1949, с. 137, табл. II, рис. 1.

⁴⁰ Vulpe A., Veselovschi-Bucilă V. Date noi privind periodizarea culturii tei și cunoasterea culturii Basarabi.—SCIV, I, т. 18, 1967, р. 106, рис. 19, 2; Вязьмитина М. И. Фракийские элементы... с. 12, рис. 2, 5.

⁴¹ Crisan I. H. Ceramica daco-getică.. Bucureşti, 1969, pl. CLX, 5; R. et E. Vulpe. Op. cit., p. 283, fig. 26, 2.

⁴² Teodoe S. Contributii la cunoasterea ceramicii din Secolele III—II i. e. p. din Moldova.—SCIV, I, т. 18, 1968, р. 29, 3—6.

⁴³ Parvan V. Dacia, Civilizatii la antice din Tările carpato-danubien. Bucureşti, 1967, tabl; Crisan I. H. Op. cit., tabl. CLIII, 1.

Фрагменти подібних чорнолощених посудин є і в Неаполі Скіфському (рис. 11, 24). Тут наявні також поодинокі екземпляри гострореберних глеків (рис. 11, 25), що нагадують форми гето-фракійської кераміки (рис. 11, 7), є вони і в Придніпров'ї (рис. 11, 14) ⁴⁴. У перших століттях н. е. в Неаполі Скіфському так само, як і на інших городищах Північного Причорномор'я, поширюються вазочки на ніжці (рис. 11, 26), що потрапили до Криму, очевидно, з заходу через Придніпров'я (рис. 11, 17) ⁴⁵.

фракійський посуд IV-ІІІ ст. до н.е.	фракійський посуд Придніпров'я ІІІ ст. до н.е.-ІІІ ст. н.е.	Посуд Неаполя Скіфського ІІ-ІІІ ст. н.е.
1 2 3 4	12 13 14 18	19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29
5 6	15	
7 8	16 17	
9 10 11		

Рис. 11. Порівняльна таблиця фракійської кераміки.

Витончені ритуальні посудини, знайдені на попелищі Неаполя Скіфського і некрополі (рис. 11, 27, 28, 29), мають аналогії в гетській кераміці IV—ІІІ ст. до н. е. Придніпров'я (рис. 11, 9, 10, 11) ⁴⁶.

Таким чином, наведені порівняння ілюструють безперечний фракійський вплив на посуд Неаполя Скіфського. Нам вже доводилося говорити про час появи фракійського посуду в кримській Скіфії ⁴⁷. З цього приводу залишається тільки повторити, що, як це підтверджують наведені аналогії, фракійський вплив на культуру пізніх скіфів Криму особливо виявився в перші століття н. е., проте окремі випадки проникнення фракійських посудин були і за елліністичного часу, але вони не знайшли значного поширення. У 1945 р. в елліністичному шарі Неаполя Скіфського трапився, як уже згадувалось, досить великий фрагмент корчагоподібної посудини, прикрашеної по верхній частині тулуба поздовжніми защипами та шишечками. Але це виняток, масового поширення фракійська кераміка в Криму набула тільки після гетської навали. При цьому слід відзначити, що знахідки її засвідчені в Неаполі Скіфському і на північно-західному узбережжі, тоді як в південно-західному Криму (Усть-Альмінське городище, Алма-Кермен) подібні посудини трапляються зрідка.

Отже, правомірним може бути висновок про тісні економічні і культурні зв'язки північно-західного узбережжя і центрального Криму з Придніпров'ям, зумовлені, мабуть, політичним підпорядкуванням

⁴⁴ Vulpe R. Asezări getice din Muntenia. Bucureşti, 1966, il. 36. Pârvan V. Op. cit., tabl.; Вязьмитина М. И. Фракийские элементы..., с. 129, рис. 5, 2.

⁴⁵ Vulpe R. et E. Op. cit., p. 290, il. 15; Вязьмитина М. И. Фракийские элементы..., с. 129, рис. 5, 3, 4.

⁴⁶ Мелюкова А. И. Исследование гетских памятников в Степном Приднестровье.—КСИА. АН СССР, 94. М., 1963, с. 69, рис. 19, 4, 8.

⁴⁷ Высотская Т. Н. Поздние скіфи в юго-западном Крыму. К., 1972, с. 107.

придніпровської Скіфії Пізньоскіфському царству в Криму. Південно-західний район Кримської Скіфії менше контактував з Придніпров'ям за елліністичного та римського часу (зовсім відсутня кераміка з пальцювим і нігтьовим орнаментом). Якщо на Усть-Альмінському городищі в перші століття н. е. наявні окремі фрагменти фракійської кераміки, то далі на південь (ближче до Херсонеса) зв'язки з Придніпров'ям все більше слабшають.

Загалом ліпний посуд Неаполя Скіфського має свої особливості і відрізняється від синхронної кераміки Придніпров'я. За елліністичного часу це виявилось в масовому поширенні лощіння, вироблені прекрасного чорнолощеного посуду, форми якого близькі до кераміки таврів (черпакі), що не раз відзначалося рядом дослідників⁴⁸. У цей час в Придніпров'ї масовим стає пальчастий та нігтьовий орнамент, що є винятком для кераміки Криму. Не спостерігається і повної єдності у формах посудин. Кримські скіфи створюють ряд форм, невідомих в Придніпров'ї, зокрема чорнолощені мисочки з ручками-упорами та ін. Ліпні посудини Неаполя Скіфського, як вказувалось вище, зазнали сильного античного впливу, скіфські гончари, виготовляючи вироби, наслідували гончарну античну кераміку. За перших століть н. е. з'являються посудини, що нагадують сарматські.

Ліпна кераміка Неаполя Скіфського за весь час його існування красномовно свідчить про різноманітні етно-культурні впливи на скіфів пізнього періоду.

т. н. ВЫСОТСКАЯ

**Лепная посуда
Неаполя Скифского**

Резюме

Керамическое ремесло было одним из распространенных у поздних скіфов. В 1959 г. в районе некрополя Неаполя Скифского обнаружены остатки двух печей и многочисленные фрагменты лепной посуды, свидетельствующие о существовании керамического производства с момента возникновения Неаполя Скифского. Однако формы сосудов в разные периоды были различными.

Много общего наблюдается при сравнении посуды Неаполя Скифского эллинистического времени с посудой из скіфских курганов Крыма и городищ Приднепровья. Некоторые сосуды Неаполя Скифского подражают скіфским образцам. Отразилась на керамике и сарматизация культуры поздних скіфов. Появление ряда керамических форм и специфического орнамента объясняется гето-фракийским воздействием.

В целом лепная посуда Неаполя Скифского красноречиво свидетельствует о различных этнокультурных влияниях на скіфов позднего периода.

С. П. ПАЧКОВА

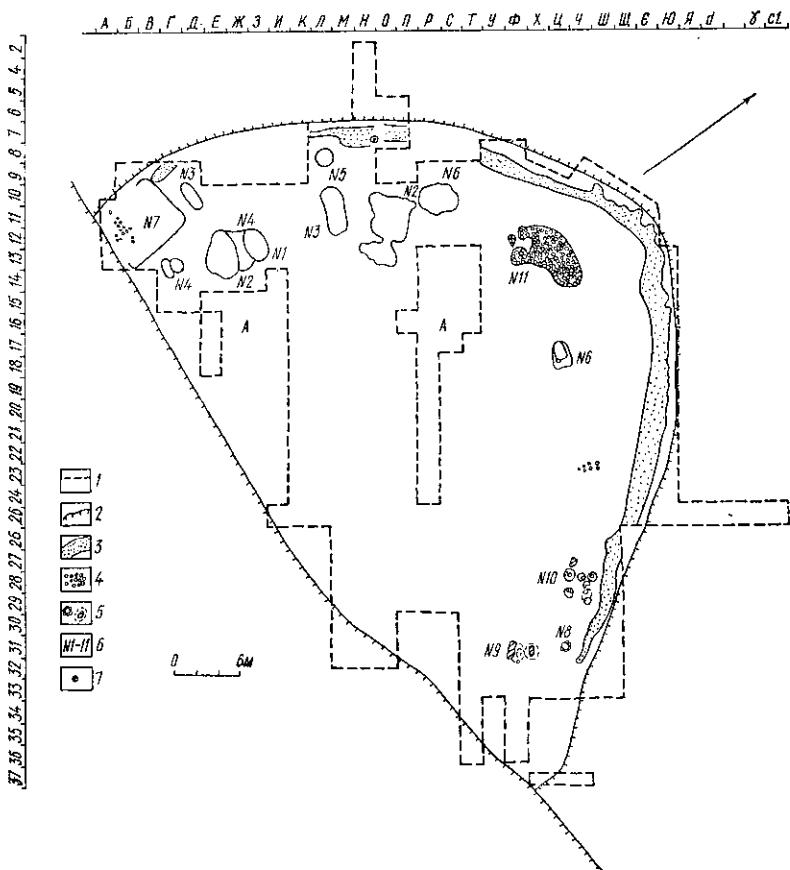
**Давньоруське городище Гринчук
на Дністрі**

Городище, розташоване на західній околиці с. Гринчук, займає мис на плато високого лівого берега Дністра. Площадка городища має форму, близьку до трикутника, найбільша довжина 70 м, найбільша ширина 42 м (рис. 1). Дністер омиває мис з південного боку. Схил до річки уривається майже вертикально, а висота урвища досягає 20 м. Зі сходу до городища крутым схилом підступає яр, глибина якого при виході до Дністра 16 м. З напільногого (північного і західного боку) вони оточені дугоподібним валом і ровом, що заплив. Невиразні сліди валу

⁴⁸ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму.— Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 138.

збереглися також уздовж східного боку городища. Тут проводились невеликі роботи П. А. Раппопортом: було закладено шурф, що перерізав вал і половину рова, зібрано керамічний матеріал. Дослідник відніс городище до типу мисових і датував XII—XIII ст., хоч відзначив наявність і більш ранніх матеріалів¹.

У 1974—1976 рр. Гринчуцьким загоном Давньоруської середньодністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР

/Рис. 1. Схематичний план розкопів городища біля с. Гринчук:

1 — лінія розкопів; 2 — лінія обриву та валу; 3 — розкопані ділянки валу; 4 — каміння; 5 — залишки ковалевського горну та печей; 6 — об'єкти, відкриті на городищі; 7 — нульова точка або репер. А — нерозкопані ділянки.

розкопано майже повністю городище (блізько 1400 м²), а також невелику площину на посаді (700 м²).

Загальна характеристика культурного шару. Культурний шар городища починається безпосередньо під дерновим шаром товщиною не більше 5—7 см, за своїм забарвленням, консистенцією і знахідкам досить чітко розділяється на два горизонти. Загальна товщина його в центральній частині городища дорівнює 60—80 см, а по краях біля валу — 1 м (у випадку, якщо не було заглиблених об'єктів). Давньоруському часу відповідає верхній темно-сірий шар, потужність якого біля валу становить 40—45 см, інколи досягаючи 60 см. В міру віддалення від валу і східного краю городища товщина культур-

¹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, с. 17.

ного шару давньоруського часу поступово зменшується до 20—30 см і біжче до центральної частини пам'ятки він набуває світловато забарвлення і зовсім зникає. Давньоруський культурний шар повсюди сірий, аморфний і розділити його на окремі горизонти не було можливості. Лише загиблі об'єкти виділялись більш попелясто-золотистими плямами, легким і м'яким ґрунтом, більшою кількістю знахідок, значною потужністю.

Нижній культурний шар городища відокремлюється від давньоруського щільним землисто-глинистим прошарком, що не містить культурних залишків. Товщина його в різних місцях неоднакова — від 20 до 40 см. Характеризується він передусім знахідками трипільської кераміки, значними вкрапленнями битої черепашки.

Крім трипільських об'єктів на городищі виявлені уламки кераміки скіфського часу і поховання, здійснене за обрядом тілоспалення в урці, яке належить до культури пізньолатенського часу Поянешти — Лукашівка. Слід також відзначити, що в давньоруському культурному шарі і особливо в загиблених об'єктах інколи трапляється трипільська кераміка.

Оборонні споруди. Мисові давньоруські городища у Середньому Подністров'ї через природно-географічні умови досить поширені. Оборонні споруди Гринчуцького городища цілком залежать від плану і рельєфу місцевості. З напільногого боку воно оточене валом і ровом. Зі сходу, де площастика городища обривається глибоким яром і крутими схилами, є лише слабі сліди валу, що розплівся. По краю схилу, повернутого до річки, також видно невелике валоподібне підвищення. Після зняття верхнього шару землі на глибину одного штика на ділянці валу, що огорожував городище з напільногого боку, чітко позначилась внутрішня межа валу. Зовнішні його межі збігалися з краєм площастики городища. В процесі розкопок з'ясувалось, що вал не йшов по всьому периметру городища, як це вважав П. А. Раппопорт². У прорізаному траншею валоподібному підвищенні по краю схилу, повернутого до річки, не виявлено слідів валу в цьому місці*. Не простежено тут і залишків наземних укріплень. Характер підвищення спрівівляє враження напливу. Це тим більш вірогідно, що площастика мису до річки сильно понижується.

Всього під час розкопок 1974—1976 рр. відкрита западна частина валу (блізько 74 м по периметру). Дослідження валу показали, що він був насипаний на природному підвищенні, яке облямовувало мис з напільногого боку. Рівень давньої поверхні його проходить на глибині 1 м від умовного нуля (точка на гребені валу в його найвищій частині на південному борту траншеї, що перетинає городище в напрямку північ — захід — південь — схід, рис. 1). Насип валу складається з глинистої світло-сірої смішаної землі, гумусних прошарків у ньому не простежено. В прошарку мішаного ґрунту є незначні вкраплення деревного вугілля і перепаленої землі, подекуди трапляється давньоруська кераміка.

Зразу за мішаним ґрунтом іде золистий шар з вкрапленнями деревного вугілля. На північному борту траншеї цей шар досягав 0,3 м товщини і лінзою простягався поперек валу на 3 м, далі, потоювшись, ішов язиком на 2 м по внутрішньому схилу валу (рис. 2, II). На південному борту траншеї золистий шар з вкрапленнями деревного вугілля сповзав майже повністю з гребеня в бік внутрішньої сторони валу і досягав місцями глибини 1,2 м від сучасної поверхні гребеня (рис. 2, I). Золистий прошарок м'який, сипкий. Нижче його йде перепалений ґрунт червоного кольору з вкрапленнями деревного вугілля і обпалено-

² Rappoport P. A. Указ. соч., с. 17.

* Траншея довжиною 64 м на плані займає квадрати з 1 по 32 під літерою «Н».

го булижника. Цей шар у розрізі по південному борту траншеї має вигляд лінзи завтовшки до 60 см, ширину понад 1 м, а у профілі північного борту лінза тоншає і язиками розпливається униз і в сторони (рис. 2, I—II). Імовірно, що це заповнення дерев'яних клітей. Дослідження бортів траншеї, що перерізає вал, дає змогу говорити про

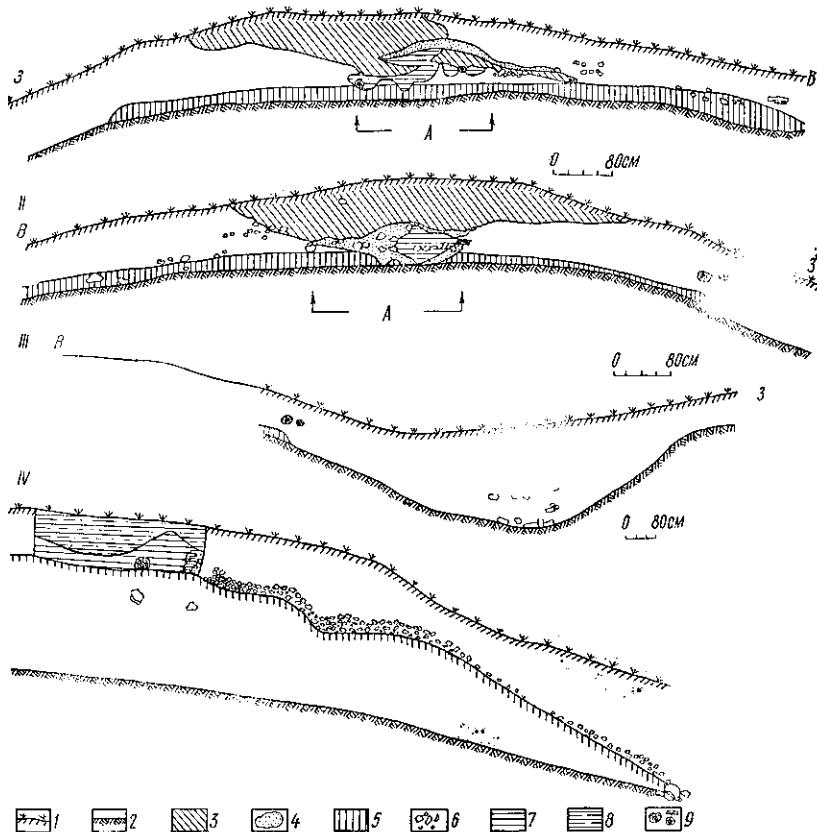

Рис. 2. Профілі валу та рову городища:

I — розріз валу по лінії квадратів «Н» (вигляд з півдня). II — розріз валу по лінії квадратів «Н» (вигляд з півночі). III — розріз рову по лінії квадратів «Н». IV — розріз валу та схилу яру по лінії квадратів «25». 1 — рівень сучасної поверхні; 2 — рівень материка; 3 — насип валу з слідами горігості; 4 — перепалений золистий шар; 5 — передматериковий шар; 6 — каміння; 7 — перепалена глина; 8 — перепалений шар насипу валу; 9 — залишки дерев'яних конструкцій валу. А — ширина кліті.

довжину кліті (поперек валу) близько 1,8—1,9 м. Наявність клітей всередині валу підтверджена розкопками на інших його ділянках.

Було досліджено ділянки валу завширшки 4 м, довжиною 20 м (квадрати 8 ЦФ-17 УФ). Від його гребеня (в середину городища) після зняття дерну зафікована велика кількість каміння (рис. 1, № 11), яке в квадратах 12 УФ-14 УФ лежало купками, що розпливлися. Каміння в основному являло собою обкоchenий булижник в перетині 5—20 см. Імовірно, він був заготовлений як зброя на випадок захисту. Тут же зібрано досить багато давньоруської кераміки і залізну стрілку лавролистої форми (рис. 3, 14). Цілком можливо, що каміння було не тільки зброєю під час захисту від нападів ворога, а й застосовувалось для укріплення схилу і гребеня валу³.

³ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли.— МИА, 92, М., 1960, с. 56.

Під час розбирання валу на ділянці квадратів 8 ЦФ-9 ЦФ виявлені напівобгорілі плахи, що входили в конструкцію кліті. Вони лежали одна на одній у три ряди. Найбільша довжина плахи, що збереглася, 2,6 м, найширша з них в поперечному розрізі має 0,35 м. Крім поздовжніх плах наявні поперечні колоди, що визначають межі кліті. Оскільки вони повністю не збереглися, то їх довжину можна приблизно визначити за слідами горіlostі на поперечному розрізі валу. Ширина обого

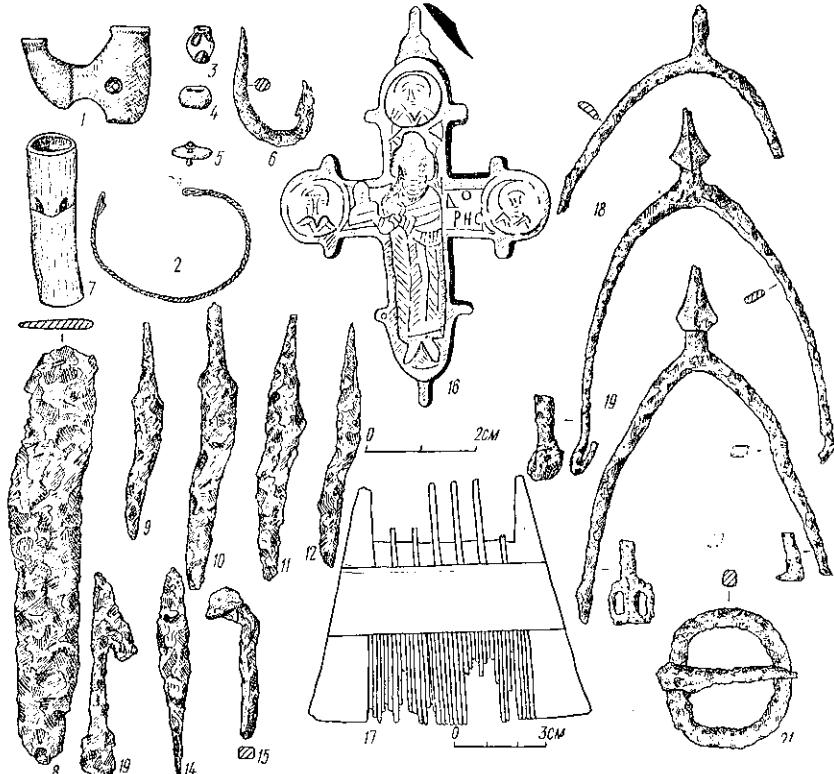

Рис. 3. Знахідки з розкопок городища біля с. Гринчук:

1 — кістяні навершя канчук; 2 — срібний браслет; 3—4 — пастові намистини; 5 — перла-мутровий гудзик; 6 — рибальський гачок; 7 — кістяний пристрій для сукання ниток; 8 — уламок залізного палашу чи шаблі; 9—12 — залізні ножі; 13 — уламок залізного паконечника дротика; 14 — залізна стрілка; 15 — залізний цвях; 16 — уламок бронзового епокліону; 17 — кістяний гребінь; 18—20 — залізні шпори; 21 — залізна пряжка.

ріlostі смуги (квадрати 7Н-9Н) досягає 2,2 м (рис. 2, I, II). Отже, зіставляючи дані дослідження валу на ділянці траншеї (квадрати 7Н-9Н) і на площі квадратів 8 УФ-9ЦФ, можна припустити, що центральні кліті могли мати довжину до 2,2 м (поперек валу), ширину 2,6 м (уздовж лінії валу).

Залишки дерев'яної конструкції кліті у вигляді сильно перепаленої пухкої землі і глини, перемішаної з попелом та деревним вугіллям, були виявлені також на ділянці квадратів 7 МЛ-9 МЛ. Тут на глибині третього штика (60—70 см) відкриті залишки обвугленої колоди завтовшки до 0,2 м, яка лежала уздовж валу. Після зняття поздовжньої колоди кліті під її східним кінцем виявлено частину горілої поперечної колоди, в якій добре зберігся вирублений паз для поперечної колоди. Ширина паза 10 см (рис. 4).

У результаті дослідження з'ясувалось, що перед спорудженням кліті була проведена нівеліровка поверхні — природного підвищення, де на знівелюваній площині знайдена яма господарського призначен-

я (№ 5). Вона закруглена в плані, діаметром 1,7 м, глибиною 1,3 см від рівня давньої поверхні (рис. 4). В заповненні ями зібрано уламки кістяного виробу (можливо, проколки), шийки середньовічної амфори, фрагменти давньоруської кераміки. Яма безпосередньо входила в кліті, довжина останньої визначалась цією ямою і не могла бути менша з м, хоч сліди горілості дерев'яних конструкцій простежуються в попере-
чному розрізі валу на цій ділянці лише на відстані 2 м. Розташування ями безпосередньо на площі кліті підтверджує наше припущення, що кліті були порожні і використовувалися як господарські будівлі. Це характерно і для інших давньоруських городищ Півднестров'я⁴. Відкрита споруда являла собою дерев'яний зруб, складений в «обло». Цілком можливо, що й інші кліті на городищі Гринчук мали таку будову.

На північно-східному боці городища, над глибоким природним яром (квадрати 15 Ще-25 ЩЄ, 15 Ю-25 Ю, 17Я-21Я) вал був значно нижчий, ніж у центральній частині, і мав розплівчасті обриси. Зразу ж після зняття дерну виступали горілі місця, що фіксували гребінь валу. Цілком імовірно, що шари цільної обпаленої до червоного забарвлення глини являли собою обгорілі стіни кліті, які завалились. Гірше збереглися дерев'яні конструкції на цій ділянці валу, мабуть, тому, що тут не було такої необхідності в міцних укріпленнях, як з напільного боку. Глибокий природний яр надійно захищав від зовнішніх ворогів, у зв'язку з чим не були достатньо укріплені земляним насипом, а тому під час пожежі згоріли повністю.

Розчисткою валу на цій ділянці виявлено цікаві знахідки XI—XII ст.: уламок залізної шпори і кістяне навершя для канчука (рис. 3, 1, 18).

Під час розкопок 1975—1976 рр. в квадратах 26 ІІІ-31 ЦЮ було відкрито ділянку валу, який в цьому місці являв собою невелике

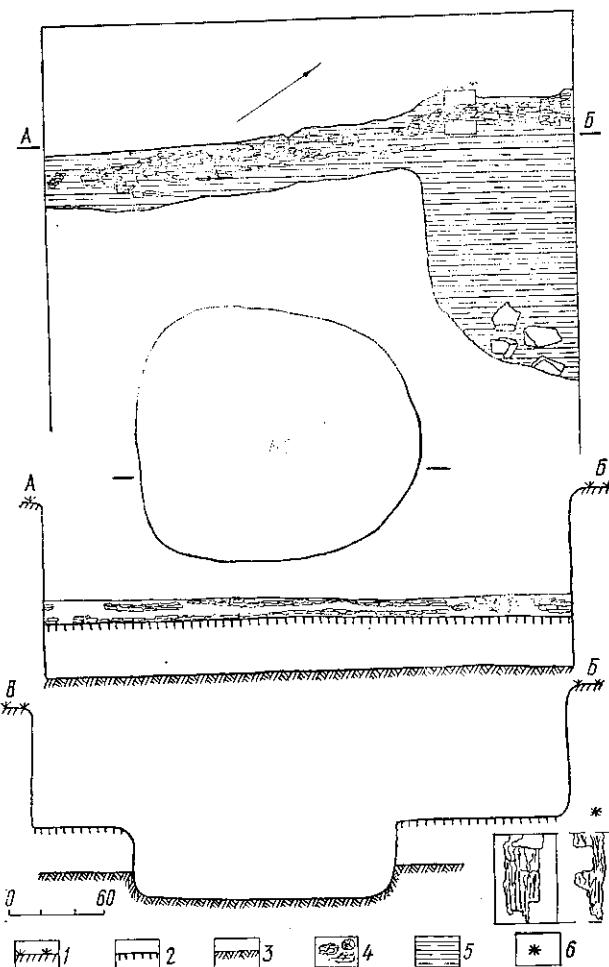

Рис. 4. План валу на ділянці квадрату 7АМ-9ЛМ:
1 — рівень сучасної поверхні; 2 — рівень давньої поверхні; 3 — рівень материка; 4 — залишки дерев'яних конструкцій валу; 5 — обпалений шар насипу валу; 6 — частина поперечної плахи за пазом для продольної плахи.

⁴ Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище.— СА, 1959, № 4, с. 250.

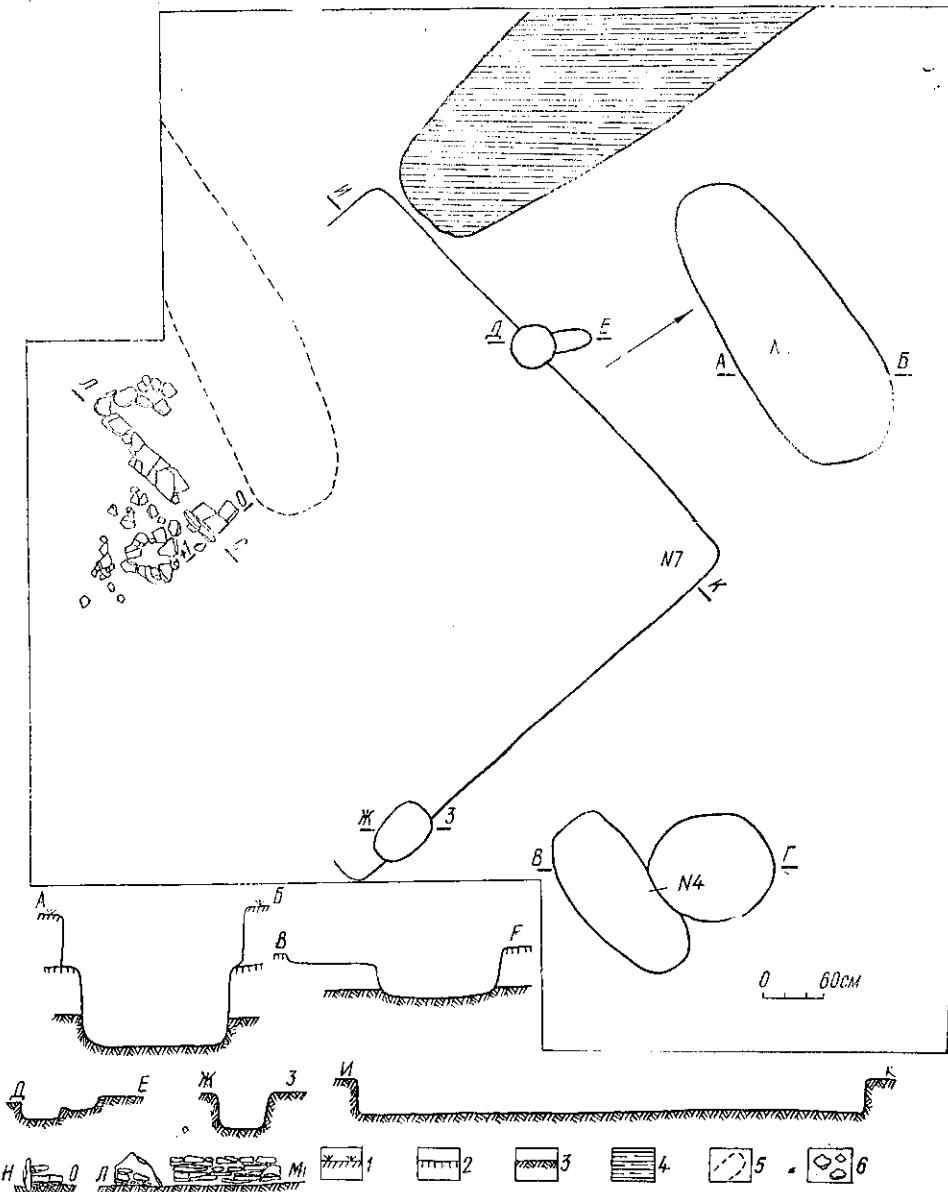

Рис. 5. План розкопа і профілі об'єктів західної ділянки городища:
 1 — рівень сучасної поверхні; 2 — рівень давньої поверхні; 3 — рівень материка;
 4 — обпалений шар в насипу валу; 5 — перекон об'єкта № 7; 6 — каміння.

підвищення. Зразу ж на глибині 10—20 см йшов шар обпаленої землі, глини, золи і попелу, траплялись обвуглені частини дерев'яних брусків. Проте контури клітей тут визначити важко, хоч імовірно, що вони були. На це вказує близьке розташування залишків печей.

Дослідження площадки городища в самому східному його кутку, при владінні яру в Дністер показало, що вал знаходився від берегового узвища на відстані 7—8 м. Тут же виявлено давньоруський шар, в якому крім уламків кераміки, кісток тварин, каміння було знайдено добре збережену шпору XII—XIII ст.

У західній частині городища (квадрати 10 БГ-12БГ) вал упирався в споруду (об'єкт № 7) майже квадратної форми (рис. 5). Свої-

ми стінками вона була орієнтована за сторонами світу. Північно-західний кут спирався в кінець валу, західна стінка проходила над ровом, що оточував дитинець з напільного боку, південа — над урвищем до Дністра; поблизу східної стіни, на відстані 1—1,3 м, розташована одна яма (№ 4), уздовж північної (за 1 м) — друга (№ 3). Від споруди повністю збереглися північна стіна довжиною 5,7 м та східна довжиною 5,4 м. Західна стіна простежується частково, південна майже не збереглася.

Повністю простежено три кути: північно-західний, північно-східний, південно-східний. Можливо, південна стіна обвалилася в Дністер, бо поперечні розрізи в квадратах 12 АБ-13 АБ показують, що завал білої обмазки, яка покривала стіни споруди, йшов похило в бік урвища. Поблизу місця, де мав бути південно-західний кут приміщення, знайдена частина не скріпленої розчином кам'яної кладки, що лежала на рівні підлоги. Важко сказати, чи розміщувалась вона всередині будівлі, чи була частиною південної стіни.

Вся ця споруда заглиблювалася в материк на 0,4—0,45 м, площа її становила близько 30 м². Підлога була обмазана спондиловою глиною, а стінки — глиною, змішаною з соломою та підмазані вапном. Шар глиняної обмазки в деяких місцях має товщину 4—6 см. Шар побілки тощкий, проте на ньому добре простежуються сліди щітки або жмути трави. Завал обох цих шарів щільно заповнив всю нижню частину споруди. *In situ* вона збереглася на північній і східній стінах, покуди на висоту до 0,4 м. В північній стіні була розчищена яма від стовпа, кругла в плані, глибиною 0,25 м від рівня підлоги і діаметром 0,45 м. До цієї ями примикала друга, овальної форми, розміром 0,4 × 0,2 м, глибиною також 0,25 м від рівня підлоги. В східній стіні споруди поблизу південно-східного кута розташована ще одна овальна яма великого розміру (0,7 × 0,5 м), глибина її 0,4 м.

Розташування цієї споруди в кінці валу на найвищому місці городища, на краю крутого урвища, дає можливість вважати її залишками кріпосної башти. Проте вона не вистуває перед валом, як вимагають інтереси оборони і як це спостерігається на ряді давньоруських городищ. Таку особливість можна пояснити тим, що основою валу було природне підвищення, а спорудженню башти за його межами заважав рів, для якого також використано природну западину. Знахідок при розчистці цієї споруди майже не виявлено, є лише нечисленні дрібні уламки давньоруської кераміки в заповненні стовпових ям, проте багато кусків обмазки й каміння.

По лінії валу в північній частині городища спостерігається перерва на площі квадратів 10-12 ЩЄ (пониження валу). У теперішній час тут знаходиться найзручніший вхід і в'їзд на городище. Цілком можливо, що саме тут він був і в давньоруський час. Для перевірки цього припущення закладено розкоп на ділянці 10 ХЄ-12 ХЄ і розкрито вал. Внаслідок розчистки валу виявлено обгорілі залишки дерев'яних конструкцій. На місці зниження валу на ділянці 10 ЩЄ-11 ЩЄ язики горілої землі і попелу з включенням обуглених дерев'яних плах йшли в бік рову значно далі, аніж на сусідній ділянці валу. Чітко виділяються два таких язики: один (західний) являє собою пляму завширшки 1 м, що виступає в бік рову на 1 м. Другий вужчий (до 60 см) виступав на 1,5 м і закінчувався великими кусками дерев'яних плах. Віддаль між ними становить майже 4—5 м, тобто значно більша, ніж довжина однієї кліті. Цілком можливо, що тут був в'їзд у дитинець, який являв собою проріз у валу, укріплений зверху земляним насипом на дерев'яному настилі.

Судячи з розташування обгорілих місць широта валу там, де він розрізаний траншеєю (квадрати 1Н-32Н), в давнину становила дещо більше 5 м (хоч в наш час вал розплівся більше ніж на 10 м). В його

роздрізі добре видно місце, від якого починалось заглиблення рову (рис. 2, I—II). Для цього використано природне заглиблення — невеликий яр, який оточував мис з напільного боку. Цей яр був розчищений і заглиблений будівельниками оборонних споруд городища. Таким чином, ширина рову становила 8,6 м, глибина від сучасної поверхні — 2 м, а від нульової точки, тобто від сучасної вершини валу, — 3,5 м. Рівень дна рову визначає шар булини, окрім уламки давньоруської кераміки, нижче йшов стерильний суглинок. Перепад між дном рову і вершиною валу не міг бути меншим 5,5—6 м, якщо виходити з розрахунків, що кліті були не менше 2 м висотою і мали дерев'яний і земляний настил завтовшки не менше 1 м.

Для дослідження оборонних споруд на городищі його площа була перерізана ще однією двометровою траншеєю завдовжки 48 м (квадрати 25И-25S; рис. 1). Вона йшла перпендикулярно траншеї, що займала квадрати 1Н-32Н, і перерізала городище з південного заходу на північний схід. Під час зачистки бортів траншеї встановлено, що зовнішній схил валу з боку яру був насипаний материковою глиною з великою домішкою гальки. Глина бралась тут же, на схилі яру, який було зрізано. Зріз являв собою невелику площинку — берму завширшки 1—1,1 м, яка починалась безпосередньо біля підніжжя схилу валу. Земляна підсипка останнього з зовнішнього боку в цьому місці також йшла на ширину 1—1,1 м. Схил яру і берма ескарпу укріплювались від зсуvin шаром річкової гальки (рис. 2, IV). Протилежний кінець траншеї впиралася в урвище до Дністра (квадрати 25 И-25 К). Слідів укріплень тут немає. Це ще раз спростовує припущення П. А. Раппопорта про те, що площа городища по всьому периметру мису була обнесена валом⁵.

Характеризуючи загалом оборонні споруди Гринчука, можна відзначити, що їх основу складали вал і рів. З напільного боку вал був насипаний на природному підвищенні. В конструкцію його входили внутрішні дерев'яні каркаси, до яких примикали кліті у вигляді зрубів, складених «в обло». Сам характер з'єднання клітей між собою не з'ясовано: чи був це безперервний ряд порожніх клітей, як на Лінковецькому городищі, чи вони чергувались з кліттями, забитими землею, і не з'єднувались одна з одною, як у Войні, не встановлено⁶. Безсумнівним вважається, однак, що кліті всередині валу городища Гринчук утворювали один ряд, на відміну від Войні, де на окремих ділянках вони йшли в кілька рядів. Цілком можливо, що по гребеню валу було споружено дерев'яне стіни або частокол, а дахи клітей, очевидно, відігравали роль бойових площадок — заборалів, для чого вони вкривались шаром глини і дрібного каміння. Камінням укріплювалася також зовнішній схил валу. Між ним і ровом була невелика площа-берма, добре помітна на східному боці городища, де функцію рову виконує природний глибокий яр.

Давньоруські об'єкти, відкриті на городищі, розташовувались поблизу валу по його периметру*. На поселенні виявлені залишки кількох напівземлянок, господарських ям, залишки печей і ковалського горна.

Житло № 1, розміщене на площі квадратів 12 НОП-13 НОП поблизу валу (рис. 6, 1), являє собою напівземлянку прямокутної в плані форми. Вона заглиблена в материк на 0,3—0,35 м від сучасної поверхні, її підлога розташована на глибині 1 м. Житло орієнтоване у на-

⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв.—МИА, № 140, М., 1967, с. 17.

⁶ Тимощук Б. А. Оборонительный вал Лінковецкого городища.—КСИА АН ССР, вып. 110, М., 1967, с. 98—102; Довженок В. І., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Войні. К., 1966, с. 35—56.

* Майже всі вони у верхній частині зруйновані похованнями померлої худоби.

прямку валу (кутами за сторонами світу). Його розміри 3×2 м. Підлога, що являла собою утрамбовану глину, плавно піднімалась до стін. Північно-західну стіну перетинає вхідний проріз у вигляді коридорчика завширшки 1 м, довжиною 0,7—0,8 м, який входив у житло № 2. Глинистіна піч у західному кутку житла була піднята над рівнем підлоги на 0,25—0,3 м і врізана в материковий шар. Піч розмірами $1,2 \times 1$ м прямокутної форми із закругленими кутами, ширина челюстів 1 м. Склепіння печі збереглося майже повністю, але сильно осіло, мало не сягаючи краю череня. Товщина верхньої частини склепіння 4—5 см, а в місцях з'єднання з черенем — 8—10 см.

Передпічна яма мала овальну форму ($1,3 \times 0,8$ м) і глибину близько 0,4 м від рівня підлоги. Південна і південно-східна частина ями завалена обпаленим камінням і кусками перепаленої глини. Тут зосерджувалась основна маса знахідок — фрагменти давньоруської кераміки, кістки тварин, різні вироби. Зліва від челюстів печі, на відстані 0,6 м під час зачистки стіни житла знайдено срібний витий браслет (рис. 3, 2).

Житло № 2 розташоване за 0,8 м від попереднього, більше до валу (на площі квадратів 11 НП-12 НП). Воно також являло собою напівземлянку, але було заглиблене більше, ніж житло № 1, мало більші розміри.

На відміну від першого житла піч тут стояла майже на рівні підлоги, а знахідок трапилось менше. За формою напівземлянка прямокутна, кутами орієнтована майже за сторонами світу. Житло виходить під розвал валу, через це його підлога в північно-західній частині зафіксована на глибині 2,5 м від сучасної поверхні, а в південно-західній — 1,5 м. Розміри споруди такі: південно-східна стіна 3,25 м, південно-західна 4,25 м, північно-західна 4,25 м, північно-східна 4,25 м. Підлога, що являла собою материкову глину, була розташована (в середині від рівня виявлення плями напівземлянки) на глибині 1 м, до стін вона трохи підвищувалась.

У північному і західному кутах житла наявні невеликі ніші-ямки округлої форми. Західна ніша мала діаметр близько 1 м, глибину до 0,5 м, північна — менша: її діаметр близько 0,5 м, глибина від рівня підлоги 0,5 м. Імовірно, ці ніші були господарськими ямами, розташованими всередині житла. У південно-східну стіну в материковий останець була врізана піч, розміщена за 0,5 м від південного кута житла. Повністю зберігся її черінь, пропалений на глибину 10 см, і стінки склепіння на висоту до 30 см. Черінь, обмазаний шаром спондилової глини завтовшки до 8 см, був майже квадратної форми з довжиною сто-

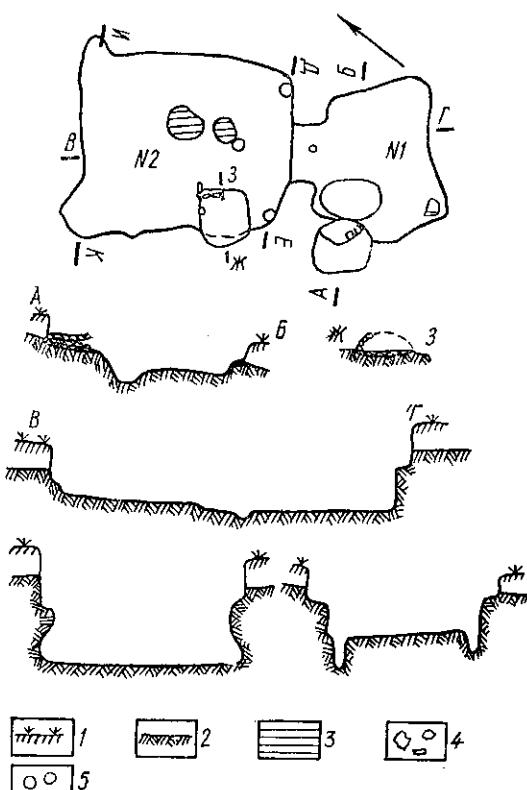

Рис. 6. План та розрізи жител № 1 і № 2:
1 — рівень сучасної поверхні; 2 — рівень материка;
3 — ділянка обпаленої глини; 4 — каміння; 5 — стовпові ями.

рін близько 1 м. Піч врізана в стіну житла на 25—30 см і піднята над рівнем підлоги на 10 см.

В південному і східному кутах житла були ямки від стовпів діаметром 25 см, глибиною відповідно 60 і 50 см. Третя стовпова яма глибиною 13 см і діаметром 25 см виявлена ближче до його центра на відстані 1 м від південно-східної стіни.

Майже у центрі житла збереглися дві сильно обпалені плями, схожі на залишки черенів. Можливо, тут колись були печі або вогнища. В результаті довгочасного функціонування напівземлянки і, мабуть, у зв'язку з її ремонтом чи перебудовою змінювалось місце знаходження вогнища або печі.

Підлога другого житла на 0,3 м нижче рівня підлоги першого. Але, судячи з керамічного матеріалу, воно, найімовірніше, були одночасними і, цілком можливо, становили єдиний господарський комплекс. Речі з обох напівземлянок однакові і характерні для житлових комплексів.

Напівземлянка № 3 відкрита на площі квадратів 8 МЛ-12 ЛМ, вона овальної форми, витягнута майже з заходу на схід. Довжина її 4,5 м, ширина 2,1 м. Ця напівземлянка більша, ніж дві описані вище, і порушена похованнями великої рогатої худоби. Цими могилами зруйновані стінки, частина передпічної ями і повністю розвалена піч, від якої залишились тільки невеликі куски печини. Передпічна яма глибиною 2,3 м була виявлена в південно-східній частині житла, вона витягнута вздовж напівземлянки. Глибина останньої 1,2 м від сучасної поверхні. Напівземлянка перерізала трипільський об'єкт. В ній знайдено велику кількість давньоруської кераміки, залізних виробів, у тому числі дві шпори, пряжки, вудила, бронзові окуття.

Ще одна напівземлянка (№ 7) розташована у квадратах 17 Ц-18 Ц. Виявлена вона зразу ж після зняття першого штика землі, коли виступила пляма аморфного вигляду золистого забарвлення. Земля тут пухка, з великою кількістю обпаленого каміння, кісток тварин, уламків давньоруської кераміки. В результаті виборки заповнення з'ясувалось, що напівземлянка була чотирикутної форми і заглиблена в материк приблизно на 1 м (на 1,7 м від сучасної поверхні). Вона витягнута з заходу на схід: західна стіна 1,5 м, півдenna 2,4 м, східна 2,4 м, північна 2,9 м. В північній стіні є невеликий східець довжиною 0,8 м, ширину близько 0,3 м, висотою 0,2 м. Стінки напівземлянки і кути її запливли. В центрі наявне заглиблення типу передпічної ями глибиною до 0,35 м. Передпічна яма округлої форми. На південному борту її знайдені невеликі залишки череня глиnobитної печі. В напівземлянці зібрали типовий для житла матеріал: велику кількість кераміки, пастову намистину, залізну шпору, уламок залізної пряжки, уламки залізних окуттів, ніж, цвях (рис. 3, 3, 4, 21, 15—20).

Досить умовно до залишків наземної споруди можна віднести знахідки в квадратах 21 ШЦ-24 ШЦ. Тут, на другому штику трапились завали каміння різної форми (рис. 1), де виявлена велика кількість давньоруської кераміки, кістки тварин. На глибині 0,4 м серед каменів, розташованих на межі квадратів 23 Ч-24 Ч, знайдено бронзовий епакалпіон (одна половина; рис. 3, 16), фрагмент залізного ножа, залізну скобу. В квадраті 18 Ф на глибині близько 0,4 м виявлене залізне кільце (дверна ручка). Тут же було шиферне прясло. Для культурного шару на городищі це незвичайне явище. Однак, якщо на цьому місці існувала наземна будівля, то від неї не збереглося ніяких слідів, іні від кріплень стін, ні залишків підлоги або опалювальної споруди, хоч всі знахідки, зібрани на досить обмеженій ділянці, типові для житла.

Ями, знайдені на городищі, як правило, розташовувались уздовж валу по його периметру, крім ями № 5, розміщеної безпосередньо на валу в кліті. Дві великі ями № 1 і 2, розкопані в квадратах 11 З-11 Ж, у західній частині городища, складали єдиний господарський комплекс,

бо вони належали до однієї споруди, заглибленої на 0,5—0,7 м від сучасної поверхні (об'єкт № 4).

Яма № 1 овальної форми, розміром $3,25 \times 2,75$, глибиною 1,5 м від підлоги об'єкта № 4 (2 м від сучасної поверхні). Яма № 2, також овальна в плані ($3,5 \times 2,5$ м), була заглиблена на 1,1 м від сучасної поверхні. В заповненні трапилась велика кількість кісток тварин, давньоруської кераміки, амфорного матеріалу.

Яма № 3 (рис. 5) теж розташована у західній частині дитинця біля кінця візуально простежуваної частини валу в квадратах 10 Д-11 Д. Вона являла собою овальну в плані споруду, витягнуту з заходу на схід, довжина якої 3,45 м, ширина 1,4 м. Глибина ями від сучасної поверхні 1,45 м. Стіни похилі, дно рівне. Верхній шар заповнення (0—0,4 м) від краю ями мав сліди інтенсивної горілості. Заповнення складалося з каміння, кісток тварин, уламків давньоруської кераміки, серед яких виділяється фрагмент кришки, прикрашеної хвилюєю.

На межі квадратів 13 ГД-14 ГД виявлено яму № 4 за 4,5 м на південні від попередньої (рис. 5). Її пляма простежена на глибині 1 м від сучасної поверхні, дно — на глибині 1,45 м. У плані яма має форму вісімки. Південна частина її овальна в плані, витягнута з заходу на схід, розмірами $2 \times 0,8$ м, глибиною 0,1 м від рівня виявлення плями. Друга частина кругла, діаметром 1,3 м, глибиною 0,5 м (від рівня виявлення плями). Заповнення обох частин однакове — кістки тварин, уламки давньоруської кераміки, серед яких виділяються вінця поливної миски.

Яма № 6 розташована в квадратах 10 РС-11 РС біля давньоруської землянки № 2. Вона у плані мала овальну форму ($3,4 \times 3,2$ м) і була орієнтована по осі південний захід — північний схід. На глибині 0,5 м від краю ями по її діаметру щов зиступ (шириною 0,6 м), виритий в материку. Дно зафіксовано на глибині 2,1 м від поверхні. Ця яма, певно, функціонувала одночасно з житлом № 2, біля якого розташувалась. Спочатку вона виконувала якісні господарські функції, очевидно, була льохом, а потім використовувалась для сміття. Тому, коли відбувалась реконструкція житла № 2, під час якої піч була перенесена з центра до південної стіни, залишки старої печі скидалися в яму № 6, де вони і виявлені під час розчистки. В заповненні ями знайдена давньоруська кераміка, давньоруський кістяний гребінь, пристрій для сукання ниток, вирізаний з круглої трубчастої кістки (рис. 3, 7, 17).

У південно-східній частині городища, там, де було знайдено ковалське горно (№ 8), в квадратах 31 Ц-31 Х, відкриті залишки двох глинобитних склепінчастих печей, що торкаються одна одної (рис. 7, 1). В плані вони округлі (№ 9), черені злегка увігнуті і заглиблені в передматериковий суглиник на 10—15 см.

Піч № 1 майже кругла в плані, діаметр її 1,1 м. Добре збереглася ділянка череня під південною частиною склепіння. Збережена його частина має підквадратну форму — $0,45 \times 0,35$ м. Воно викладене з шару обпаленої спондилової глини завтовшки 3—4 см. Склепіння печі глинобитне. З південного боку воно збереглося на висоту 18—20 см (товщина 10—12 см), а з інших боків було майже повністю зруйноване. З такої ж глини викладений шар, що підстилав черінь. Він зберігся на всій площині останнього.

Піч № 2 (рис. 7, 1) за розмірами була майже такою, як перша, але виявлена у значно гіршому стані, хоч ділянка череня, що залишилася, перевищувала за своїми розмірами наявну частину череня печі № 1. Стінки склепіння печі № 2 не збереглися зовсім. Влаштування її було ідентичним першій споруді. Під черенем знаходився шар печини, але на відміну від череня печі № 1 він не підмазаний обпаленою глиною. Над черенями обох печей щільним шаром завтовшки 10—15 см

лежали спресовані попіл і зола, де знайдено численні уламки давньоруської кераміки.

Найімовірніше, що обидві печі містились всередині якось наземної споруди або хоча б під навісом, проте ніяких слідів цього не виявлено. Призначення печей не зовсім ясне. Можна припустити, що вони були пов'язані з якоюсь ремісницею діяльністю мешканців городища, бо розташувались поблизу кузні. А можливо, вони використовувалися для приготування іжі і випікання хліба для населення всього городища.

Залишки семи печей (№ 10), розміщених в два ряди, виявлені безпосередньо під клітами, з внутрішнього боку валу, на східній частині городища (рис. 8). Зафіксовані залишки черенів і в деяких випадках невеликих глинобитних склепінців. На всіх черенях лежали товстим шаром попіл і зола, перемішані з уламками давньоруської кераміки і деревного вугілля.

Піч № 3 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, за 0,8 м від залишків згорілих конструкцій валу. Черінь її залягає від рівня давньої поверхні на 15—20 см і являє собою сферичної форми чашоподібне заглиблення, обмежене шаром печини і перепаленої щільної землі. Розміри печі $0,9 \times 0,7$ м, форма — злегка витягнутий овал. Вона заповнена спресованим шаром золи і попелу, де траплялись давньоруські черепки. Піч була склепінчастою, як свід-

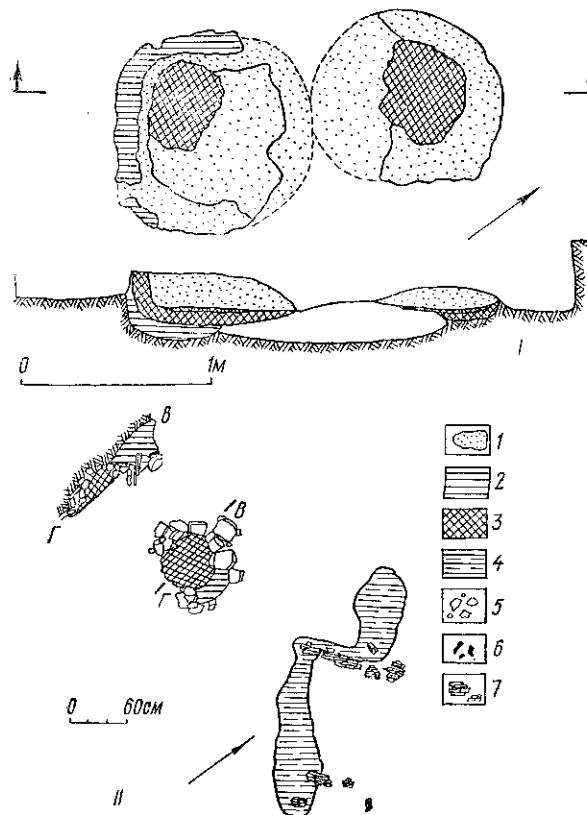

Рис. 7. Планы та розрізи об'єктів на південно-східній ділянці дитинця:

I — план і розріз залишків печей; II — план і розріз залишків ковалевського горна; 1 — скучення попелу; 2 — обпалена глина; 3 — ділянки черенів; 4 — обпалений шар в насипі валу; 5 — каміння; 6 — уламки кераміки; 7 — залишки дерев'яних конструкцій валу.

чать невеликі залишки склепіння, що збереглися в деяких місцях на 5—10 см висотою.

Піч № 4, майже круглої форми, розташована приблизно за 1 м на північ від попередньої. Діаметр її 0,6 м. Збереглася вона в дуже фрагментованому стані у вигляді окремих ділянок склепіння і шару золистої землі. Складається враження, що вона вже не діяла під час функціонування печі № 3.

Піч № 5 невелика за розмірами, кругла в плані, діаметром 0,6 м. Від неї залишилися ділянки глинобитного склепіння і значна частина череня, що являє собою шар (4—5 см завтовшки) щільної обпаленої глини. На черені також лежав шар золисто-попелястої землі. Піч виявлена на відстані 0,5 м від згорілих конструкцій валу, за 0,2 м на північ від попередньої. Судячи з її розташування і залишків, вона також функціонувала пізніше, ніж піч № 4.

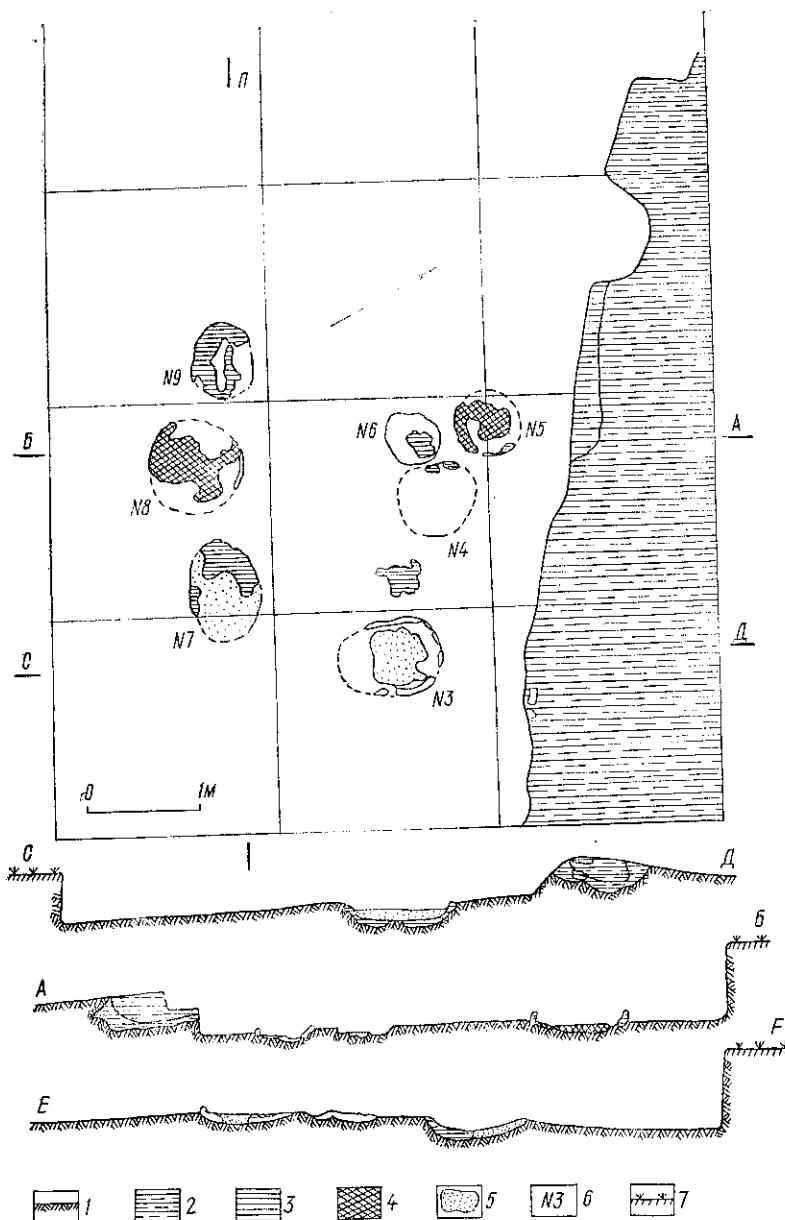

Рис. 8. План та розрізи печей у східній частині городища:

1 — рівень материка; 2 — обпалений шар пасищ валу; 3 — обпалена глина; 4 — ділянки череня; 5 — скупчення попелу; 6 — номера печей; 7 — рівень сучасної поверхні.

Піч № 6 розміщувалась поруч з печами № 4 і 5, на схід від них. Від неї збереглося невелике округле заглиблення діаметром менше 0,5 м, на дні якого зафікована невелика ділянка череня. Над ним лежав шар золистої землі. За своєю збереженістю ця споруда нагадує піч № 4. Очевидно, вона функціонувала так само, як і остання (дещо раніше печей № 3 і 5).

Другий ряд печей проходить майже паралельно описаному, але далі від згорілих конструкцій валу. В цьому ряді три печі і вони розташовані уздовж валу, як і печі № 3—6.

Піч № 7 виявлена за 0,8—0,9 м від печі № 3, на захід від неї. В плані вона має обриси витягнутого овала ($1 \text{ м} \times 0,7 \text{ м}$). Як і описані вище, ця піч заглиблена в давній горизонт на 0,2 м, а її черінь являє собою чашу сферичної форми, заповнену спресованим шаром золи й попелу. Збереглися ділянки череня і стінок купольного склепіння. Піч № 8, розташована на відстані 0,3 м на захід від попередньої (№ 7), являє собою круглу в плані споруду діаметром 0,9 м. За властуванням вона аналогічна описаним вище. Збереглися залишки череня і стінок склепіння. Піч № 9 овальна в плані, розміром $0,75 \times 0,5$ м, досить добре збережена. Тут майже повністю збереглося склепіння на висоту 10—15 см мало не по всьому периметру печі. За своєю конструкцією вона аналогічна іншим.

Поблизу цих печей знайдена велика кількість давньоруської кераміки, кісток тварин, залізних виробів, обпаленої каміння. Заповнення культурного шару тут являє собою золисто-попелясту землю. Всі розглянуті споруди виявлені на рівні давньої поверхні. Найімовірніше, що вони містились всередині житлових клітей, кількість яких встановити важко. Можна припустити, що їх було три або чотири. Печі не функціонували одночасно, про це свідчить і їх неоднакова збереженість. Можливо, вони використовувались не лише для опалення і приготування їжі. Не виключено, що в цій частині городища існувало якесь виробництво. На це може вказувати близькість ковалського горна, відкритого в останній кліті валу в квадратах 31 Щ-31 Ч (рис. 7, II). Розташоване горно на відстані 1 м від залишків обгорілих дерев'яних конструкцій кліті. Воно являє собою вогнище закругленої в плані форми, діаметр череня дорівнює 0,6 м загальний діаметр 0,9 м. Висота стінок в окремих місцях горна, особливо повернутих до валу, становить 0,4—0,5 м. Челюсті горна шириною 0,6 м спрямовані в бік внутрішньої площини городища. Стінки складені з добре підігнаних один до одного великих каменів, а черінь викладений з дрібного каміння і обмазаний шаром глини.

Перед горном була невелика яма, контури якої невиразні. Діаметр її не перевищував 0,6 м, глибина 0,5 м. Біля горна в ямі і під час розчистки його на черені знайдена велика кількість залізного шлаку, очевидно ковалського, оскільки куски були пористими і досить легкими, що свідчить про малий вміст заліза. В заповненні горна і ями багато попелу, кусочків деревного вугілля, уламків давньоруської кераміки.

Взагалі знахідки горен у давньоруських пам'ятках досить рідкі. Але за писемними, етнографічними джерелами і окремими археологічними знахідками відомо, що кузні, як правило, розташовувались на околицях городища, біля валів поблизу води⁷. Горно на городищі Гринчук не становить винятку: його виявлено в останній кліті на краю городища, на схилі — в найзручнішому місці для спуску до води.

По сад розташований за городищем на плато. Давньоруська кераміка, куски печини, обпалене каміння трапляються на площі 400×100 м. Були закладені шурфи в траншеї в різних місцях, але відкрито всього два об'єкти. Перший — на відстані 41,6 м, в західному напрямку від репера. Це — витягнуте заглиблення човноподібної форми, глибиною 0,6 м, розмірами $3,4 \times 1,7$ м; від сучасної поверхні об'єкт № 1 залягав на глибину 20—25 см. В заповненні його знайдені обпалене каміння, куски обпаленої глини, уламки залізних виробів, шиферне прясло, невеликі уламки давньоруської кераміки. Можливо, що це була неглибока яма господарського призначення.

⁷ Гончаров В. К. Райковецьке городище. К., 1950, с. 85; Еолчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.—МИА, вып. 32. М., с. 56—57; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Войль. К., 1966, с. 41.

За 30 м на південь від цієї ями відкрито житло. Воно являло собою споруду овальної форми, витягнуту з заходу на схід (рис. 9). Зафіксовано заглиблену частину па відстані 1—1,1 м від сучасної поверхні (на 0,6—0,7 м від давньої поверхні). Стіни її майже похилі, підлога з утрамбованої глини нерівна. На західному борту її на рівні давнього горизонта виявлена глинобитна піч у вигляді залишків череня напівовальної форми, витягнутого з півночі на південь на 0,85 м та

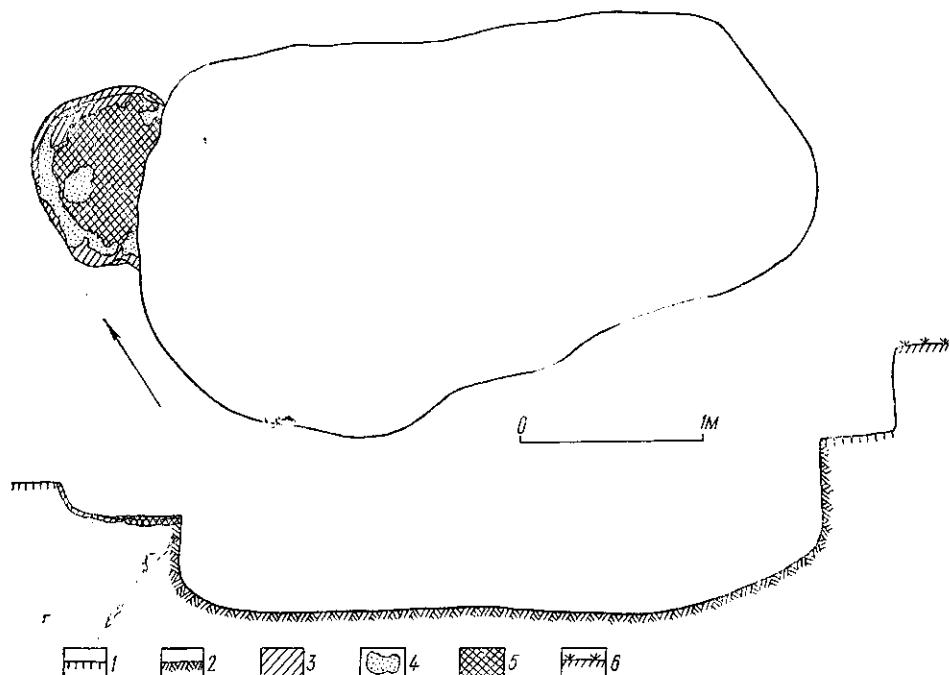

Рис. 9. План і розріз житла, відкритого на посаді:

1 — рівень давньої поверхні; 2 — рівень сучасної поверхні; 3 — залишки глиняних склепінь печі; 4 — скupчення попелу; 5 — залишки череня; 6 — рівень сучасної поверхні.

із заходу на схід на 0,5—0,6 м. Черінь зберігся добре. Він складався з щільного шару сильно перепаленої глини завтовшки до 3 см, а нижче — з обпаленої землі завтовшки 4—5 см. На черені лежав товстий шар спресованого попелу і золи, в якому були уламки давньоруської кераміки. Стінки склепіння печі збереглися на висоту 15—20 см, тобто на висоту заглиблених черенів від давньоруського горизонта в материк. Розміри заглибленої частини житла: в найширшому місці з півночі на південь 1,8 м; з заходу на схід 3,2 м + розміри печі, разом 3,8 м. Розташування печі на борту заглибленої частини житла свідчить про те, що розміри всієї споруди були більші, ніж відрита ділянка. Знайдок у цьому житлі небагато: в основному це уламки давньоруської кераміки, кістки тварин, обпалене каміння.

Характеристика речового матеріалу. Основний матеріал з розкопок Гринчукського городища представлений уламками глиняного посуду місцевого виробництва, серед яких велика частина припадає на горщики, лише в поодиноких випадках трапились фрагменти кришок, мисок, глеків, корчаг. За формою глиняний посуд з Гринчука не відрізняється від кераміки інших давньоруських пунктів Галицької землі⁸. Горщики являють собою тонкостінні посудини, виготовлені на гончарному кругу з добре відмученої глини. Основна їх ча-

⁸ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.—КСИА АН ССР, вып. 120. М., 1969, с. 3—14.

стина має низьку шийку, високо розташовані круті плічка, середньо-опуклий тулуб*. За вигином профіля шийки горщики з Гринчука можна розділити на три групи (рис. 10).

Перша група — посудини з плавним вигином шийки — нараховує 103 уламки (56% виборки). Тут є горщики з чітко виділеною плавною шийкою (85 шт.), а також близькою за формою до циліндричної (18 екз.; рис. 10, 10). До другої належать 53 екземпляри (29%) з відтягнутим верхнім краєм шийки. В цій групі також відрізняються інсанси профілювання шийки з відтягнутим краєм: плавна (7 екз.), близька до конічної (31), циліндрична (15 екз., рис. 10, 5, 6, 9).

Третя група включає зразки з ребристим перегином шийки — 27 екз. (15%), виділяються горщики з різким перегином шийки (22) і менш чітким — 5 екз. (рис. 10, 1, 2, 4).

За оформленням вінець посуд ділиться на дві групи: з потовщеннями вінцями — 172 екз. (94%) і без потовщення — 11 екз. (6%). В цих групах вінця відрізняються за оформленням свого краю (рис. 10). У горщиків з потовщеннями вінцями останні мають косий гладкий зріз краю — 25 екз. (14%) і павскісні жолобки по ньому — 80 екз. (44%) (рис. 10, 5, 7). У посудини з майже горизонтальним зрізом вінець, по якому проходить жолобок — 7 екз. (4%); з вертикальним гладким зрізом — 15 екз. (8%) і проведеними по ньому жолобками — 12 екз. (6%); з двогранним зрізом вінець: з гладкими гра-

Рис. 10. Профілі горщиців, знайдених на городищі біля с. Гринчук.

нями — 2 екз. та з жолобками — 25 екз. групу складають горщики з округлим краєм вінець — 8 екз. (14%) (рис. 10, 4—10). Горщики з вінцями без потовщення мають косий гладкий зріз вінець (3 екз.), косий з жолобками (5) і закруглений (5) (рис. 10, 1—3).

Привізна кераміка представлена невеликою кількістю фрагментів — амфор, поверхня стінок яких покрита густим рифлепням, окремими уламками білоглинняних поливних мисок, а також кількома пряслами з рожевого шифера (рис. 11, 1).

У результаті розкопок в Гринчуку зібрана велика колекція виробів із заліза — 60 предметів 19 видів, у тому числі 8 ножів, уламок бритви, 4 пряжки і кільця від ременів, цвяхи, скоби, заклепки, 7 шпор, 2 пари двочленних вудил, підпружні пряжки, уламок саблі або палаша, наконечники стріл, уламок залізної накладки від шолома, дужки відер (рис. 3). Тут же знайдено залишки бронзової обшивки щита. З предметів прикрас і туалету виявлені пастова намистина, срібний витий браслет, перламутровий гудзик. Трапився лицьовий бік бронзового енкаспіона київського виробництва, що належить до типу борисоглібських ре-

* Досліджено 183 уламки горщиців.

льєфно-воронованих. Є вироби з кістки — проколки, кістяні накладки, наконечники стріл і досить багато гральних костей астрагалів (рис. 11).

Датування городища. Хронологічні рамки цієї пам'ятки встановлюються на підставі датування знахідок. З виявлених шпор тільки одна (рис. 3, 8) належить до XI—XII ст.⁹ Такі шпори входили в спорядження легко озброєного вершника і пізніше XII ст. не мали значного поширення на Русі. Інші датуються XII — першою половиною XIII ст. (рис. 3, 19—20) або лише першою половиною XIII ст.¹⁰ Вони належали до спорядження важкоозброєного вершника і характерні для періоду феодальної роздробленості.

Вудила, знайдені на городищі, за класифікацією А. Ф. Медведєва мали широкий хронологічний діапазон з X по XIV ст.¹¹ Кістяне навершя руків'я батога (рис. 3, 1) датується XI—XII ст.¹² Кільцеподібна підпружна пряжка теж типологічно близька до зразків, що побутували на Русі в XI—XIII ст. Серед датуючих речей є також уламок енkalпіона, виробництво яких було налагоджене в другій чверті — середині XII ст.¹³ Таким чином, поодинокі датуючі знахідки вкладаються в рамки XII—XIII ст.

Що ж до основного археологічного матеріалу — кераміки, то основна її маса — посуд з потовщеними вінцями, тобто з валиком (94 %), належить до типів, характерних саме для XII—XIII ст. (рис. 10, 4—10). Серед них є форми, що продовжують своє існування і до XIV ст. (рис. 10, 8—10), проте з'явилися вони ще на початку XIII ст.

Незначна кількість кераміки без потовщених вінців (6%) була більш поширені в XI—XII ст., але, як відзначають дослідники, зрідка трапляється і на пам'ятках XII—XIII ст.¹⁴

Слід ще зупинитися на питанні про соціальну функцію городища поблизу с. Гринчук. Воно розташоване в середній течії Дністра, тобто в зоні, близькій до пограниччя Галицької землі із степом. За характером знахідок, виявлених під час розкопок, і передусім асортиментом ковалських виробів, тут широко представлені предмети спорядження вершника і верхового коня, речі побутового призначення і господарського вжитку, але відсутні вироби, пов'язані з трудовою діяльністю населення: сільськогосподарські знаряддя, ремісничий інвентар. Господарських будівель ремісничого характеру (крім залишків ковал-

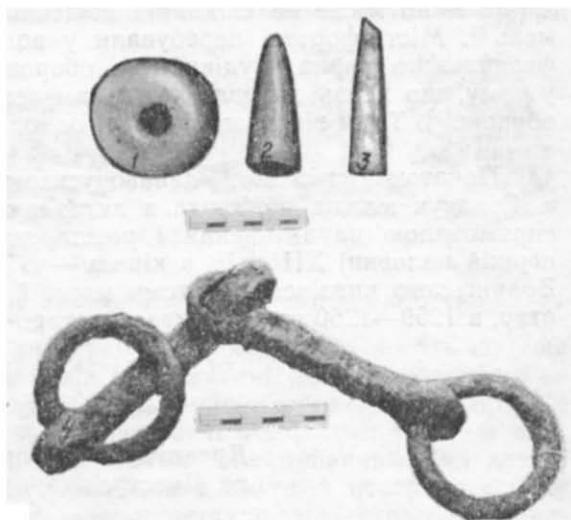

Рис. 11. Знахідки з розкопок городища у с. Гринчук:

1 — шиферне прясло; 2—3 — кістяні стріли; 4 — залізне вудило.

⁹ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в XI—XIII вв.—САИ, 1-36 Г. Л., 1973, с. 61, рис. 37; с. 63—65, рис. 39, табл. XVIII, 1—3.

¹⁰ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого.—МИА, 65, М., 1959, рис. 21, 7; с. 186.

¹¹ Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 185.

¹² Там же, с. 183.

¹³ Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси.—Византійский времіеннік, т. 14. М., 1959, с. 136—137.

¹⁴ Малевская М. В. К вопросу о керамике..., с. 3—14.

ського горна) не виявлено. Всі знахідки пов'язуються з перебуванням тут військового чоловічого населення (лише одне срібне кільце, пастова намистина і кілька шиферних прясел свідчать про присутність жінок). Характер залізних виробів підкріплює загаданий енkalpion із зображенням князівського культу воїнів — Бориса, Гліба. Його власником, безсумнівно, був хтось з дружинної верхівки городища (рис. 3). Беручи до уваги влаштування городища, його забудову і знайдені матеріали, а також незначні розміри посада, можна зробити висновок, що це була невелика військова фортеця, гарнізон якої ніс охоронну службу, як це мало місце на східних і південно-східних кордонах руських земель¹⁶. Міста-фортеці перевували у володінні представників верхівки феодального клана. Будівництво оборонних рубежів знаходило вираз у тому, що князь дарував феодалам землі при умові забезпечення їх оборони¹⁷. Тому військові фортеці одночасно були й феодальними замками.

Початок існування давньоруського городища-фортеці поблизу с. Гринчук можна пов'язати з активною діяльністю галицьких князів, спрямованою на зміцнення і розширення кордонів своїх володінь у першій половині XII ст.¹⁸, а кінець — із знищеннем фортець Галицько-Волинського князівства, у тому числі й кріпостей по середньому Дністру, в 1259—1260 рр. за наказом татаро-монголів¹⁹.

С. П. ПАЧКОВА

Древнерусское городище Гринчук на Днестре

Р е з и м е

В статье публикуются материалы древнерусского городища у с. Гринчук Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл., площадь которого в 1974—1976 гг. почти полностью раскопана. Городище мысового типа расположено на левом берегу Днестра, с напольной стороны к нему примыкает посад. Исследованы оборонительные укрепления, жилые, хозяйственные и производственные сооружения. Характер застройки города, ассортимент находок, выявленных в результате раскопок, а также незначительные размеры посада указывают на специализированное назначение этого пункта, как небольшой военной крепости, гарнизон которой нес охранную службу. Начало существования древнерусского городища-крепости у с. Гринчук можно связать с активизацией деятельности галицких князей, направленной на укрепление своих границ в первой половине XII в., а конец — с уничтожением оборонительных сооружений Галицко-Волынского княжества по приказу татаро-монголов в середине XIII в.

О. Р. ТИЩЕНКО

Мутинський скарб XII—XIII ст.

1956 р. групою учнів с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. на подвір'ї місцевої школи був знайдений скарб срібних речей. Він трапився на глибині близько 50 см, інші подробиці виявлення знахідки невідомі. Протягом деякого часу окремі частини скарбу зберігалися в різних місцях, а потім частково були зібрані і передані в історико-краєзнавчий музей (на громадських засадах) м. Кролевця.

¹⁶ Довженок В. И. Про типи городищ Київської Русі.— Археологія, 1975, с. 3—8.

¹⁷ Довженок В. И. Чучин — древнерусский город-крепость на Днепре.— Тезисы докладов советской делегации на 1-м международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.). М., 1965, с. 45.

¹⁸ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951, с. 136.

¹⁹ ПСРЛ, т. 2. Спб., 1908, с. 828.

У склад скарбу входили: 1) фрагменти браслета-наручня висотою 4,5 см (рис. 1); 2) псевдовитий браслет (горизонтальний діаметр 7 см, рис. 2); 3) три круглі підвіски (два діаметром 7 см, одна — 8 см, рис. 3, а, б); 4) дві однакові округлі намистини (рис. 3, б) і одна видовжена (рис. 3, г).

Зі слів завідуючого музеєм М. П. Тараненка відомо, що в складі скарбу був ще невеликий срібний глечик, але він не потрапив до музею. Можливо, крім перелічених предметів, були й інші.

Браслет-наручень дійшов у вигляді трьох фрагментів. Два з них повністю складають одну стулку, від другої залишився уламок, який становить її меншу частину. Обидві стулки, що з'єднувалися шарнірами, цілком подібні. Наручень виконано літтям у кам'яній формочці з наступною художньою обробкою (карбуванням, гравіруванням, позолотою та чорню).

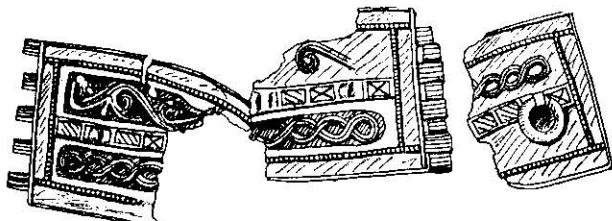

Рис. 1. Фрагменти та прорис браслета-наручня.

Поверхню кожної стулки зверху і знизу облямовує досить широка смуга (0,7 см). Її край з усіх боків відмежовані підвищеним валиком шириною близько 0,1 см, гладеньким з зовнішніх боків і рубчастим з внутрішніх. Бічні частини стулки прикрашені відрізками такої ж смуги, розміщеними поміж верхнім та нижнім облямуванням. Всі деталі облямування вкриті позолотою. Облямована смугами поверхня стулки поділена по горизонталі рівною, злегка виступаючою стрічкою шириною близько 0,5 см на дві однакові частини, кожна шириною 1,3 см.

Довжина розгорнутого наручня повинна дорівнювати 19,5 см, що відповідає діаметру 6,2 см. Вздовж середньої смуги кожної стулки є

по три петлі шириною 0,25 см. З них дві крайні розміщені па відстані 1,2 см від бічної облямівки. Третя — посередині між ними, на віддалі по 2,2 см з обох боків. В кожній петлі було по круглому рухомому колечку з діаметром зовнішнім — 1,3 см і внутрішнім — 0,7 см. Колечко в перерізі теж кругле (діаметр 0,3 см). На браслеті збереглося тільки одне з них. Проміжки середньої смуги, між петлями, орнаментовані заглибленим карбуванням. Орнамент простий, геометричний, у вигляді трикутників, з'єднаних вершинами, ламаних ліній та круглих крапок (можливо, він символізує зору землю та краплі грозового дощу).

Рис. 2. Псевдовитий браслет.

Верхня частина центрального поля орнаментована соковитою хвилястою гілкою з відгалуженнями, виконаною гравіруванням. Вона, очевидно, символізує квітучу рослинність, майбутній врожай. Подібного типу орнамент можна бачити в облямуванні заставки рукописної книги «Шестеднева Іоанна», на срібних браслетах-наручнях та золотих колтах¹, на інших зразках давньоруського мистецтва.

Нижня частина центрального поля прикрашена широким плетеним орнаментом. Він виконаний гравіруванням з чорненим покриттям

¹ История культуры древней Руси, т. 2. М.—Л., 1951, рис. 39, 205 з; 215 з.

і чітко сприймається на чисто срібному тлі. В різних варіантах цей мотив простежується на посудинах Х ст., на уламку полив'яної плитки з Чернігова ^{*}, на давньоруських браслетах-наручнях, а також на гле-чиках з стародавнього Любеча ². Цей орнамент утворився від сполучення двох хвилястих пасм, які взаємно переплітаються. Він символізує воду, необхідну рослинам. Моління про неї, як відомо, було важливою частиною слов'янської язичеської обрядності. Такі браслети-наручні стали неодмінним атрибутом святкування русалій ³, їх символіка повністю відповідає ідеям життедайної сили води та родючості землі.

Близьких аналогій цьому браслету немає. Досить загадковим є призначення колечок у петельках. Можливо, на них підвішувались ще

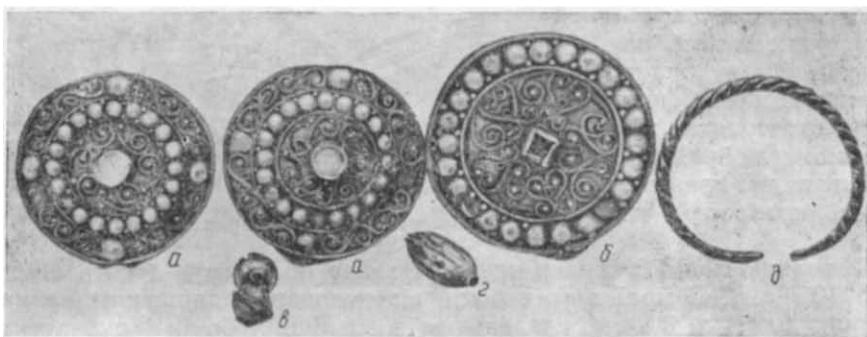

Рис. 3. Підвіски та намистини:
 а — мініші підвіски; б — більша підвіска; в — дві округлі намистини; г — видовжена намистина; д — витий браслет.

якісь прикраси або під час святкування русалій в них просовувалися стебла з квітами. Ці деталі відомі на широких пластинчастих браслетах з сільських курганних старожитностей новгородської землі XIV—XV ст.⁴

Витий браслет має близькі аналогії серед речей київських скарбів, особливо це стосується одного з них, знайденого біля с. Пілява (колишнього Канівського повіту Київської губернії) на березі річки Россави ⁵. Але в описаному браслеті кінці оформлені інакше: вони розплющені і прикрашені гравірованим візерунком. За класифікацією Г. Ф. Корзухіної, «...з кінця XI ст. починають робити більш складні виті браслети з накладними наконечниками, прикрашеними черню» ⁶. Як вказує автор, цей тип браслетів утримувався аж до навали татаро-монголів. Даний екземпляр відлитий в імітаційній кам'яній формі, тобто псевдовитий. На розплющені кінці його, відлиті разом з усім браслетом, гравіруванням були нанесені тоненькі загиблі візерунки, невизначені за рисунком. Майже подібний браслет знайдено в Чернігові.

* Фрагмент керамічної плитки, вкритої прозорою жовтою поливою, походить з розкопок Б. О. Рибакова на Валу в м. Чернігові 1956 р. Зберігається у Чернігівському історичному музеї.

² Макаренко М. Городище «Монастирище». — Науковий збірник історичної секції УАН за 1924 рік, т. 19, К., 1925, рис. 4; Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, табл. XI; I; Макарова Т. Н. Поливная керамика древнего Любеча. — СА, 1965, 4, рис. 1, 14.

³ Рибаков Б. О. Київські колти і віли-русалки. — Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

⁴ Рибаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, рис. 129.

⁵ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., скарби № 74, 1909 р. (табл. XXXI, 5, 6), № 68, 1936 р. (табл. XXIX, 11, 12), № 76, 1857 р. (табл. XXXII, 2), № 103, 1903 р. (табл. XI, 6, табл. XII, 1, 2, 3); № 110, 1941 р. і № 93 (табл. XVII, 6, 7); № 34, 1850 р. (табл. XIV, 2).

⁶ Корзухіна Г. Ф. Вказ. праця, с. 63.

ві⁷. Такі прикраси належать до часів, що передували монголо-татарській навалі (кінець XII — початок XIII ст.)⁸. Вони продовжили традицію витих браслетів.

Три круглі підвіски з порожнім гніздом від втраченого самоцвіту в центрі кожної мають незначні трикутні виступи для підвішування. Дві з них цілком однакові як за розміром, так і за мотивами декорування та композицією. Остання, на менших підвісках, побудована з концентричних кіл, які утворюють смуги різної ширини. У зовнішній смузі розміщені хрест-навхрест чотири великих порожнистих гладеньких кульки. Проміжки між ними заповнені сканими S-подібними спіральними мотивами із скрученого дроту, по два в кожному з чотирьох секторів. На кінцях спіральних завитків — кульки зерні, а посередині — маленькі сканні листочки, по два з кожного боку. Друга смуга цілком заповнена трохи меншими порожніми гладенькими кульками, між якими з обох боків паянні кульки зерні. Третя, найширша смуга, оточує гніздо самоцвіту. Вона містить шість сканих спіралей, теж з кульками зерні на кінцях. Ритміка розміщення спіралей як у першій, так і в другій смузі дещо порушена, що позбавляє декор сухості та одноманітності.

Більша за розміром підвіска має інше композиційне вирішення. Друга смуга менших підвісок тут точно повторюється в зовнішній смузі, але кульки більші. Вся площа між зовнішньою облямівкою і гніздом самоцвіту заповнена сканим візерунком, що складається з мотивів зовнішньої та внутрішньої смуг двох менших підвісок. Чергування мотивів і тут не відзначається точністю та строгістю.

Частини декору підвісок відмежовані сканими і гладенькими валиками різної товщини. Варто відзначити їх активну роль у створенні декоративного ефекту цих чудових ювелірних виробів.

Близьких аналогій розглянутим підвіскам немає. Вони дещо подібні до золотих колтів з Старої Рязані⁹, але спільні риси обмежуються мотивами сканного візерунку та паянністю гнізд для самоцвітів.

Дві однакові округлі намистини з цього скарбу формулою нагадують такі ж вироби з гньоздовського скарбу 1970 р., який, за визначенням Г. Ф. Корзухіної, був заритий на рубежі X та XI ст.¹⁰ Проте схожість тут не повна: гньоздовські намистини оперізані посередині тільки лінією перегину, мутинські ж у цьому місці перетинає роздвоєний рельєфний валик.

Гладенька видовжена намистина за формою має аналогії серед ювелірних виробів Старої Рязані, Чернігівщини¹¹ та інших земель...

В речах Мутинського скарбу наявні загальні ознаки, властиві виробам давньоруського ювелірного ремесла. Разом з тим, можна відзначити важливі риси своєрідності, які становлять великий інтерес для дослідників. Це особливо стосується браслета-наручня та круглих підвісок. Названі прикраси не знаходять аналогій серед відомих автору пам'яток такого типу.

Браслет-наручень за формулою та конструкцією повторює такі ж давньоруські вироби. Але декорування, його композиція та мотиви незвичайні. Поділ центрального поля стулки на дві рівні площини горизонтальною смugoю вказує на ідейну рівноцінність символіки кожної з них. Тут не виділяється головне і другорядне, як це можна бачити на всіх відомих браслетах-наручнях. Головне являє собою комплекс символів, які в сукупності втілюють одну ідею — води як необхідної умови

⁷ Корзухіна Г. Ф. Вказ. праця, с. 137 (скарб № 147, 1850 р.).

⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 271—272.

⁹ Монгайт А. Л. Старая Рязань.—МИА, № 49. М., 1949, рис. 108 б та 109 б.

¹⁰ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., табл. VIII, 8 (скарб № 18, 1912 р.).

¹¹ Монгайт А. Л. Указ. соч., рис. 113, 1, 2; Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., табл. VII, 6.

родючості. Відсутність антропоморфних чи зооморфних зображень вказує на збереження глибоких традицій слов'янського язичества. Тут все підпорядковане одній ідеї, що розкривається саме в тих формах, яким в більшості інших наручнів відведено друге місце, в нижчому, більш вузькому ярусі. Зв'язок символіки зображень з святкуванням русалій незаперечний. Слід відзначити і присутність стійкого мотиву плетінки, особливо характерного для роменських керамічних виробів та пізнішої кераміки чернігівської землі. Марно тут шукати близьких порівнянь з розкішними ювелірними виробами Києва чи старої Рязані. Риси витонченої краси, разом з простотою, є однією з важливих особливостей цього наручня. Вони зв'язують його з традиціями художнього ремесла східних слов'ян та салтівської культури, які знайшли в ньому своєрідне продовження. Така культурна спадкоємність стверджується і в дослідженнях останнього часу¹².

Необхідно відзначити багатство художньо-технічних засобів виразу, що виявляється у сполученнях чисто срібних, позолочених та чорнених ділянок з гравіруванням контурів орнаментальних зображень. Вражає також висока техніка ювелірного ремесла.

Аналогічні риси спостерігаються і в круглих підвісках. Їх декорування побудоване переважно на сполученні зерні та філіграні. Тільки єдиний самоцвіт, розміщений у центрі підвіски, становить яскравий акцент, який збагачує дещо строгий декор, надає прикрасі елементу розкішності.

Перед дослідником насамперед виникає питання: якщо описані речі скарбу місцевої роботи (а в цьому немає сумніву), то до якої етнічної групи давньоруського населення вони належать. Місце знахідки — с. Мутин на Сеймі, на південний схід від м. Кролевця — розташоване в межах території племінного княжіння літописних сіверян: «А друзии же седоше на Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошаася Съвер»¹³. Це підтверджено і археологічними пам'ятками VIII—Х ст., працями радянських дослідників¹⁴.

Характеризуючи культуру сіверян IX—Х ст., Б. О. Рибаков вважає її дуже високою і пише, що вона «...знаходить найближчі паралелі в Києві»¹⁵. На перший погляд це суперечить характеристиці Нестора, який протиставляє сіверян полянам, наближуючи перших до більш відсталих племен радимичів та в'ятичів («А Родимичи и Вятичи и Съвер один обычай имяху...»). Але мати один звичай ще не означає стояти на однаковому рівні розвитку. В дійсності серед загаданих племен сіверяни відзначалися вищим рівнем розвитку¹⁶. Ця точка зору знаходить підтвердження в пам'ятках, зокрема в ювелірних виробах.

Завдяки працям Б. О. Рибакова, А. В. Арциховського та інших дослідників, у нашій науці стала визначеною думка про те, що кожне східнослов'янське племінне об'єднання мало характерний для нього комплекс жіночих прикрас. Г. Ф. Корзухіна робить спробу визначити чотири періоди розвитку жіночого убору, починаючи лише з другої половини Х ст. При цьому вона вказує, що між мистецтвом рубежу та перших століть н. е. і мистецтвом Київської Русі проміжні ланки майже невідомі, що лунниці та інші речі, прикрашені зернью, як і сама зернь, з'являються на Русі в Х ст. досить раптово. Останні пам'ятки з зернью належать до VII ст., після чого до другої половини Х ст. вони не трапляються¹⁷. Тим часом, загаданий проміжок часу не можна вва-

¹² Сухобоков О. В. Славяне дніпровського Левобережья. К., 1975, с. 148.

¹³ Лаврентьевская летопись. Спб., 1887, с. 5—6.

¹⁴ Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян.—Археологія, 1953, 8, с. 29.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.—Советская этнография, 1947, 6—7; с. 97.

¹⁶ Там же, с. 91—94.

¹⁷ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., с. 64.

жати незаповненим. Для сіверян цього періоду характерними є не тільки загальнозвичані спіральні скроневі кільця та грині зі згинами (на-головники)¹⁸, але й ряд інших знахідок — майстерно виконаних виробів з металу (персні, браслети, бубонці). Особливу увагу привертають речі Хар'ївського скарбу¹⁹ з їх досконалою для того часу ювелірною технікою, в якій головне місце належить зерні та філіграні. Її традиції в розвинутому вигляді знайшли свій прояв у чудових підвісках Мутинського скарбу, який можна датувати кінцем XII — початком XIII ст.

Г. Ф. Корзухіна зв'язує появу зерні в часи Київської Русі з Волинню і сусідніми слов'янськими територіями — Польщею та Чехією²⁰. Вона вважає, що цьому сприяло включення Волині в склад Київської Русі. Дослідниця також вказує, що в «межах території Волині... знайдена основна маса речей з зерні, в тому числі три кращих скарби (15, 16, 17)»²¹. Насправді тільки один з них виявлено на території Волині*, два інших — на Київщині²². Крім того, Г. Ф. Корзухіна чомусь не згадує скарб 1912 р. з с. Денис Переяславського повіту Полтавської губернії, який містить багато речей з зерні²³. Він знайдений на землі сіверян і безпосередньо пов'язаний з цим питанням.

Таким чином, картина поширення зерні у другій половині Х ст. та на рубежі X і XI ст. зовсім інша. Крім Волині, Київщини на південні, Гніздова на півночі, значним районом розповсюдження прикрас з зерні є земля сіверян на південному сході слов'янських земель. Органічна стилістична єдність зв'язує ювелірні вироби Хар'ївського та Мутинського скарбів, хоч іх і розділяє проміжок часу в двісті років.

Мутинський скарб є ще одним дуже яскравим підтвердженням існування своєрідної місцевої сіверянської культури в ювелірному мистецтві Давньої Русі.

А. Р. ТИЩЕНКО

Мутинский клад XII—XIII вв.

Р е з ю м е

В 1956 г. в с. Мутин (на р. Сейм) Кролевецького р-на Сумської обл. случайно был обнаружен клад, состоящий из серебряных украшений: браслет-наруч, три круглых подвески, псевдовитой браслет и три бусины. Особый интерес представляют наруч и подвески. Символика растительного плетеночного и геометрического орнаментов наруч тесно связана с обрядностью праздника русалий. Подвески украшены сканью, зернью и крупными полыми шариками.

Место находки клада, высокая ювелирная техника, черты местного своеобразия, а также глубокие устойчивые традиции указывают на принадлежность изделий к культуре, издавна бытавшей на земле северян. Удивительное сочетание простоты и изящества предполагает традиционную взаимосвязь с салтовской культурой. Наличие в составе вещей псевдовитого браслета, характер и типы украшений, особенности декора и композиции говорят в пользу датировки клада концом XII — началом XIII вв.

Наруч и подвески не имеют близких аналогий. Они свидетельствуют о том, что северянская ветвь древнерусского прикладного искусства более богата и оригинальна, чем предполагалось до знакомства с кладом, который в силу ряда своих особенностей представляет научный интерес.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне..., с. 91.

¹⁹ Березовець Д. Т. Хар'ївський скарб.— Археологія, 1952, 6.

²⁰ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., с. 64—65.

²¹ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., скарби № 15, 1864 р. (табл. VI, 6—16); № 16, 1928 р. (табл. с. 84); № 17, 1883, р., с. 85.

* В с. Борщівка Дубенського повіту.

²² Скарб 1864 р.— в с. Юрківці Липовецького повіту; скарб 1928 р.— в с. Копіївка Дашибського повіту. Див.: Лінка Н. В. Копіївський скарб.— Археологія, 1948, 2.

²³ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., скарб № 18, 1912 р., табл. VIII, 1—30.

Г. Н. МАТЮШИН

Мезоліт Южного Урала М., «Наука», 1976

За останнє десятиріччя відзначаються певні успіхи у галузі вивчення мезолітичних пам'яток нашої країни і, перш за все, Європейської частини СРСР. Цьому питанню, зокрема, було присвячено дві спеціальні паради, що відбулися у Ленінграді. За останні роки у Москві, Києві, Вільнюсі, Мінську вийшло близько десяти монографічних досліджень, присвячених мезолітичній тематиці. Серед них помітне місце належить монографії Г. М. Матюшина про мезоліт Південного Уралу. Цей район включає велику територію Передуралля, Зауралля та південні відроги уральського хребта в межах Башкирської АРСР, Оренбурзької і Челябінської областей.

Розіздки пам'яток епохи мезоліту на вказаній території розпочалися більше 100 років тому, але переважна більшість матеріалів, що лягла в основу рецензованої праці, були виявлені експедиціями останніх 10—12 років. Працювали вони в основному під загальним керівництвом автора монографії. Всього в районі дослідження відкрито більше 50 стоянок, частина яких вивчена шляхом розкопок, інколи на значній площі.

Всебічний аналіз здобутого матеріалу, в тому числі й машинна його обробка, дали підставу автору для виділення тут двох мезолітичних культур — романівсько-ільмурзинської і янгельської. Перша локалізується в Передураллі (верхня частина басейну р. Білої), а друга — в Заураллі (верхів'я р. Урал і басейни лівих приток Тоболу). За складом виробів вони помітно різняться між собою. Для стоянок романівсько-ільмурзинської культури характерне переважання знарядь з різцевим сколом, зокрема різців на куті зламаної пластини; скребки тут здебільшого кінцеві на укорочених пластинах, рідко — на відщепах, інколи вони двобічні. Нуклеуси прямоплощадкові, в тому числі правильно конічні. Помітну рису культури становлять різноманітні вістря на пластинах, зокрема з черешком, що використовувались як наконечники стріл. Серед мікролітичних виробів наявні пластини із скошеним кінцем; геометричних мікролітів немає зовсім.

Як відомо, раніше пам'ятки Південного Приуралля О. М. Бадер відносив до камської мезолітичної культури, а А. А. Формозов виділяв тут окрему камську мезолітичну провінцію¹.

Крем'яні вироби янгельської культури Зауралля в багатьох відношеннях аналогічні романівсько-ільмурзинським. Тут переважають ті ж типи різців на куті зламаної пластини, кінцеві скребки, серед яких, однак, помітно більший процент виробів на відщепах. Не відрізняються в цілому від романівсько-ільмурзинських і типи конічних ортогнатних нуклеусів. Але в комплексах янгельської культури значну роль відіграють геометричні мікроліти, зокрема видовжені асиметричні трапеції — трикутники, що їх автор відносить до типу А I, Б I. Є й пластини-вкладиші із затупленою спинкою, а також мікрорізці. Проте вістря на пластинах відсутні.

В окремому розділі монографії розв'язується проблема періодизації та хронології виділених культур. Для Передуралля, тобто району поширення пам'яток романівсько-ільмурзинської культури, це робиться з урахуванням наявних стратиграфічних розрізів, а для Зауралля — переважно на підставі типологічного аналізу крем'яних виробів. З метою періодизації досліджених мезолітичних пам'яток і визначення їх абсолютноного віку широко використовуються дати, одержані методом С-14 (понад 50 визначень).

Важливо підкреслити, що пайраніші етапи південно-уральського мезоліту належать не до фінально-плейстоценової епохи (дріас). Цей факт, що знаходить відповідності у мезоліті Центральної Європи та Прибалтики, до певної міри узгоджується з даними про хронологію Переднього Сходу, Малої Азії і степового півдня Східної Європи (Україна), де початкові етапи мезоліту також сягають фінальних фаз плейстоцену.

Унікальним явищем для мезоліту Євразії є відкриття на Південному Уралі, в районі поширення янгельської культури, стоянок, де мікроліти геометричних форм первісно залігали разом з фауною мамонта (Шикаївка 2).

Верхній хронологічний рубіж мезоліту і переход до неолітичної епохи автор, як і більшість дослідників, пов'язує з появою кераміки, тобто приблизно з VI тисячоліт-

¹ Бадер О. Н. Мезоліт лесного Приуралля и некоторые общие вопросы изучения мезолита.— МИА, № 126, М., 1966; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1969.

там до н. е. Таким чином, період розвитку мезолітичних культур Уралу загалом припадає на Х—VI тисячоліття до н. е.

Як позитивну рису праці, слід відзначити і те, що в ній при визначенні абсолютноного віку мезолітичних пам'яток та їх періодизації, поряд з датами за С-14, широко використано також дані палеонологічних досліджень.

Важливою проблемою, порушеною в монографії, є походження та культурно-генетичні зв'язки мезолітичних культур Південного Уралу. Більш просто, однозначно і, здається, цілком перекливо вирішується ця проблема для янгельських пам'яток. За складом геометричних мікролітів, зокрема наявністю видовжених асиметричних трапецій, ці комплекси Південного Уралу та Зауралля, безперечно, тяжіють до Східного Прикаспію (Джебел, Дам-Дам Чешме 2) і більш східних районів Близького Сходу (Белт, Зарзі Б, Шапідар Б, Палегавра та ін.). Автор не безпідставно твердить, що подібність крем'яних виробів Південного Уралу і Прикаспію може свідчити про реальні зв'язки населення цих областей в епоху мезоліту. Південний Урал, на його думку, був крайньою північно-східною провінцією поширення геометричних мікролітів близькосхідних типів.

Менш чітко визначаються в монографії культурно-генетичні зв'язки другої на Південному Уралу романівсько-ільмурзинської культури. На думку дослідника, ця культура в цілому «входить до східноєвропейської спільноти», для якої типові наконечники стріл на пластинах, територіально вона охоплює області від північної Польщі до Уралу». Очевидно, слід було б включати до цієї області з вістрями на пластинах також культури більш західних областей, у тому числі арентгебурзьку і Лінгбі. В такому разі зона культур з наконечниками на пластинах простягається від Голландії через північ Центральної Європи, Прибалтику, лісові райони Східної Європи до Передуралля включно.

В одному з підрозділів автор поставив перед собою нелегке завдання з'ясувати проблему зв'язків окремих типів знарядь праці з кременю і виникнення та поширення відтворюючих форм господарства. Мова йде про місце формування культур з геометричними мікролітів, появу землеробства і скотарства та поширення цих надбань у Європі. Ідея, яку прагне обґрунтувати автор, простежується досить чітко: епіцентром виникнення геометричних мікролітів, як і відтворюючих форм господарства, був Передній Схід, звідки вони проникли в Європу. Але його висновки у цій галузі досить суперечливі. В одному місці Г. М. Матюшин, наприклад, пише: «Якщо зіставити шляхи поширення продуктивного господарства в Європу і піляхи поширення культур з трапеціями і пластиначастою індустрією, то можна помітити, що вони дивно збігаються...» (с. 229). А трохи далі він зауважує, що між культурами з геометричними мікролітів і продуктивним господарством «повного збігу немає ні в часі, ні в області поширення» (с. 241). Потім дослідник робить спробу з'ясувати причини такого явища. Виникає питання: якої ж саме позиції він дотримується? Чи слід пов'язувати розвиток мікролітичної техніки в обробці кременю з появою відтворюючих форм господарства, чи такого «збігу» немає? Відповідь на це питання, очевидно, не може бути однозначною, особливо, коли розглядати матеріали різних районів Старого світу.

Як відомо, думка про те, що епіцентром виникнення відтворюючих форм господарства, як і багатьох інших прогресивних надбань культури, був Передній Схід, тепер, здається, уже ні в кого не викликає особливих заперечень. Безперечною слід вважати і тезу, згідно з якою ідея землеробства і скотарства, а нерідко й самі одомашнені види рослин і тварин проникли в Європу, очевидно, приблизно тими ж, найбільш зручними шляхами, що й присені сюди раніше нові прийоми пластиначастої техніки обробки кременю та перші мікроліти геометричних форм. У країнах Стародавнього Сходу процес геометризації крем'яних виробів і появі відтворюючих форм проходили приблизно в один і той же час. Але в Європі, особливо Східній, цей збіг був далеко не повним.

Пластиначаста техніка обробки кременю проникла в Європу ще в пізньому палеоліті і тоді ж тут спорадично з'являються і мікроліти, у тому числі й геометричних форм, що, наприклад, уже представліні в Костенках на Дону (Аносівка 2, Тельманівська стоянка). В ранньому мезоліті Криму і Причорномор'я геометричні мікроліти є основною категорією знарядь на стоянках (Шан-Коба, Білолісся), але ознаки приурочення тварин чи вирощування культурних рослин ми тут не знаємо, як немає їх і в інших ранньомезолітичних культурах Європи — романело-азільських на Балканах чи азільських у Західній Європі. Лише в пізньому мезоліті Європи з'являються перші ознаки доместикації тварин, зокрема свині і бика. Вівця і коза, що були первими серед свійських тварин Стародавнього Сходу, в Східній Європі, з'явилися тут лише в кінці неоліту — мідному віці. Ми уже мали нагоду говорити, що «модель» формування скотарства на Передньому Сході і в Європі, зокрема Східній, була неоднаковою².

Як видно з відповідних розділів рецензованої монографії, прямого збігу появі геометричних мікролітів і відтворюючих форм господарства немає і на південному Уралі, де в мезоліті ще відсутні сліди доместикації тварин і розведення культурних злаків. Помилка автора монографії у розв'язанні досліджуваної проблеми полягає, на наш погляд, у тому, що він намагався вирішити її однозначно в глобальному масштабі для Переднього Сходу, Північної Африки і Європи до Південного Уралу і Зауралля

² Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР.— Археологія, 1977, 21.

включено. Звідси й випливає наведена вище непослідовність викладу. Джерелознавча база в наш час така, що проблема походження відтворюючих форм господарства та їх зіставлення з іншими культурними надбаннями може бути розв'язана лише в результаті аналізу конкретних умов культурно-історичного розвитку окремих районів Євразії.

В монографії Г. Н. Матюшина, як і в багатьох інших працях такого характеру, багато уваги приділяється питанням методики дослідження. Автор, зокрема, пропонує свою загальну схему класифікації знахідок на мезо-неолітичних стоянках Південного Уралу. Як і схеми більшості дослідників, вона багатоступінчаста і включає п'ять рівнів — категорії, групи, класи, типи виробів та їх види (с. 43). Якщо вилучити з неї найвищий рівень категорії, куди включено предмети з глини й металу, що потребують окремої класифікації, то архітектоника запропонованої схеми є не дуже перевантаженою. Однак в ній, на жаль, не підкреслена група знарядь, а деякі їх види (типи), зокрема різці, зовсім відсутні. При класифікації певних видів знарядь, наприклад скребків і геометричних мікролітів, автор досить вдало, на наш погляд, застосував «матричний» спосіб їх характеристики (рис. 4, 5). При цьому «матриця» геометричних мікролітів більше розроблена, що видно, зокрема, з тексту книги, де «кодові» визначення трапеції і трикутників застосовуються досить часто, в той час як характеристика скребків дається описово. Однак, групуючись на цьому принципі класифікації, автор місцями, очевидно, з метою максимального заповнення клітки матриці, створює післячуї в природі види (варіанти) виробів. Сказане стосується, наприклад, «сегментів з вимками» (Д. 1, 2; Д. 5, 6), оскільки важко уявити собі, щоб пластина, з якої виготовлено сегмент, мала б увігнутий бік, в усякому разі спеціально сформований майстром.

Матричний спосіб класифікації крем'яних виробів відносно новий в радянській археологічній літературі, і його введення автором монографії заслуговує на увагу. Але повне ігнорування останнім методу складання «типо-листів», що застосовується багатьма дослідниками (О. П. Черніш, Г. Л. Мацкевич, Д. Я. Телегін та ін.), не можна вважати правильним. Нам здається, що найбільш перспективним у справі розробки класифікації крем'яних виробів буде поєднання цих двох методів.

Автор, безперечно, має рацію, вказуючи на те, що при аналізі крем'яних комплексів ми повинні брати всі без винятку його складові частини, в тому числі пластини, відщепи і лусочки. Іх необхідно включати і в машинну обробку матеріалів. Але саме форма підрахунків, що її застосовує автор, коли за 100% береться вся сума знахідок (нуклеуси, пластини, відщепи, лусочки, сколи, а також всі готові знаряддя), по-перше, є дуже громіздкою і незручною, а по-друге, не зовсім вірною. Методично це неправильно хоча б тому, що тут і готове знаряддя, і просто лусочка чи відщепи розглядаються як рівновеликі одиниці, хоч кожна з них, як відомо, несе в собі далеко не рівнозначну культурно-історичну інформацію. Включення в машинну обробку комплексів, де за 100% беруться всі речі, дає, крім того, дуже громіздкі таблиці з числовими показниками по п'ять цифр після коми (табл. VI), що при роботі з ними сприймається важко. Безперечно, набагато зручнішими в користуванні є таблиці, в яких за 100% беруться всі речі комплексу лише для виділення основних його складових груп: А — нуклеуси, заготовки знарядь (пластини, відщепи), а також різні відходи виробництва; В — група готових знарядь. Далі, при підрахунках процентного складу виробів вказаних груп (А і В) за 100% приймається кількість одиниць у кожній з них. Така система дає змогу мати в таблицях лише по дві цифри після коми, що при користуванні ними і введенні індексів схожості є значно зручнішим, ніж метод підрахунків, запропонований автором³.

Слід зауважити, що інколи спосіб визначення процентного складу знарядь комплексів за групами А і В просто необхідний, як наприклад, при вивченні старих колекцій чи випадкових зборів, коли дослідники брали переважно знаряддя праці, а відщепи залишалися на місці.

Таким чином, велике коло питань монографії Г. М. Матюшина виходить за межі дослідження розглянутого регіону — Південного Уралу. Розробка окремих проблем вдалася автору краще, інших — менше. В числі останніх, наприклад, спроба вирішення проблеми етнокультурної належності носіїв мезолітичних культур, поділ стоянок на «територіальні общини», яких виділено три категорії (с. 272) тощо.

Але загалом книга Г. М. Матюшина «Мезоліт Південного Уралу» є серйозним вкладом у розробку проблематики історії мезолітичного населення Євразійського континенту.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

³ Більш докладно про це йдеться в роботі: Телегін Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента.— Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977.

Є. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

Поховання ранньоскіфського часу на Київщині

1975 р. під час проведення розвідувальних робіт на ранньослов'янському поселенні III—IX ст. н. е. Обухів II*, розташованому поблизу м. Обухів Обухівського р-ну Київської обл., на плато правого корінного берега річки Стугни та Кобрини, відкрито поховання з тілопокладенням. Воно зафіксоване поблизу перехрестя грунтових шляхів (Обухів — с. Трипілля та Обухів — с. Дерев'яна Обухівського р-ну).

Тут під час огляду бульдозерної траншеї, прокладеної при спорудженні насипу, на її долівці (глибина траншеї 0,4 м від сучасної поверхні поля **, що примикає з півночі), біля північного краю було знайдено скupчення кісток людини. На цьому місці проведено охоронні розкопки.

Обстеження не дало змоги з точністю встановити існування якихось зовнішніх ознак поховання (курганного насипу тощо) внаслідок значного зруйнування поверхні. На полі вони також не простежуються. У траншеї не було помітно слідів рову, викидів, плям тощо, якщо вони й існували, то, імовірно, знищені земляними роботами. Таким чином, визначити характер поховання — курганне воно чи грунтове, важко.

Розкоп (розміри 2×2 м), закладений на місці скupчення кісток, орієнтований паралельно трасі траншеї на північний захід — південний схід, дав таку стратиграфію: шар насипаного ґрунту, порушеного під час будівництва (15—20 см); чорно-жовтий ґумусований суглинок (5—10 см); материк — світлий лесоподібний суглинок, глина від сучасної поверхні 0,6—0,7 м, від рівня додаткової траншеї — 0,2—0,3 м. Шар суглинку та материк значно пошкоджені норами гризунів.

В насипному шарі, як і на поверхні, знайдено дрібні уламки кісток (черепа, кінцівок, 4 зуба), а також фрагменти верхньої частини маленької ліпної посудини та два фрагменти ранньослов'янської ліпної кераміки з культурного шару поселення. На глибині 0,59 м від сучасної поверхні *in situ* виявлені залишки тілопокладення. Збереглися кістки хребта, ребра, плечові та ліктюві кістки обох рук, а також таза. Вони залягали в шарі ґумусованого суглинку в анатомічному порядку (рис. 1 і 2), але були сильно потріскані. З іх розташування можна судити, що похований лежав на лівому боці, скорочений із складеними разом та зігнутими в ліктях руками, орієнтований головою на південний схід.

На цьому ж рівні частково простежено контур могильної ями ***, яка, імовірно, була прямокутної форми з округленими кутами, розмірами $1,5 \times 1$ м. Дно її зафіксовано на глибині 0,7 м. Між кістяком та дном ями був шар темного ґумусного заповнення, потужністю 10—11 см.

* Роботи провадилися археологічною експедицією Київського педінституту. Начальник — Н. М. Кравченко.

** Поле належить колгоспу «Придніпровський» (с. Трипілля).

*** В інших місцях контур не простежений внаслідок значного пошкодження ґрунту.

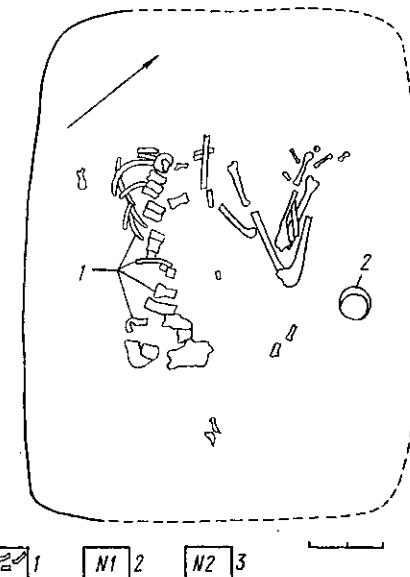

Рис. 1. План поховання з розкопу (Обухів II):

1 — кістки кінцівок та хребта; 2 — кістки ребер і тазові; 3 — денце кубка.

За 17 см на захід від ліктів похованого, на глибині 0,59 см було виявлено іп
situ нижню частину ліпної посудини, до верхньої частини якої належали фрагменти,
згадані вище. У реставрованому вигляді вона являє собою кубок (рис. 3), виготовле-
ний з глини жовтувато-бурого кольору з сірими плямами, поверхня горизонтально під-
лощена (біля дніца просто згладжена), в глянцій масі — домішки піску та дрібної
жорсткі. Випал у верхній частині однорідний (кольору поверхні на зламі), у нижній —
тришаровий з чорною смугою у зламі. Посудина має округле, трохи сплющене ден-
це, незначно виділені плічка та шийку, а також прямі, горизонтально зірзані вінця.
Діаметр шийки 6 см, діаметр тулуба у найбільшому розширенні 7,5 см, висо-
та 7,3 см.

Кубок належить до типових круглодонних посудин ранньоскіфського часу, прото-
типовими яких є подібні кубки черноліської та білогрудівської культури¹. Найближча

аналогія йому — це кубок з по-
ховання № 1 кургану XXXIV з
могильника VII—VI (за
М. Я. Рудинським)² або

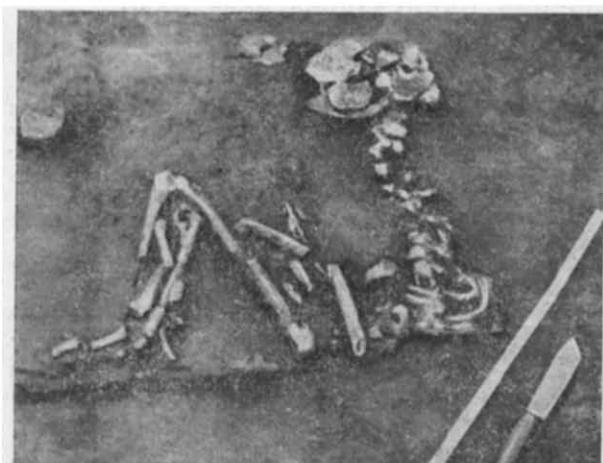

Рис. 2. Обухів II. Поховання

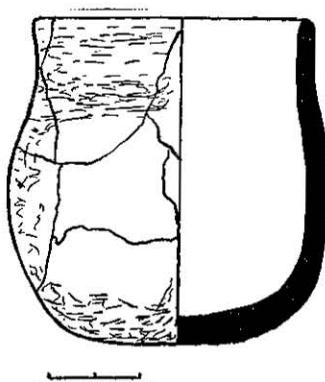

Рис. 3. Кубок з поховання.

VII ст. до н. е. (за Г. Т. Ковпаненко) на р. Ворсклі поблизу с. Мачухи (уроч. Таравів Яр) Полтавського р-ну Полтавської обл. З цього ж могильника походить серія посу-
дин, близьких типологічно до описаної, але з деякими відмінностями³. Подібні вироби
відомі також у матеріалах з курганів VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці поблизу м. Сміли на Дніпровському Правобережжі⁴.

Поховальний ритуал теж цілком відповідає ранньоскіфському часу, для якого
характерні скорчені тілопокладення на боці⁵. Детальну відповідність похованню з Обу-
хова, за положенням та орієнтацією, можна знайти в тому ж Мачухському могильнику (згадане поховання № 1, курган XXXIV; поховання № 2, курган XXXI тощо)⁶.

Таким чином, за особливостями поховального обряду та інвентаря, поховання з
Обухова датуються ранньоскіфським часом (VII—VI ст. до н. е.).

Необхідно також вказати, що за 1,5 км від місця розташування поховання роз-
ташоване ранньоскіфське поселення (північна ділянка Обухова II, уроч. Бовчий), що
було відкрите експедицією педінституту 1971 р. і досліджувалось Е. О. Петровською
1973 р. Дослідниця датувала його кінцем VII — початком VI ст. до н. е.⁷ Не виключе-
но, що це поселення та описане поховання мають зв'язок між собою, оскільки хроно-
логія їх збігається.

¹ Покровська Е. Ф. Поховання VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці.— Археологія, 1975, с. 70; Археологія Української РСР, т. 2, К., 1971, с. 91.

² Рудинський М. Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.).— АП УРСР, т. 2. К., 1949, с. 60, рис. 5, 1; с. 69.

³ Ковпаненко Г. Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, с. 146; 150, рис. 2, 6, 7, 19, 11; с. 161, рис. 5, 8, 9, 17.

⁴ Покровська Е. Ф. Вказ. праця, с. 67, рис. 5, 8, 9, 17.

⁵ Археологія УРСР, т. 2, с. 82.

⁶ Рудинський М. Вказ. праця, с. 60, рис. 4; Ковпаненко Г. Т. Вказ. праця, с. 148, 151.

⁷ Петровская Е. А. Отчет о раскопках двух поселений: 1) раннескифского в уроч. Волчьем; 2) раннескифского и белогрудовского в уроч. Пидгородыце, вблизи г. Обу-
хова, Киевской обл., в 1973 г., с. 7 — НА АН УРСР.

Поховання з Обухова II належить до київської (кієво-черкаської) групи⁸ пам'яток ранньоскіфського часу і має також спільні риси з пам'ятками ворсклинської групи (Мачухи). Це узгоджується з думкою спеціалістів про близькість культури ранньоскіфського населення обох згаданих груп⁹.

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

**Погребение раннескифского времени
на Киевщине**

Резюме

При рекогносцировочных работах на раннеславянском поселении Обухов II (г. Обухов Обуховского р-на Киевской обл., р. Стугна — Днепр) открыто частично разрушенное строительством дороги погребение с трупоположением. На основании черт погребального обряда (скорченное положение на левом боку, юго-восточная ориентация) и инвентаря (лепной круглодонный кубок) погребение отнесено к раннескифскому времени и датируется VII—VI вв. до н. э.

⁸ Археологія УРСР, т. 2, с. 76; Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, с. 145.

⁹ Археологія УРСР, т. 2, с. 198.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВВА — Вопросы всеобщей истории архитектуры
ДВС ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ИАК — Известия Археологической комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МИСК — Материалы по истории Ставропольского края
ОАИЭ — Общество археологов, историков, этнографов при Казанском университете
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
СЭ — Советская этнография
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
ХДУ — Харківський держуніверситет
BCH — Bulletin de correspondance hellénique
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
WZ — Wissenschaftlichen Zeitschrift der Martin — Luther — Universität Halle — Wittenberg, Gesellschafts und Sprachwissenschaftliche Reihe

---

З М И С Т

Статті

Асеев Ю. С. Про дату будівництва київської Софії	3
Агбунов М. В. (Одеса). Давньогрецький Ніконій	13
Радзієвська В. Є. (Харків). Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії	19
Довженко Н. Д. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів	27
Нужний Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої техніки»	35

Публікації та повідомлення

Цвейбелль Д. С. (Донецьк) Біфас з Макіївки	44
Пясецький В. К. (Ровно) Мезолітичні стоянки торфовища Корма	46
Бородулін В. Г. (Харків) Кам'яна мотика з с. Новопокровки	60
Мурзін В. Ю., Черненко Є. В. Скіфський курган поблизу с. Дніпраїни	61
Висотська Т. М. (Сімферополь) Ліпний посуд Неаполя Скіфського	63
Пачкова С. П. Давньоруське городище Грінчук на Дністрі	78
Тищенко О. Р. Мутинський скарб XII—XIII ст.	96

Критика і бібліографія

Телегін Д. Я. Г. Н. Матюшин. Мезоліт Южного Урала	102
---	-----

Охорона археологічних пам'яток

Гороховський Є. Л. Поховання ранньоскіфського часу на Київщині	105
Список скорочень	108

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Асеев Ю. С. О дате строительства киевской Софии	3
Агбунов М. В. (Одесса) Древнегреческий Никоний	13
Радзивельская В. Е. (Харьков) Техника прядения у населения лесостепной Скифии	19
Довженко Н. Д. Погребения с антропоморфными стелами в свете этнографических материалов	27
Нужный Д. Ю. Некоторые вопросы «микрорезцовой техники»	35

Публикации и сообщения

Цвейтель Д. С. (Донецк) Бифас из Макеевки	44
Пясецкий В. К. (Ровно) Мезолитические стоянки торфяника Корма	46
Бородулин В. Г. (Харьков). Каменная мотыга из с. Новопокровки	60
Мурzin В. Ю., Черненко Е. В. Скифский курган близ с. Днепряны	61
Высотская Т. Н. (Симферополь) Лепная посуда Неаполя Скифского	63
Пачкова С. П. Древнерусское городище Гринчук на Днестре	78
Тиценко А. Р. Мутинский клад XII—XIII вв.	96

Критика и библиография

Телегин Д. Я. Г. Н. Матюшин. Мезолит Южного Урала	102
---	-----

Охрана археологических памятников

Гороховский Е. Л. Погребение раннескифского времени на Киевщине	105
Список сокращений	108

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

32

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарьова. Художний редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори В. М. Семенюк, О. С. Улезко.

Інформ. бланк № 2678.

Здано до набору 25.04.79. Підп. до друку 31.10.79. БФ 01712. Формат 70×108/16. Папір, друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 9,77. Тираж 1000 пр. Зам. 9—1090. Ціна і крб. 50 ксп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, ГСП, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, Довженко, 3 в обласній книжковій друкарні Львівського облполіграфвидаву, Львів, Стефаника, 11. Зам. 4953.

**У видавництві «Наукова думка»
в 1980 р. вийде в світ книга:**

**Нове в археології Києва: Зб. наук. пр.— 20 арк.— Мова
рос.— 3 крб. 50 к. 3000 пр.**

Узагальнюються результати археологічних досліджень на території Києва за останні 15 років. Розглядаються питання виникнення Києва, хронології київських старожитностей, характеру масової забудови міста X—XIII ст., ремісничого виробництва, фортифікаційного та кам'яного будівництва. Велику увагу приділено вивченню нумізматичних, сфрагістичних та епіграфічних матеріалів. Присвячена 1500-річчю м. Києва.

Для археологів, істориків, краєзнавців; всіх, хто цікавиться історією Києва.

Попередні замовлення на цю книгу приймають усі магазини книготоргів, споживчої кооперації, магазини «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо також користуватися послугами магазинів — опорних пунктів нашого видавництва: Будинку книги — магазину № 200 (340048, Донецьк-48, вул. Артема, 147 а), магазину «Книжковий світ» (310003, Харків-3, пл. Радянської України, 2/2) і магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ — 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

«НАУКОВА ДУМКА»